

Е.М.БАЧЫЗАДЭ

ЕНЕРКЕТИК КОМПЛЕКС
ЈЕНИ ИСЛАҲАТЛАР
ӘРӘФЭСИНДӘ

E.M.HACIZADƏ

**ENERGETİK KOMPLEKS
YENİ İSLAHATLAR ƏRƏFƏSİNDƏ**

Bakı Elm 2000

Elmi redaktorları:

iqtisad elmləri doktoru, professor A.A.Ağayeva
T.Ə.Paşayev

Resezentlər:

texnika elmləri doktoru, professor T.M.Həsənov
iqtisad elmləri namizədi Ə.R.Ələkbərov
iqtisad elmləri namizədi Ə.B.Sarıyev.

Hacızadə E.M. Energetik kompleks yeni islahatlar ərəfəsində. Bakı, Elm, 2000. 257 cəh.

İSBN 5-8066-1155-8

Monoqrafiya bazar münasibətləri şəraitində, Azərbaycanın yanacaq sənayesinin iqtisadi problemlərinə, sahədə islahatlar prosesinin təkmilləşdirilməsi və dərinləşdirilməsinə həsr edilmişdir. Yanacaq energetika kompleksində çalışan mütəxəssislər, iqtisadçılar, müvafiq elmi-tədqiqat institutları, ali məktəb tələblərinin istifadəsinə təqdim olunan əsər həm də müəyyən dərəcədə geniş oxucu gütəsi, milli sahibkarlar və xarici iş adamları üçün də nəzərdə tutulur.

H $\frac{0605010407}{655 (07) - 2000}$ qrifli nəşr

© «ELM» NƏŞRİYYATI, 2000

MÜNDƏRİCAT

Giriş	06
--------------	----

I.Fəsil Dünya yanacaq enerji kompleksi, müasir vəziyyət və inkişaf meylləri

1.1. Müasir dünya təsərrüfatı, qarşılıqlı maraqlar dairəsi və integrasiya prosesləri	15
1.2.Dünya yanacaq enerji balansı və karbohidrogen ehtiyatların bölgüsü	30
1.3.Makroregionlarda və ayrı-ayrı ölkələrdə energetik potensial	48
1.4.Türkdilli ərazilərdə və Xəzər hövzəsi regionunda enerji resursları	75
1.5.Neft inhisarları və aparıcı neft kompaniyaları	85
1.6.Beynəlxalq neft biznesi, əsas meyllər və başlıca amillər	90

II. Fəsil Azərbaycanın enerji resursları

2.1.Tarixi-coğrafi, iqtisadi-siyasi vəziyyət və Azərbaycan neft sənayesinin inkişaf mərhələləri	100
2.2.Energetik kompleks transformasiya mərhələsində	118
2.3.Neft kontraktları.Kerçəkliklər və proqnozlar	130
2.4.Neftin nəqli marşrutları	140
2.5.Qaz təsərrüfatının iqtisadi problemləri	146

III. Fəsil Energetik kompleksin səmərəli fəaliyyət aspektləri

3.1.Yanacaq energetika kompleksi müasir Azərbaycan iqtisadiyyatı kontekstində	159
3.2.Yeni geopolitik vəziyyət və Azərbaycanı neft-qaz resurslarından səmərəli istifadə problemləri	167
3.3.Neftin qiyməti və satışı problemləri	175
3.4.Məhsulun maya dəyəri və istehsal xərclərinin təhlili	187
3.5.İnvestisiya prosesinin yaxşılaşdırılması istiqamətləri	193
3.6.Elektrik enerjisi istehsalında, nəqlində və satışında səmərəliliyin artırılması problemləri	198

IV. Fəsil Yanacaq Energetika kompleksində iqtisadi islahatların dərinləşməsi problemləri və mümkün perspektivlər

4.1. Yanacaq energetik kompleksində iqtisadi islahatların aparılmasının zəruriliyi	204
4.2. Qaz təsərrüfatında iqtisadi islahatların dərinləşməsi perspektivləri	212
4.3. Kompleksdə struktur islahatları	216
4.4. İqtisadi artımın təmin edilməsində idarəetmə şəbəkəsinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi	223

V. Fəsil Kompleksdə iqtisadi işin təkmilləşdirilməsi

5.1. Uçot və vergi prosesinin təkmilləşdirilməsi perspektivləri	230
5.2. Əməyin təşkili və məşğulluq problemləri	242
5.3. Yanacaq sənayesinin inkişaf mərhələsində əməyin ödənişinin təhlili	247
5.4. Elektrik enerjisi və qaz təchizatında abonent sisteminin yaxşılaşdırılması	256
5.5. Yanacaq enerji kompleksində ekoloji problemlər	261

Nəticə və təkliflər	268
----------------------------	-----

Əlavə 1	272
Əlavə 2	273
Əlavə 3	276
Əlavə 4	277
Əlavə 5	278
Əlavə 6	279
Əlavə 7	280

Резюме	281
---------------	-----

Summary	285
----------------	-----

Ədəbiyyat	289
------------------	-----

GİRİŞ

Uzun illerin mübarizəsi, çəkişməsi və nəhayət tarixi şərait Azərbaycanı istiqaliyyətə qovuşdurdu. İstiqlal Azərbaycana müstəqil yanaşmağını təmin etmək, taleyinə sahib olmaq, çağdaş dövlət yaratmaq imkanını bəxş etdi. Bu gün respublikamız öz dövlət müstəqilliyini möhkəmləşdirmək və dönməz etmək üçün bütün mümkün maddi və mənəvi sərvətlərə malikdir. Onun hazırkı mövcud potensial imkanları müstəqilliyini yenidən əldə etmiş və yaxud keçid dövrünü yaşayan digər oxşar ölkələrdən daha şanslı görünməkdədir. Məhz elə buna görə də yaranmış tarixi fürsəti qədərincə qiymətləndirib, mövcud ehtiyatları səfərbər edərək öhdəmizə düşmüş quruculuq işində bu sərvətlərin milli mənafeələr baxımından səmərəli istifadəsini təşkil və təmin etməliyik. Bu çətin və şərəfli işdə isə yalnız neft ehtiyatlarına istinad etmək yetərli sayıla bilməz. Lakin indiki realıq, iqtisadidurum, sürətlə dəyişən ictimai-siyasi proseslər, alternativ imkanların zəifliyi bu seçimdə neft amilindən fundamental istifadəni ön plana çəkir və bu strategiyada, iqtisadi dirçəlişin təmin edilməsində neft faktorundan səmərəli istifadə edilməsini qaçılmaz edir.

XX əsr sona yetir. Bu əsrdə dünyada çox mühüm dəyişikliklər baş vermiş, bəşər cəmiyyəti yüksək iunkışaf və tərəqqi yolu keçmişdir. 20-ci yüzillik Azərbaycanın da ən yeni tarixində mühüm izlər buraxmış, güclü dinamik proseslərlə müşayət olunmuşdur. Heç şübhəzisi ki, bu dinamizm onun neft-qaz resurslarının mənimsənilməsi, istismarı və istifadəsi ilə də sıx əlaqədar olmuşdur. Məhz bu strateji aspekt yüz il öncə Azərbaycanı daha çox iri dövlətlərin diqqət mərkəzinə, marağ sahəsinə çuğlamış, neft olan ehtirac və azar əsəbləri qıcıqlandırmışdır. Əsrin əvvəllərində dünyada kəşf olunmuş neft və qaz ehtiyatlarının yarısının cəmləşdiyi Abşeron torpağı, Bakı şəhəri global proseslərin o cümlədən beynəlxalq neft siyasətini mühüm meydanlarından birinə çevrilmişdi. Əsrin sonunda Sovetlər İttifaqının suqutundan sonra isə Azərbaycan

dünya siyasətinin orbitinə özünün zəngin neft ehtiyatları, demokratiya və bazar prinsipləri ilə müstəqil statusda yenidən daxil olmuşdur. Çox mürəkkəb coğrafi siyasi, ağır sosial-iqtisadi əraitlə müşayiət olunan dövlət quruculuğu prosesi inamla irəlləməkdə, iqtisadiyyatın strukturunda müstəqil dəyişikliklər, yeni təsərrüfat sisteminə uyğun təsisatlar və iqtisadi münasibətlər formalaşmaqdadı. Azərbaycan öz müstəqilliyini bənzəri olmayan bir vəziyyətdə ərazisinin 20%-i işğal altında, bir milyondan çox qaçqın və didərginlə, «Qarabağ problemləri», bitməmiş müharibə, fəth edilməmiş sülh, totalitar rejimindən miras qalmış tənəzzüllü istehsalla, ağır sosial iqtisadişəraitdə möhkəmləndirir. Bütün bu proseslər əsrin əvvəllərində olduğu kimi, yenə də iri dövlətlərin maraqlarında, onun neft sərvətlərinin bölgüsü və Qafqaz regionundakı strateji mövqeyi üzərində getməkdədi.

Respublikanın neft-qaz sərvətləri tarixən onun həyatının bütün sahələrinə öz təsirini göstərmiş və indi də davam etməkdədi. Neft-qaz sənayesinin inkişaf problemləri bu gün gənc müstəqil Azərbaycanın dövlət siyasətinin ən həlledici istiqamətlərindən birinə çevrilmiş, neftdən xalqın, dövlətin mənafələrinə əsaslı xidmət üçün əlverişli, realşərait yaranmışdır. Məhz buna görə də iqtisadiyyatımız aparıcı sahəsi neft sənayesinin və bütünlükdə Yanacaq Energetika Kompleksinin (YEK) müasir vəziyyətinin təhlili, onun inkişafına təsir edən amillərin, meyllərin müəyyən olunması müasir Azərbaycan elmində vacib və aktual vəzifə kimi qarşıda durur.

Məlumdur ki, Sovetlər İttifaqının dağılması ərəfəsində Azərbaycanın neft-qaz sənayesinə laqeydmünasibət bu mühüm sahəni böhranlı məcraya salmışdır. Quyu fondunun, qurğuların, avadanlıqların köhnəlməsi, texnoloji gerilik,təchizatla bağlı problemlər sahənin maliyyə imkanları sarsıtmış, tənəzzül bütün strukturları əhatə etmiş neftqazçıxarma rentabəlsiz bir sahəyə çevrilmişdir. Lakin Xəzərin zəngin neft ehtiyatları, o

cümlədən hasilata əlaqədar regionda tarixən yaranmış əlverişli infrastruktur respublikaya olana marağı yeni pilləyə yüksəltmişdir. Azərbaycanda yüksək neft-qaz potensialının olması, indiyə qədər quruda və dənizdə 69 neft-qaz yatağının kəşf edilməsi və yataqlardan bu günə kimi 1,4 trilyon tona qədər kondensatla birlikdə neftin 455 milyard kub metrə qədər hasil edilməsi xarici şirkətlərin nəzərindən qaçmamışdır. Hazırda onun neft resurslarından istifadə məsələsi yenə də beynəlxalq siyasətinin aparıcı istiqamətlərindən biri kimi dünyəvi səciyyə daşımaqdadır. Bu işlərin nəticəsi kimi Azərbaycanın neft sektorunda son 5-6 il ərzində «Əsrin müqaviləsi» də daxil olmaqla 14 ölkənin 33-dən çox şirkətin təmsil olunduğu 19 beynəlxalq neft kontraktı imzalanmış, respublika iqtisadiyyatına 2,5 milyard ABŞ dollarından çox məbləğdə kapital qoyulmuş, yaxın 20-30 il ərzində sərmayələrin miqdarının 50-60 milyard dollara çatacağı gözlənilir. Neftlə bağlı infrastruktur yenidən qurulur. Artıq neftin Qərbi və Şimal marşrutları üzrə nəqli gerçəkləşmiş, nəhəng neft magistralı Bakı-Ceyhan həyata vəsitə almışdır. Aşkarlanan nəhəng qaz yataqları respublikamızı yeni əsrdə böyük qaz ixracarçısı olacağını ümidli edirik. Lakin bütün bunlarla yanaşı Azərbaycanın neft-qaz sənayesində və bütünlükdə YEK-də yeni iqtisadi sistemə keçiddə çeşidli problemlər həllini gözləməkdədir. Bu problemlər kəşfiyyat, qazma, hasilat, istehsal emalı, nəqli, satış, təchizat, xidmət və sosial sferanı əhatə etməklə geniş spektrlidir. Quruda neftqazçıxarma sənayesində vəziyyət isə daha mürəkkəbdir. Uzun müddət hər il milyonlarla ton neft əldə olunan bu mühüm sahədə yaxın vaxtlarda hasilatın bir milyon tona qədər düşmə ehtimalı yaranmışdır. Bir neçə yatağda istismar istisna olmaqla bütün quru sahələrdə hasilat özünün sonuncu mərhələsini yaşayır. Hazırda quruda mövcud olan 42 neft və qaz yatağından 36-sında istismar davam edir. Neft hasilatı faktiki olaraq 1,6 milyon ton, qaz hasilatı 240 milyon kub metr

həcmindədir. Köhnə dəniz yataqlarında da hasilat enməyə meyllidi. Burada neft hasilatı 7,5 milyon, qaz hasilatı isə 5,5 milyard kubmetr səviyyəsinə düşsə də son 3-4 ildə enmənin qarşısı müəyyən qədər alınmışdır. Elmi araşdırmalar sübut edir ki, həm quruda, həm dənizdə, köhnə istismar sahələrində vəziyyət çoxılmaz deyildir. Quru sahələrində hasilatın artırılması, yeni iri neft-qaz yataqlarının kəşf imkanları hələ tükənməmişdir. Bunu anlayan və nəzərə alan xarici investorlar artıq quru sahələrini əhatə edən iri miqyaslı 4 neft kontraktı imzalamış, çoxsaylı müştərək müəssisələr təşkil etmiş və müvafiq layihələrin gerçəkləşməsini həyata keçirməkdədirlər. Bununla belə energetik kompleksdə vəziyyətin ağırlığına digər problemlərdə təsir etməkdədi. Belə ki, sahədə istehsal sikli, idarəetmə bazar münasibətlərinə müvafiq olan iqtisadi proseslərə tam tənzimlənmişdir. Qaz təchizatı və enerji kompleksləri səhmdar cəmiyyətlərə çevrilsələr də burada bazar prinsiplərinə uyğun səhmləşmə prosesi, əsaslı struktur islahatları reallıqda çevrilməmişdir. Elektrik enerjisi istehsalında, qaz emalında transformasiya prosesi ləngiməkdə, enerji və qaz şəbəkəsinin reabilitasiyasında optimal ritm təmin olunmamış qalmaqdadı. Yanacaq-energetika kompleksinin digər mühüm sahələri emal zavodları və hazırki vəziyyətdə müəyyən olunmuş istehsal gücünün yarısı həcmində məhsul istehsal etmək zorunda qalmışlar. Digər yardımçı istehsal sahələri də texnoloji cəhətdən köhnəlmiş, uzun illər həkmran olduqları bazardakı mövqelərini itirmişlər. Sovet rejiminin müəyyən etdiyi struktur, idarəetmə mexanizmi bu mühüm strateji kompleksdə də hələ ömrünü başa vurmamışdır. 1999-cu ilin Dövlət büdcəsi layihəsinin müzakirəsinə həsr olunmuş respublika müşavirəsində Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyev yekun niqtində demişdir: «Bizim hamımıza məlumdur ki, işimizi həmin vərdişlərə aparılıq. Bunu inkar etmək olmaz. Ancaq biz gerək o köhnə vərdişlərdən tezliklə uzaqlaşaq»¹.

¹ Azərbaycan qəzeti 19 dekabr 1988-ci il.

Kompleksin yeni inkişaf zolağına çıxışı onun bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun olaraq yenidən qurulması, sahəni bütünlükdə əhatə edən struktur islahatlarını istehsalın geniş restruktizasiyasını tələb edir. Bütün bunların gerçəkləşməsi ilk növbədə respublikanın iqtisadi doktrinasını və müvafiq energetik konsepsiyanın tam formalaşdırılmasını dikdə edir. Bu proses dünya təsərrüfatının müasir vəziyyəti, inteqrasiya, inkişaf meylləri ilə Azərbaycan iqtisadiyyatının, onun neft sənayesinin yeni dünyəvi baxışlar sistemində əlaqələndirilməsini zəruri edir. Yeni iqtisadi sistemə keçiddə Azərbaycanın neft-qaz ehtiyatlarının işlənməsini texniki-iqtisadi problemlərinin həlli onun hazırki vəziyyətinin geniş təhlili, hasilatın, istehsalın artırılmasında xarici investisiyaların məqsəd-yönlü istiqamətini optimal miqyasının müəyyənləşdirilməsi və digər bu kimi aspektlər və vacibşərt olaraq qarşıda durur. Neftin maya dəyərinin aşağı salınması, istehsal xərclərinin azaldılması, səmərəliliyin və əmək məhsuldarlığının artırılması, iqtisadfi artımın əldə edilməsi bütün yanacaq sənayesini xarakterizə edən əsas texniki-iqtisadi göstəricilərin korrelyativ təhlili bu mühüm işin tərkib hissəsini təşkil edir. Nəhayət, bazar prinsiplərinə uyğun strukturun müəyyən edilməsi, iqtisadi islahatların dərinləşməsi və digər bu kimi mühüm iqtisadi tədbirlər də kompleksin inkişafında başlıca istiqamətləri səciyyələndirir. Biz nə qədər neft-qaz sərvətlərinə maliklik və bu sərvətləri hansı tempdə, hansı müddətə hasil etməliyik? Neftin iqtisadiyyatımızda yeri, çəkisi, əhatə dairəsi nə qədərdir? İntestision prosesdə xarici sərmayədarlar və milli sahibkarlar hansı nisbətdə çıxış etməlidirlər? Ekoloji tarazlığın pozulması riski nə qədərdir? İqtisadi təhlükəsizliyin, iqtisadi dirçəlişin təmin olunmasında neft-qaz resurslarının potensialı yetərlidirmi? Diqqətə gətirilən bu və ya digər suallar konseptual struktur elementləri kompleksdə strateji planlaşdırılmada geniş təhlil edilərək, əsas prinsiplər kimi qəbul olunması qaçılmazdı.

Respublikanın yanacaq-energetika kompleksi iqtisadiyyatımızın mühüm tərkib hissəsi kimi Azərbaycanın tərəqqisinə onun ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi həyatında baş verən proseslərə öz təsirini göstərir. Ölkəmizin elmi-texniki, sənaye istehsal potensialının bu kompleksiz təsəvvür etmək mümkün deyildir. YEK həm də bu gün respublikamızda inkişafının mühüm faktorudur. Məhz buna görə də Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi onun qurulmasını və inkişafını mühüm obyektiv zərurətə çevirir.

Ötən əsrdən sürət götürən neft sənayesi paralel olaraq sahəni əhatə edən elmlərin formalaşmasının da nüffuz etmişdir. Ümumdünya neft elminin tərəqqisinə həmçinin keçmiş Sovetlər İttifaqında neft sənayesi ilə bağlı elmlərin inkişafında Azərbaycan alimlərinin də xidmətləri danılmazdır. Yataqların geofiziki, geoloji axtarış və kəşfiyyatından, onun hasilatı, istehsalı, emalı və sonuncu məhsul kimi istehlakçıya çatdırılmasında ümumiyyətlə bu silsilədə bütün qammanı əhatə edən proseslərdə Azərbaycan alimlərinin fundamental elmi töhfələrini görməmək mümkün deyildir. SSRİ məkanında Bakının böyük sovet səltənətinin «Neft Akademiyası» titulu qazanmasında təkcə maddi neft faktoru deyil, həm də Azərbaycanın fədakar elm adamlarının, alim və mühəndislərinin xidmətləri durur. Tarixi hadisələrin təhlili göstərir ki, Azərbaycanın əsrin əvvəllərində milli cümhuriyyətinin devrilməsi əsaslı dərəcədə neft amili ilə bağlı olduğu kimi SSRİ-nin sonrakı inkişaf dövründə bizim neftimiz bu böyük dövlətin iqtisadiyyatının qurulmasında, onun nəhəng mühərrikinin hərəkətə gəlməsində əsas faktorlardan olmuşdur. II Dünya müharibəsində SSRİ-nin qələbəsinin bir hissəsinin də məhz bizim neftin hesabına əldə olunması diqqətə az gətirilsə də «Kreml»də əyləşən ideoloq və strateqlər də digərləri kimi bunu yaxşı anlamışlar. Respublikanın neftçi alimlərinin və mühəndislərinin neft elmi səlnaməsindəki nəzliyyətləri məkan və zaman etibarını ilə

məhdudlaşmamışdır. Əsrin sonunda yeni geopolitik vəziyyətdə, çətin iqtisadi situasiyada maliyyə, maddi-texniki problemlərə baxmayaraq, Azərbaycan alimləri tənəzzül meyllərini dəf edərək, elm axtarışlarını və tədqiqatlarını davam etdirməklə ənənəvi gərəkliyi bir daha möhkəmləndirməkdədirlər.

Respublika neft-qaz sənayesi ilə bağlı elmin inkişafında akademik A.X.Mirzəcanzadənin tədqiqatları müstəsna yer tutur. Alimin neftqazçıxarma istehsalın texnologiyası, neft-qaz yataqlarının işlənməsinə dair çoxsaylı monoqrafiyalarında, xüsusən də son dövrdəki tədqiqatlarında müasir dünyada neft biznesi, respublikanın neft sənayesinin mümkün perspektivləri ehtiyatlarından milli mənafeələrə uyğun səmərəli istifadə aspekti dərin elmi təhlil olunmuş, neft-qaz sənayesinin strateji inkişafını təmin edəcək konseptual xarakterli tövsiyələr verilmişdir. Bu əsrlərdə respublikanın gələcək inkişafında neft-qaz sənayesinin rolu, onun tərəqqisinə təsir edən amillər konkret faktlarla açıqlanmış və bizim tədqiqatımızda bütün bunlardan müəyyən dərəcədə istifadə edilmiş, mənbə kimi əsas götürülmüşdür. Dünyanın aparıcı elmi təşkilatlarının, iqtisadi maliyyə mərkəzlərinin, mühüm siyasi iqtisadi qurumların, eyni zamanda Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyasının, Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyasının, Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinin nəzdindəki elmi-tədqiqat institutlarında yanacaq sənayesinin bütünlükdə energetik kompleksin inkişafı ilə bağlı elmi araşdırılmalarından, məlumatlarından, internet şəbəkəsinin müvafiq informasiyalarından, dünyanın mühüm elm nəşrlərindən də bu və ya digər dərəcədə tədqiqatımızda istifadə edilmişdir.

Respublikaya sənayesinin strukturu, yanacaq kompleksinə investisiya qoyuluşu, yığım fondundan istifadə, neft-qaz sənayesinin inkişafı və elmi-texniki tərəqqi problemləri Z.Səmədzadə, A.Nadirov, F.Fərəcov, S.Hüseynov, H.İsmayılov, B.Xıdırov, M.Axundov və G.Yüzbaşovanın

əməllərində araşdırılmışdır. Yanacaq sənayesi xüsusəndə neftqazçıxarmanın iqtisadiyyatı ilə bağlı problemlər iqtisadçı alimlər A.Ağayeva, N.Vançakova, A.Əhmədov, N.Hacıyev, N.Sultanova, İ.Kərimov, M.Həsənova, M.Kərimov, R.İmanzadə, Ş.Muradova, A.Partnov, M.Ataqişiyev, Q.Səfərov, Ə.Ələkbərov və başqalarının əməllərində öz əksini tapmışdır. Bu əməllərin əhəmiyyətini qeyd etməklə yanaşı müəllif tam səmiyyətlə göstərir ki, mövcud tədqiqatlarda dünya yanacaq energetik kompleksində gedən meyllər, iqtisadi amillər, təsərrüfat mexanizmi məsələləri və Azərbaycanın YEK-nin bu aspektdə regional və dünyaəvi inteqrasiyası, keçid dövrünün və bazar münasibətləri prinsiplərinə uyğun iqtisadi islahatlar prosesi konkret olaraq tədqiq edilməmiş, daha dəqiq desək əsas obyekt kimi öyrənilməmişdir. Müəllif bu cəhəti xüsusən vurğulayır ki, Azərbaycan respublikası dövlət müstəqilliyin əldə etdikdən sonra onun yanacaq sənayesində yeni iqtisadi ümunsibətlərin qurulması, iqtisadi islahatların ətraflı, sistemli şəkildə strategiyasının işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi, kompleksdə geniş restruktizasiyası prosesinin aparılması, hazırlat tempinin müəyyən edilməsi, neft biznesi, serviz işi, çevik maliyyə şəbəkəsinin təşkili çox ciddi aktual və bu vaxtadək işlənməmiş elmi və əməli əhəmiyyət kəsb edən bir məsələdir.

Keçid prosesinin prinsiplial tələbləri ilə yeni əsrə daxil olan respublikamızda islahatlar prosesi dərinləşməkdədir. İqtisadiyyatın digər sahələrində olduğukimi YEK-də də başlanan iqtisadi islahatlar yeni mərhələyə qədəm qoyur. Tədqiqat işində bu çoxsahəli mürəkkəb istehsalat kompleksində islahatların yeni mərhələsinin strategiya və taktikasında müvafiq konturları dünya təsərrüfatındakı proseslər, tarixi faktorlar, beynəlxalq təcrübə, bazar iqtisadiyyatının prinsipləri, hazırki gerçəkliklər və yaxın perspektivlər rəkursunda təhlilinə cəht edilmişdir. Müəllifin fikrincə YEK-də istehsalat münasibətlərinin bazar

iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun yenidən qurulması, iqtisadi artımın və davamlı inkişafının formalaşmasının təminatı planetin energetik ehtiyatlarının bölgüsü, müvafiq istehsal və infrastrukturun yerləşməsi, coğrafi, demoqrafik, tarixi, siyasi faktorlar, dünya neft biznesində liderlər, neft iqtisadiyyatında toplanan təcrübə və potensial, sair bu kimi komponentlərin öyrənilməsi, geniş təhsil edilməsi ilə uzlaşma yetərli səmərə verə bilər.

I FƏSİL

DÜNYA YANACAQ ENERJİ KOMPLEKSİ MÜASİR VƏZİYYƏT VƏ İNKİŞAF MEYLLƏRİ

1.1. Müasir dünya təsərrüfatı, qarşılıqlı maraqlar dairəsi və inteqrasiya prosesləri

Başla çatmaqda olan XX əsr mühüm geosiyasi, coğrafi iqtisadi proseslərə zəngin olmuş, sosialist təsərrüfat sistemi dağılmış, soyuq müharibə sona yetmiş, beynəlxalq əmək bölgüsü yeni keyfiyyət müstəvisinə keçmişdir. Biz bu tədqiqatımızda məhz yaranmış yeni iqtisadi-siyasi gerçəkliklərə istinadən Yanacaq Energetika Kompleksinin iqtisadi problemlərinin təhlilində dünya neft ehtiyatlarının bölgüsü, istehsalın yerləşməsi, dünya təsərrüfatı, beynəlxalq əmək bölgüsü, beynəlxalq bazarının müasir strukturu, qloballaşma və regionalaşma proseslərinə diqqət yetirməyi məqbul hesab edərək müəyyən araşdırmaları nəzərə gətiririk.

Ayrı-ayrı milli təsərrüfatların bir-bir ilə iqtisadi əlaqəsi dünya təsərrüfatında ehtiva olunur və onun inkişafının əsas xüsusiyyətləri, meylləri ictimai istehsalın fəaliyyətinin obyektiv qanunauyğunluqları ilə müəyyənləşir. Bununla əlaqədar istehsal həcmünün daha da artırılması, buraxılan məhsulun nomenklaturasının genişlənməsi inkişaf etmiş ölkələrdə beynəlxalq əmək bölgüsünü dərinləşdirir. Ensiklopediya və iqtisadi lüğətlərdə dünya bazarı haqqında müxtəlif təriflərə rast gəlinir. Sadəcə olaraq isə Dünya bazarı-ticarət-iqtisadi münasibətlərlə bir-biri ilə bağlı olan ayrı-ayrı ölkələrin milli bazarlarının məcmusu kimi qəbul olunur. Dünya bazarı dünya təsərrüfatının subyektləri tərəfindən maddi nemətlərin ümumi tələb və təklifin qlobal sistemi, əməyin coğrafi bölgüsünün amilli və nəticəsidir. Lakin bununla belə dünya bazarı nəzərdən keçirilən təriflərdən də daha geniş

mənaya malikdir. Dünya bazarının mürəkkəbliyi çox səviyyəliliyi onda çoxlu müxtəlif miqyaslı subyektlərin milli, transmilli şirkətlərin, ayrı-ayrı ölkələrin, qrupların təsir sferası və spesifikliyi ilə müəyyən olunmuşdur. Məlum olduğu kimi bazar mexanizminin əsas elementləri qiymət, tələb və təklifdir. İctimai tələbat səviyyəsini əks etdirən tələb kəmiyyəti əhalinin alıcılıq qabiliyyəti ilə məhdudlaşır. Təklif ictimai istehlakın dinamikasını göstərir və satılmaq üçün bazara daxil olan əmtəələrin (bazar fondlarının) cəmindən ibarətdir. Bazarda qiymətin hərəkəti son nəticədə əmək məhsuldarlığının, ictimai istehsalın həcmnin və proporsiyasının dəyişməsinə, pul gəliri dinamikasını əks etdirir. Bununla belə bazarın formalaşması ictimai əmək bölgüsü və istehsalçıların təsərrüfat xüsusiyyətlərinin inkişafı və dərinləşməsi ilə üzvi şütdə bağlı tarixi prosesdir.

Ölkələrin ərazisində yerləşmiş istehsal güclərinin və istehsalın müxtəlif alimlərinin sahəsində şirkətlər dünya bazarının subyektinə çevrilirlər. Dünya bazarında aparıcı rol xaricdə istehsalı olan transmilli korporasiyalar (TMK) və ayrı-ayrı ölkələr çıxış edirlər. Malları və xidmətləri ixrac edərək şirkətlər xaricdən o malların və xidmətlərin daxil olmasını təmin edirlər ki, onların həmin ölkələrdə istehsalı səmərəlidir. Başqa sözlə onların idxalını ixracatdan əldə edilən valyuta vəsaitlərinin hesabına mümkün edirlər. Əgər malların və xidmətlərin ixracatından daxil olmalar idxalı maliyyələşdirmirəcə (tədiyə balansının kəsiri zamanı) bu fərq xarici kapitalın ölkəyə axını ilə ödənilə bilər. Dünya bazarının fəaliyyətinin başlıca mexanizmi qiymətlərin qarşılıqlı münasibətindədir ki, bu zaman beynəlxalq qiymətlər daxili milli bazara nisbətə daha sərbəstdirlər. Lakin dünya bazarı heç də mütləq sərbəst ola bilməz. Belə ki, onun subyektləri, ayrı-ayrı ölkələr beynəlxalq mübadilə ciddi məhdudiyyətlər qoyular və bu məhdudiyyətlər əsasən həmin ölkələrdəki davamlı iqtisadi sabitliklə diqtə olunur. Belə vəziyyət həmin ölkələrin

hökumətlərinin, ayrı-ayrı siyasi qüvvələrin və bu kimi müəyyən dairələrin maraqlarından da asılıdır. Elə buna görə də kömrük rusumları, qeyri-tarif maneyələri, xarici kapitalın məhdudlaşdırılması, ixracata subsidiyaların ayrılması və sair tətbiq edilir.

Dünya bazarının əsas tərkib hissələri mal və xidmət bazarının, işçi qüvvəsi bazarının, kapital bazarının, xüsusən də böyük rol oynayan valyuta bazarının qarşılıqlı münasibətlərindən asılıdır. Bunlar arasında əsrimizin səksəninci illərində aktiv fəallaşan maliyyə bazarı daha cəlbedicidir. Dünya bazarının coğrafi seqmentləşməsi bir tərəfdən dünya iqtisadiyyatının üç əsas mərkəzi ABŞ, Avropa Birliyi və Yaponiya və digər tərəfdən Cənub və Şimalın qarşılıqlı münasibətləri ilə müəyyənlişdirilir. Heç şübhəsiz ki, dünya bazarı dünya iqtisadiyyatının əyalətləri və yarım əyalətlərinin qarşılıqlı münasibətlərini də əhatə edir. Real proqnozlara görə yaxın gələcəkdə Şərqi Asiyanın da dünya iqtisadiyyatına gücü artacaq və o dünya bazarının mühüm hissəsinə çevriləcəkdir. Dünya maliyyə bazarı beynəlmiləl qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrin, kapitalın və maliyyə resurslarının müxtəlif formada mübadiləsi olan sferanı əhatə edir. Dünya ümumi bazarında maliyyə bazarı xüsusi yer tutur. Ayrı-ayrı maliyyə qrupları, banklar, kredit təşkilatları, dövlətlər, sahibkarlar biri digərinə müəyyən məqsədlər və mənafeələr üçün kreditlər, birbaşa investisiyalar və ssudalar verərək qarşılıqlı mənafeətin əldə edilməsini reallaşdırırlar. Bu mühüm işdə dünya maliyyə bazarı, əsas maliyyə mərkəzləri müstəsna dərəcədə fərqlənirlər. Beynəlxalq maliyyə bazarı adətən pul bazarı və kapital bazarına bölünür. Kapitalın təqdimatı və alınması formasına görə isə bank kreditləri bazarı və qiymətli kağızlar bazarına ayrılır. Xarici valyutada daxili kreditləri nəzərə almaqla beynəlxalq bank kreditinin həcmi 1990-ci illərin əvvəlində 7,5 trilyon dollar olmuşdur ki, bu da 1980-ci ildən 23 dəfə yüksəkdir. Elə bu illərdə tədaviyə 2 trilyon dollar

beynəlxalq istiqraz olmuş, 1998-ci ildə isə birbaşa xarici investisiyaları kumulyativ məbləğinin həcmi 2,8 trilyon dolları çatmışdır.

Beynəlxalq maliyyə bazarında avrobazarlar adlanan bazarlar xüsusi nəzərə çarpır. Bu bazarlar da müvafiq avrobankların vasitəsi ilə Avropanın qabaqcıl ölkələrinin valyutları, «ekyu» müasir mərhələdə isə daha çox «evro»nu satışa çıxarılır. Beynəlxalq maliyyə bazarının coğrafiyasından dominant yeri maliyyə mərkəzləri tutur. Burada qeyd olunduğu kimi əsas üç mərkəz Avropa, ABŞ və Yaponiya xüsusi yer tutur. Sonrakı bölgədə Sinqapur, Syanqan gəlir. Yeni maliyyəmərkəzləri Karib hövzəsi ölkələri olan Panamada, Baqam, və Kayman adalarında formalaşmaqdadı. Müasir mərhələdə dünyanın 13 maliyyə mərkəzinə beynəlxalq bankaların 1000-ə qədər filial və bölməsi fəaliyyət göstərir. Ənənvi olaraq uzunmüddətli borc ayırımında Syurix və Frankfurt fərqlənirlər. Syurix və Lyuksemburq qızıl əməliyyatları üzrə Londonla birincilik üzrə rəqabət aparırlar. Fond bazarında isə bənzəri olmayan Nyu-York beynəlxalq fond birjası krallıq edir. İkinci yeri Tokio birjası tutur. İndi nəhəng fond birjalari da birləşməyə meyillidirlər. Bu tendensiya artıq ABŞ-da reallaşmaqdadı. Lakin Avropadakı birləşmə isə daga nəhəng bir təşkilatın, güc mərkəzinin yaranacağından xəbər verir. Artıq London, Frankfurt, Amsterdam, Brussel, Milan, Paris, Syurix və Madrid birjalari yeni qurumun-Avropa Birjalari İttifaqi təşkilatının yaranması haqqında memorandum imzalamışlar. Bu yaradılacaq yeni birjanın perpspektivləri şübhə doğurmur. Əgər bu birləşmə reallığa çevrilirsə onun kapitalının ümumi həcmi 6,8 trilyon dollara yüksələrək dünyada ilk yerə çıxacaq. Maliyyə fyuçersləri ilə ticarətdə Çikaqo (SME), Nyu-York (COMEX) və London (LİFFE) birjalari liderlik edirlər.

Dünya maliyyə bazarında onun iştirakçilari üçün beynəlxalq telekommunikasiya şəbəkəsi misilsiz əhəmiyyətdəşiyir. Mövcud şəbəkənin müasir genişliyi maliyyə

bazarının iştirakçılarna bütün dünya üzrə 24 saat ərzində əməliyyatların aparılmasını təmin edir. Burada xüsusi yeri 1977-ci ildən fəaliyyət göstərən ümumdünya banklararası maliyyə telekommunikasiya şəbəkəsi SVİFT tutur. Onun müasir xidmətlər şəbəkəsi 4000 minə həm də bank olmayan təşkilatları-broker, diller, klirinq, sığorta və digər firmaları da əhatə edir. Hazırda dünyada hər gün 1,5 trilyon dollar həcmində valyuta dəyişimə əməliyyatları həyata keçirilir ki, bunlarında 90% ticarət və maliyyə qoyuluşları ilə əlaqədar deyildir.

Dünya maliyyə bazarı bütün birbaşa investisiyaların təşkilatçısı və təminatçısı kimi dünya investisiya strategiyasında aparıcı rol oynayır. Amerika ekspertləri dünya ölkələrinin kredit qabiliyyətlilik reytingə ilk 5-yerin İsveç, Yaponiya, Almaniya, Sinqapur və ABŞ-a məxsusluğunu qeyd edirlər. Lakin bu siyahı daha genişdir. Malaziya, Tailand kimi Asiya ölkələri də yüksək kredit qabiliyyətli ölkələr sayılırlar. Dünyada inflyasiya faizi göstəricilərinə görə isə Danimarka, Yaponiya, ABŞ syabil ölkələrdən sayılırlar. Yeni əsrdə 10-güclü dövlətlərdən biri olmaq strategiyasını reallaşdıran Türkiyədə isə inflyasiya olduqca yüksək həddli 60%-dən də çoxdur. Dünya əmtəə bazarı təklifi təmin edən təchizərçüilə istehlakı formalaşdıran tələblə qarşılıqlı münasibətləri əks etdirir. Bu təsnifatda qrup və növlərə görə ayrıca bazarlar da mövcuddur. Onlar da öz spesifikliyi, dinamiklik, inhisarlaşma səviyyəsi, qiymətlərin formalaşması, və digər xüsusiyyətləri ilə fərqlənirlər. Bu xüsusda 1980-ci və 1990-cı illərin əvvəllərində yüksək temple inkişaf etmiş (orta hesabla illik 3-9%), ümumi həcmi 1995-ci ildə 5 trilyon ABŞ dollarına bərabər olan dünya ticarəti diqqəti cəlb edir. Onun strukturunun əsas hissəsinin sənaye malları-58%, xidmətlər-22%, kənd təsərrüfatı malları-10%, xammal-10% təşkil edir. Ayrı-ayrı əmtəələrin strukturuna baxdıqda görürük ki, burada neft, neft məhsulları, avtomobil, avadanlıqlar başlıca yer tutur. Müasir mərhələdə dünya

ticarətinin strukturunda əsas xüsusiyyətlərdən biri beynəlxalq mübadilədə aralıq məhsulun sürətli artımıdır ki, (yarımfabrikatla, komplektləşdiricilər) bu da xarici investisiyaların genişlənməsi və şirkətlədaxili beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafı ilə əlaqədardır. İnkişaf etməkdə olan ölkələr enerji resurslarının təminatı və ucuz işçi qüvvəsinin mövcudluğu ilə bir qrup təşkil edərək dünya bazarında resurs və əmək tutumlu məhsulların ixracını, o cümlədən müxtəlif mineral xammal, kənd təsərrüfatı malları, toxuculuq, tekstil, ayyaqabı və tikiş sənayesinin məhsullarını satırlar. Belə cəhət bu ölkələrin iqtisadiyyatının xammalyönümlü olması ilə şərtlənir və onları dünya liderlərindən daim geri salır. Xarici ticarət dövryyəsinin əksər hissəsi inkişaf etmiş ölkələrin payına düşür. 1995-ci ilin statistik məlumatlarına görə dünyanın nəhəng ixracatları aşağıdakı kimi təsnifləşir. ABŞ-11%, AFR-10%, Yaponiya-9%, Fransa-6%, İngiltərə, İtaliya, Kanada, MDB ölkələri, Hollandiya, Belçika, Çin, Honkonqda birlikdə hər biri ayrılıqda-5%. Bu liderlər qrupuna Cənubi Koreya, Sinqapur, Tailand da yaxınlaşmaqdadır. Xarici ticarətin son zamanlar tənzimlənməsində başlıca meyl kimi liberallaşdırma çıxış edir. Beynəlxalq ticarətin II dünya müharibəsindən sonrakı dövrdə liberallaşmasına 1947-ci ildə yaradılmış Tarif və Ticarət üzrə Beynəlxalq Saziş (TTBS) mühüm təsir etmişdir. Bu təşkilatda 1994-ci ilə kimi 123 ölkə təmsil olunmuşdu. Ümumiyyətlə qurumun işində 170-dən çox ölkə iştirak edir. 1 yanvar 1995-ci ildən Uruqvay raundundan sonra TTBS-in əvəzinə Ümumdünya Ticarət Təşkilatı (UTT) işə başlamışdır. UTT beynəlxalq ticarət rejimində və beynəlxalq mübahisələrin həllinə daha güclü təsir mexanizmə malikdir. Bununla belə TTBS UTT-in bölməsi olaraq qalır. Lakin UTT-in səlahiyyətləri daha genişdir. Buraya intellektual mülkiyyət hüququnun müdafiəsi, investisiya, xidmət-ticarəti, bank, sığorta fəaliyyəti, o cümlədən nəqliyyat əməliyyatları da daxil olmuşdur.

Ayrı-ayrı ölkələrin idxal və ixracatının əmtəə strukturu istehsalın təminatı və müxtəlifliyi amillərinin təsiri ilə formalaşır. Ölkələr tarixi ənənəyə, millimental xüsusiyyətlərə, təbii ehtiyatların miqyasına görə istehsal və xidmət sahəsində müəyyən üstünlüklərə malik olurlar. Məlum olduğu kimi Qərbi Avropa, Yaponiya elmi personal, kapital təminatı ilə üstün cəhətlərə malikdir və buna görə də onlar elmtutumlu və kapitaltutumlu məhsullar ixrac edirlər. Bunun müqabilinə həmin ölkələr istehsalı təmin etmək üçün dadırlar. Lakin ölkələrin nisbi üstünlükləri, inkişaf prosesləri, rəqressiv meyllər və ümumiyyətlə müxtəlif amillərin təsiri ilə dəyişikliklərə məruz qalır.

Dünya təsərrüfatı müasir mərhələdə qlobalaşdırma və regionlaşdırma müəyyənleşdirir. Hər iki proses dünya bazarının çox geniş təsir edir. Dünya təsərrüfatı elementləri arasında qarşılıqlı münasibətlərin ümumi əhatəetmə sisteminin formalaşması qloballaşdırmada əks olunur. Bu ilk növbədə TMK simasında dövlət sərhədlərinin, maliyyə funksiyalarını qismən itirilməsində özünü biruzə verir. İqtisadiyyatın qloballaşdırılması, istehsal kapitalının mobilliyinin artımında və dünya rəsərrüfatının oliqopolizasiyasında görünür. Beləki, xarici kapitalın himayəsində və nəzarətində dünya istehsalın 1973-cü ildə 13,2%-i 1988-ci ildə 16,5%-i olmuşdursa, 2000-ci ildə bu göstəricinin 25%-ə yüksələcəyi gözlənilir. Qloballaşmanın əsas formaları beynəlxalq kapital axının bir başa investisiyalar formasında genişləndirilməsi, müəsisələrin alınmasının və birləşməsinin sayının artırılması müxtəlif formalarda, beynəlxalq əməkdaşlıq haqqında sazişlərin bağlanması, beynəlxalq podrat sisteminin inkişafı, qlobal nəqliyyat və kommunikasiyalar şəbəkəsinin yaranması və sairə də əks olunur. Qloballaşma ölkələr arasında rəqabətin güclənməsinə aparır. Bu rəqabət mübarizəsində nailiyyətin təmin olunması ölkələr və TMK-lar arasındakı ittifaqın nəticəsindən asılıdır. Bir başa investisiyaların dünya

iqtisadiyyatının mərkəzlərində (ABŞ, AİB, Yaponiya) təküzləşməsi eyni zamanda inkişaf etməkdə olan dünyanın çox rayonlarının marginallaşmasının səmərəliliyini gücləndirir və nəticədə investolar cəlbədicilik qabiliyətini itirirlər.

Dünya bazarının inkişaf senarisi iki başlıca amildən TMK-ların dünya iqtisadiyyatına nəzarət səviyyəsindən və onların yarandığı ölkələr arasında əlaqənin intensivliyindən aslıdır. Dünyanın liberal düzümündə TMK-lar və onların yaradan ölkələr arasında sıx əlaqələrin saxlanması təqdirdə «İmperialist modelin» yaranması ehtimalı böyükdür. Bu cəhət inkişaf etmiş ölkələrin nisbətən zəif inkişaf etmiş ölkələrdə TMK-lar vasitəsi ilə təsir etməsində özünü göstərir. TMK-ları yaradan ölkələrlə onlar arasındakı əlaqələrin zəifləməyi təqdirdə dünyanın bölgüsündə nəhəng TMK-ların bir başa hakimlik modeli formalaşır. TMK-ların öz ana ölkələri ilə rəbitəsinin saxlanması və eyni zamanda dünya qaydalarının tənzimlənməsi perspektivində isə ölkələrin xarici iqtisadi əlaqələrdən maksimal mənfəət əldə edilməsi neomerkantilist modeli gerçəkləşəcəkdir. Əgər dünya qaydalarının ümumi tənzimlənməsi reallığa çevrilirsə TMK-ların ana ölkələrlə əlaqəsi zəifləyəcəkdir. Belə olan təqdirdə dünya iqtisadiyyatını koordinasiya edən «çoxmilli assosiasiyalar» qaydası yaranar ki, bu da dünya iqtisadiyyatının müvafiq beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən səmərəli bazar mexanizmləri vasitəsilə tənzimlənməsini reallaşdırar. TMK-ların inkişafı, gücü və beynəlxalq təsir dərəcəsinin artan sürəti 1972-1975-ci illərdə BMT üzvlərini bu nəhəng qurumlarda onların fəaliyyətini izləyən, müşahidə edən və müəyyəndərəcə də nizamlamağa səy göstərən xüsusi daimi mərkəzin yaradılmasına səvq etdi. İndi TMK-ların nəhəng birliyi- «500-lər Klubu» dünyada ÜDM istehsalının 30%-ni, tocarətin 50%-dən çoxunu, yeni texnika və texnologiyaların patentinin 80%-ni nəzarətdə saxlayır. Müasir mərhələdə TMK-larda ərazi diversifikasiyası güclü inkişaf etmiş çoxminli filiallar şəbəkə

yaradılmış və onlar öz gəlirlərinin 70-80%-ni «ana» ölkələrdən kənarında əldə etməkdədirlər. Beləliklə milli kapitalın fəaliyyətinin beynəlmilləşməsinin əvəzinə transmilli kapitalın maraqlarının qloballaşması gəlmişdir. Qloballaşma indiki məqamda iqtisadiyyatı, nəqliyyatı, rabitə və informatikanı, ekologiyanı, siyasəti, mədəniyyəti əhatə etmişdir. Lakin yaddan çıxarmaq lazım deyil ki, qloballaşdırmaya müqavimət göstərən fərdiyyətçilik də var. Vətənpərvər sahibkarlar müəyyən ölkələrdə rəqabət üstünlüyünü ələ alaraq müvəfəqiyyətlə qloballaşdırmaya sinə gəlirlər.

Dünya iqtisadiyyatının inkişafında aparıcı tendensiyanı regional səviyyədə təsərrüfatın regionlaşması və beynəlmilləşməsi təşkil edir. Regionlaşma ilk olaraq regional inteqrasiya vasitəsilə təşəkkül tapır. Əvvəlcə regional qonşu inteqrasiya qrupları yaranır və sonrakı inkişafda isə yeni məkanlar fəth olunur. Regionlaşma bir tərəfdən qloballaşma prosesinə mane olur dünya miqyasında iqtisadi mübadiləni məhdudlaşdırır, digər tərəfdən isə qloballaşma prosesinin axınına inteqrasiya qrupları arasında beynəlxal əlaqələrin liberallaşmasını həyata keçirərək daxil olur. 1990-cı illərdə regional inteqrasiyanın inkişafında yeni meyillər yaranmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, sosialist sisteminin süqutundan sonra dünya bazarı əsl dünyəvi xarakter almışdır. Hətta bir partiyalı sosialist Byetnamı, Çin və digər ölkələr də aktiv olaraq bu inteqrasiyada iştirak edirlər. Dünyanın regionlaşmasında uzun dövr ərzində tarixən formalaşmış, obyektiv yaranmış ərazi kompleksləri daha stabil xarakter daşıyır. Miqyas nə qədər böyükdürsə bu komplekslərində nüfuz dairəsi geniş olur. Belə komplekslərin yaranmasında güclü tarixi faktorlar əhəmiyyət daşıyırlar. Əgər iqtisadi mikrorayon müəyyən şərtlər daxilində bir nəslin həyatı zamanı formalaşırdısa, dünyanın müasir makroregionları özünün kökləri ilə insan cəmiyyətinin daha dərinliklərinə gedirlər. Onların reşeyimləri insan mədəniyyəti,

sivilizasiyaların təşəkkülü və inkişafı ilə əlaqələndirilir. Xalqların, dövlətlərin, etnosların, mədəniyyətlərin, sivilizasiyaların intensiv ünsiyyəti nəticəsində onların müasir sərhədləri meydana gəlmişdir. Dövrümüzdə regionlaşma prosesində mədəni komponentlər daha qabarıq nəzərə gəlir. Buraya məhsuldar qüvvələri (istehsal alətləri, texnologiya, kommunikasiya, elm, kladr ixtisası və s.), istehsal münasibətlərini, istehlak predmetlərini (mənzil, geyim,ərzaq və s.) insan tərəfindən yaradılmış mədəni landşaftı əhatə edən material mədəniyyət, yazı, ədəbiyyat, dil, əxlaq, adər-ənənə, etik baxışlar, din, ideologiya, fəlsəfə, hüquq, incəsənət və təhsili əhatə edən mənəvi mədəniyyət, sosial təminat, səhiyyə, siyasi qruplaşma, partiyalar, ictimai təşkilatlar, silahlı qüvvələr, dövlət və idarəetmə sistemini əhatə edən ictimai institutlar, sosial mədəniyyət daxildir. Bu üç sistemaltı material, mənəvi və sosiual mədəniyyəthər bir millət üçün böyük müstəqil əhəmiyyət daşıyır. Bununla belə mədəniyyətin bütün komponentlərində onun əsas mühərrikini həlledici sürətdə istehsal münasibətlərinə təsir edir. Bu təsir dairəsinə həm də insanların maddi və material tələbləri daxildir. Bununla belə məhsuldar qüvvələri mexanizminin əsas hərəkətverici qüvvəsi texniki-texnoloji innovasiyaların tətbiqi və generasiyasının yüksək səviyyədə təsiri ilə də xarakterikdir.

Dünya bazarının qanunlarının fəaliyyət göstərdiyi dairədə bilavasitə dövlətləarası iqtisadi regional inteqrasiya dünya ictimayətinin coğrafiyasına təsir göstərir. Hazırda müxtəlif miqyaslı regional inteqrasiya qrupları mövcuddur ki, onlar da müxtəlif parametrlərə görə bir-birlərindən fərqlənir. Bu qruplar arasında ən nəhəngi 1957-ci ildə yaradılmış 350 milyonluq əhalini və 15 dövlət əhatə edən Avropa Birliyidir. Nəhəng iqtisadi birliklər içərisində Azad Ticarət Haqqında Şimalı Amerika sazişi (NAFTA), ABŞ, Kanada, Meksikanın-400 milyon nəfərlik əhalisini birləşdirən qrup xüsusi çəkiyə malikdir (01.01.94-ci ildən qüvvədədir). Bu qruplaşmaya

avtomatik olaraq ABŞ-la bağlılığı olan Mərkəzi Amerika və çox saylı Karib ölkələri də daxil olmuşlar. Bununla belə Cənubi Amerika ölkələrinin də bu qruplaşmaya daxil olması gözlənilir. 1991-ci ildə 200 milyon əhalini əhatə edən Merkosur qruplaşması yaradılmışdır. 1995-ci ilin yanvarın 1-dən bu qruplaşmalar azad ticarət zonasından qarşılıqlı ticarəti liberallaşdıran vahid kömrük tarifləri ittifaqına çevrilmişdir. Hazırda NAFTA və Merkosura digər ölkələrin daxil olması və yaxud onların birləşmə meylləri nəzərə çarpmaqdadır. İnteqrasiyanın mühüm perspektivli regionlarından biri də dünyəvi kontekstdə Asiya-Sakit okean regional qruplaşması ola bilər. Bu regionları əhatə edən dövlətlər arasında artıq müvafiq sövdələşmələr aparılmaqdadır. Sovetlər İttifaqının süqutundan sonra onun ərazisində yaranmış Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB) də regional qruplaşmanın yeni bir nümunəsidir. Hələ möhkəmlənməyən bu birliyin strukturunda müxtəlif institutların yaranması gerçəkləşsə də hazırda o dərin siyasi böhran içərisindədir.

Ölkələrin sahə və universal çoxfunksiyalı iqtisadi qruplaşmasında BMT-yə daxil olan 40-a qədər xüsusi təyinatlı təşkilatların da əhəmiyyətli böyükdür. Bu təşkilatlar arasında ticarət və inkişaf konferensiyası (YÜNKTAD), sənayenin inkişafı üzrə (YUNIDO) təşkilatı, ərzaq və kənd təsərrüfatı təşkilatı (FAO), ekologiya proqramı (YUNEP), Ümumdünya, Səhiyyə Təşkilatı, təhsil, elm və mədəniyyət təşkilatı (YUNESKO) və sairələr daha çox fərqlənirlər. Bundan başqa dünyəvi məkanda onlarla ölkələr və hökumətlər arası bir funksiyalı univərsal müvafiq təşkilatlar da mövcuddur (OPEK, Beynəlxalq Dəniz Təşkilatı, Ümumdünya Poçt İttifaqı, Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatı). 1948-ci ildə qərb yarımkürəsində nəhəng Amerika Ölkələri Təşkilatı yaradılmışdır ki, burada praktiki olaraq bütün Latın Amerikas, Karib Hövzəsi (Kuba istisna olmaqla), o cümlədən ABŞ-da daxil olmuşdur. Mənzil qırargahı Vaşinqtonda yerləşən bu

təşkilatın nizamnaməsinə görə onun əsas iş qayəsini müvafiq dövlətlərarası iqtisadi, hüquqi, sosial və mədəni münasibətlər təşkil etsədə reallıqda o qərb yarımkürəsində təhlükəsizliyin təminatı və hərbi əməkdaşlıq istiqamətlərində işini davam etdirir. Bundan başqa bu regionda 1960-cı ildə Latın Amerikan Azad Ticarət Assosiasiyası təşkil edilmişdir. Assosiasiya qarşısına ümumi regional bazarın formalaşması məqsədini qoysa da bu işdə əsaslı nailiyyətlərdə etmçəmişdir. Təşkilat 1980-ci ildə Latın Amerikan İnteqrasiya Assosiasiyasına çevrilərək Argentina, Boliviya, Braziliya, Venesuela, Kolumbiya, Meksika, Paraqvay, Uruqvay, Peru, Ekvador və Çili olmaqla 11 ölkədə əhatə olunmuşdur. Bununla yanaşı mövcud regionda 1975-ci ildə Kuba da daxil olmaqla 26 ölkənin əhatə edən daha geniş və çoxfunksiyalı təşkilat Latın Amerikan İqtisadi Sistemi yaradılmışdır ki, onun da məqsədlərinə birgə çox milli korporasiyaların yaradılması dünya arenasında ümumi iqtisadi siyasətin hasil olunması daxil edilmişdir. Müxtəlif fərqlərin mövcudluğu bu regionda yeni subregional iqtisadi birliklərin, o cümlədən Latın Amerikan inteqrasiya assosiasiyalarının müstəqil AND qrupu (Venesuela, Kolumbiya, Ekvador, Peru, Boliviya), Laplat qrupu və ya Cənub Ümumi Bazarı (Merkosur-Arjentina, Braziliya, Paraqvay, Uruqvay), Mərkəzi Amerikan Ümumi Bazarı (Qvatemala, Qonduras, Kosta-Rika, Nikaraqua, Salvador), Karib Əməkdaşlığı (14 böyük olmayan Karib ölkələri Şərqi Karib ölkələri təşkilatda daxil olmaqla) təşkilatlarının yaranmasına rəvac vermişdir. Asiya və Afrika kontinentlərində dövlətlərarası regional qruplaşmaların hüquqi müqaviləşməsi daha sonrakı dövrlərə təsadüf edir. Onların inteqrasiya istiqamətdə nailiyyətləri isə daha nisbi səciyyə daşıyır. Bu həmin ölkələrin əksəriyyətinin iqtisadi geriliyi və onlar arasındakı münasibətlərin gərginliyi ilə izah edilir. Lakin bu arada bütün regionu əhatə edən Cənub-Şərqi Asiya dövlətləri assosiasiyası (ASEAN) daha çox siyasi və iqtisadi

təcrübə toplamışdır (qruplaşmaya regionun Komboça ölkəsi daxil deyildir). Burada həmçini 1985-vi ildə təşkil edilmiş Cənubi Asiya Assosiasiyası (Hindistan subkontinentinin 7 qonşu ölkəsi) kənd təsərrüfatı, nəqliyyat və telekommunikasiya da regional əməkdaşlığı həyata keçirir. Afrikada isə ictimai siyasi təşkilat kimi Afrika Vahidliyi Təşkilatı (ÇAP-dan başqa bütün Afrika ölkələri birliyə daxildir) və Ərəb Ölkələri Liqası daha çox fərqli xüsusiyyətlərə malikdirlər. Mərkəzi Afrikanın Kömrük və İqtisadi İttifaqı (MAR, Konqo, Qabon, Kamerun), və 16 ölkənin daxili olduğu Qərbi Afrika dövlətlərinin İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı isə subregional iqtisadi inteqrasiyada iştirak edirlər. Müəyyən ictimai siyasi-iqtisadi proseslər ölkələrin, inteqrasiya birliklərin süqutuna gətirir. Ölkələrdə siyasi partiyaların hakimiyyətə gəlməsi və dövlətin maraqlarının dəyişməsi zamanı müəyyən ittifaqların parçalanması prosesi də qaçılmaz olur. Buna misal olaraq son 10 illiklərdə Birləşmiş Ərəb Respublikaları (Misir və Suriyanın parçalanması), Malaziya və Sinqapur Federasiyasının, Yuqoslaviya və SSRİ-nin parçalanması misal ola bilər.

Respublikamız da regional qruplaşmalarda təmsil olunmaqdadır. Qara Dəniz hövzəsi Dövlətlərin Əməkdaşlıq Təşkilatı, (Güney Qafqaz ölkələri, Rusiya, Türkiyə, Bolqarıstan, Ukrayna, Rumıniya, Moldova) GUÖAM (Gürcüstan, Ukrayna, Özbəkistan, Azərbaycan, Moldova), MDB (Baltiya ölkələri istisna olmaqla keçmiş SSRİ-nin 123 müttəfiq respublikaları) Azərbaycanın daxil olduğu iqtisadi regional qruplaşmalardır. Bundan başqa respublikamız İslam Ölkələri Təşkilatının və EKO-(İƏT)-nin də üzvüdür.

Özünün müxtəlif çarları ilə sənaye istehsalının təşəkkülü və formalaşması istehsalın yerləşməsinin amillərin təsiri ilə baş verir. «Yerləşmə amilləri» anlayışını elmi tədqiqatla alman iqtisadçısı Alfred Veber (1868-1958) özünün 1909-cu ildə yazdığı «Sənayenin yerləşməsi nəzəriyyəsi» adlı klassik

tədqiqat işi ilə buraxmışdır. Yerləşmə amillərində prinsipial əhəmiyyəti onun bölgüsü təşkil edir. Özü özlüyündə yerləşmə amilləri təbii və ictimai olmaqla 2 qismə bölünür. Təbii amillər sənayenin coğrafiyasından təbii ehtiyatları və təbii şərait ilə şərtləndirilir. İctimai amillər də isə əsasən ictimai inkişafın qanunları əhəmiyyət daşıyır. Təbii amillərin təsir dərəcəsi məhsuldar qüvvələrin inkişaf bu təsiri azaldır. Lakin heç zaman tam olaraq yox olmur. İctimai xarakterli amillər arasında sənayenin yerləşməsinə ən çox təsir edənlər əmək resursları və materiallaşmış kapitalıdır. Son zamanlar informasiya resursların, elmi texniki nailiyyətlərin və digər amillərin təsir dairəsi bu aspektdə genişlənməkdədir. Burada əhəmiyyətli rol təsərrüfatın yerləşməsi, inteqrasiya və dezinteqrasiya prosesində dövlətin tənzimləyici funksiyası özünü göstərir.

Sivilizasiyanın bütün yeni inkişaf mərhələləri texniki-texnoloji innovasiyaların inkişafı ilə yaradılması ilə xarakterikdir. Sənayecə inkişaf etmiş dövlətlərin təsərrüfatlarının tədqiqi zamanı alimlər innovasiya proseslərinin gedişinə müvafiq dövrlüyün mövcudluğunu aşkar etmişlər. Müvafiq tədqiqatlar nəticəsində müxtəlif hipotez-nəzəriyyələr meydana çıxmışdır. Bunlar arasında rus sovet iqtisadçı alimi N.D.Kondratyevin (1892-1938) işləyib hazırlandığı «uzun dalğalar» nəzəriyyəsi daha məşhurdur. Dünya iqtisadiyyat tarixində N.D.Kondratyev müxtəlif ölkələrin 100-150 statistik məlumatlarını təhlil etmiş təsərrüfat konyukturasında böyük silsilələr «sikllər» nəzəriyyəsinin müəllifi kimi tanınmışdır. Özünün «Dünya təsərrüfatı onun indiki və müharibədən sonrakı konyukturası» (1992) və «İqtisadi konyukturanın böyük silsilələri» (1925) məruzəsində alim müxtəlif sənaye dövrləri haqqında ideyaları inkişaf etdirərək dalğalı silsilələr modeli işləyib hazırlamışdır. Bu silsilələri alim müvafiq zaman nisbətlərinə bölərək aşağıdakı dövrlərin təsnifatını vermişdir; fəslə (bir ildən az), qısa (3-3,5 il), orta silsilə (7-11 il) və böyük silsilələr (48-55 il). Bu sahədə digər böyük tədqiqatçı alim

avstriyalı iqtisadçı İ.A.şumpeter (1883-1950) sonuncu böyük silsilənin «Kondratyev» silsiləsi adlandırmışdır. Bu nəzəriyyəni sonradan ingilis iqtisadçısı K.Klark (1905-1989) və amerikalı iqtisadçıları U.Mitçela (1974-1948), A.Bryornes (1904) inkişaf etdirmişlər. Böyük silsilələr nəzəriyyəsi 50-60 illik dövrü əhatə edərək hər biri 25-30 illik artıq dövr-fazaya bölünərək «kapital açılışı» və «kapital döyümü» mərhələləri olan enmə yüksəlişlə xarakterizə olunurlar. İlk növbədə «kapital açılışı» dövrü iqtisadi templərin inkişafı, sərmayə qoyuluşları ilə müşahidə olunur. Sonradan investisiya tələb azaldıqca o öz yerini «kapital döyümü» dövrünə verir ki, bu da templərin aşağı düşməsi işsizliyin artması, kapital idxalının azalması ilə nəticələnir. K.Klark bu 2 fazanın qovşağında əmtə qiymətlərinin titreyişinin və tərəddüdünün baş verdiyini qeyd edir. Riyazi metodların tətbiqi ilə N.D.Kondratyev fundamental qanunauyğunluqlar taparaq müəyyən etmişdir ki, bazar silsiləsinin inkişafında dalğavarilik xarakterikdir. Böyük silsilələr nəzəriyyəsinin nümayəndələri dünya iqtisadiyyatının XX əsrin 2-ci yarısında indiyə qədər 2 böyük silsilədə olduğunu qeyd edirlər. Başqa bir fikirdə müvafiq dövr ərzində mübahisəli olsa da dünya iqtisadiyyatının 4 uzun kondratyev dalğasından keçdiyi fərz olunur. Bir çox tədqiqatçılar müasir zamanda dünya təsərrüfatında aparıcı mərkəzin 5-ci kondratyev silsiləsinə qədəm qoyduğunu qeyd edirlər. Yeni dövrə keçid robotların, mühəndis düşasının nailiyyətlərinin və makroproseslərin geniş tətbiqi ilə izah edilir. «Uzun dalğalar» nəzəriyyəsi ilə yanaşı böyük dövr ərzində sənayenin və ümumi təsərrüfatın yerləşməsində «məhsul-istehsal silsiləsi» nəzəriyyəsi də elmdə geniş yer almışdır.

Əsrimizin səksəninci illərində sürətlənən texniki tərəqqi istehsalı praktik olaraq yeniləşdirmişdi. Yeni avtomat xəttlər, tez tənzimlənən qurğular, çevik istehsal sistemləri yaranmışdır. Elmi-texniki nailiyyətlər əvvəllər insanın fiziki səylərini azaltmışsa hazırda onu böyük həcmdə intellektual səylərini də

əvəz etmişdir. Yeni industrial inkişafın ilk indikatoru sürətlənən elmi-texniki nailiyyətlər artan əmək məhsuldarlığı və digər yeni iqtisadi amillər olmuşdur. Manufakturanın-fabriklə, fabrikin kombinatla əvəzləşməsi prosesləri bitmiş, kombinatın əvəzinə dünya miqyasında çoxlu təsərrüfat sahələrində istehsalə tədavülə eyni zamanda nəzarəti həyata keçirən müəssisə və institutların bənzəri olmayan fəvqəlnəhəng birliyi konqlomerat gəlmişdir.

«Kreml modeli» Marks və Engelsin inqilabı nəzəriyyətlərini tam reallaşdırma bilmədi. Nəhəng Sovetlər İttifaqı çökdü. Sosiaslist düşərgəsinin, SSRİ dövlətinin süqutu dünyanın iki qutbulyunun sona yetdiyi anlamını yaratdısa da əslində sürətlə dəyişən hadisələrə ayrı-ayrı iri dövlətlərdə baş verən meyillər belə reallığın tamamlanmadığını bəyan etməkdədi. İnteqrasiya proseslər yeni güc mərkəzlərini stimullaşdırır. Dünya xəritəsində yeni iqtisadi-siyasi konturlar görünür.

1.2. Dünya yanacaq enerji balansı və karbohidrogen ehtiyatların bölgüsü

İnsan cəmiyyətin inkişafı dünya təsərrüfatlarının sahələrinin və ayrı-ayrı ölkələrin təsərrüfatlarının yerləşməsi təbii, ictimai amillərin əlaqəliliyi və uzlaşması ilə şərtləndirilir. Beynəlxalq geosiyasətdə enerji resursları faktoru müstəsna əhəmiyyət daşıyır. Ölkənin enerji ehtiyatları onun siyasi müstəqilliyinin, iqtisadi təhlükəsizliyinin və dirçəlişinin təməlini təşkil edir. Təbii ehtiyatların planetimizdə bölgüsü və yerləşməsi son dərəcə qeyri bərabərliyi ilə səciyyəvidir. Belə vəziyyət yer kürəsinsə müxtəlif iqlim, textonik proseslərlə, geoloji dözlərdə faydalı qazıntıların yaranma şərtləri və digər amillərlə bağlıdır. Təbii resurslar faktiki olaraq əsas təməl kimi inkişafa təsir edir. Lakin nəqliyyatın və məhsuldar qüvvələrin inkişafı nəticəsində təbii ehtiyatlar amilinin təsir dairəsi

zəifləməkdir. Eyni iqtisadi məkanda təbii ehtiyatların mövcudluğu sənaye istehsalının ümumiyyətlə iqtisadiyyatın əlavə inkişafına səbəb olur. Bununla yanaşı təbii ehtiyatların bol olduğu ölkələrdə çox hallarda onlardan israfçılıqla istifadə edilir. Əks qübtədə isə elmi-texniki tərəqqinin geniş inkişafı nəticəsində resurslardan səmərəli istifadə yeni imkanları yaranmışdır. Yaponiyada, Cənubi Koreya, İtaliya və digər bu kimi ölkələrdə əldə edilmiş iqtisadi tərəqqi buna parlaq misaldır. Elmi-texniki tərəqqinin inkişafı, xüsusəndə az enerjitutumlu texnologiyaların yaranması, yeni enerji, xammal növlərinin mənimsənilməsi ənənvi təbii ehtiyatlardan istifadənin xüsusi çəkisinin aşağı salır. Bu xüsusiyyət yalnız azsaylı ölkələrdə xasdır. Beynəlxalq əmək bölgüsü sistemində bir qayda olaraq inkişaf etmiş ölkələr xammal resurslarının istehlakçısı, inkişaf etməkdə olan ölkələr isə onların istehsalçısı və ixracadçısı kimi çıxış edirlər. Bu da həmin ölkələrdə iqtisadi inkişafın səviyyəsi ilə şərtlidir. Misal olaraq qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ özünə lazım olan mineral xammalın 15-20%, Qərbi Avropa ölkələri 70 %-ə qədərini, Yaponiya 90 %-dən çoxunu idxal edir.

Dünya iqtisadiyyatında mineral xammal sektoru ilk növbədə sənaye məhsulunun istehsalının bazasını təşkil edir. Beynəlxalq ticarətində xammalın hasilatı və istehlakı ayrı-ayrı ölkələrin sosial-iqtisadi durumuna təsir etməklə yanaşı həm də qlobal xarakter daşıyaraq bütövlükdə dünyadakı resursların vəziyyətində təsbit olunur. Dünyada təbii ehtiyatlar balansını, onların müasir vəziyyəti və istifadə perspektivləri ayrı-ayrı mənbələrdə qismən müxtəlif verilir. Bir çox yüksək rətinqli beynəlxalq təşkilatlar, elmi idarələr, mətbuat orqanları və hətta internet şəbəkəsinin məlumatlarında bu balansın ayrı-ayrı elementlərində müəyyən fərqlər müşahidə olunur. BMT-nin Dünya və Avropa bankının, iri maliyyə qruplarının və digər mötəbər təşkilatların hər il nəşr etdikləri hesabatlarda bu fərq sezilməkdədir. Bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, neft

iqtisadiyyatının statistikasına konfedisialıq xasdır. Bəzi göstəricilərin müasir, obyektiv mənzərisini müşahidə etmək çətinliklərlə müşayət olunur. Beləki ayrı-ayrı iri neft inhisarları, neft hasil edən ölkələr müvafiq göstəricələri nümayiş etdirməkdə o qədər də həvəsli deyirlər.

Aşağıdakı cədvəldə rusalimləri N.F.Reymers və V.V.Volskinin hazırladığı «Planetimizin təbii ehtiyatlar bazası» təsvir edilmişdir.²

Cədvəl 1

Planetin təbii (*enerji resursları*) ehtiyatlar bazası

Təbii ehtiyatların növləri	Ehtiyatların səviyyəsi və istifadəsinin qısa xarakteristikası
1.Neft	ehtiyatlar-270-300 milyard ton neftə ekvivalent (H.E) illik məsrəf 3 milyard ton. Yaxın perspektiv 30-50 il.
2.Təbii qaz	ehtiyatlar-270 milyard ton H.E. 141 trilyon kubmetr. İllik məsrəf 2200 milyard kubmetr. Perspektiv 30-50 il.
3.Daş kömür	ehtiyatlar-10 trilyon ton H.E. illik məsrəf 5 milyard ton. Perspektiv 100 il və daha çox.
4.Şist	ehtiyatlar-40 trilyon ton H.E. Zəif istifadə edilir. Yüksək əmək tutumluğu və çoxlu tullantılılığına görə az perspektivlidir.
5.Torf	ehtiyatlar-150 milyard ton karbona ekvivalent. Tərkibindəki gülün çoxluğuna və ekoloji pozuntuya görə az perspektivlidir.
6.Çayların hidroenerjisi	ehtiyatlar-məhduddur. Ekoloji problemlərin olmasına baxmayaraq aktiv istifadə edilir. Hələki perspektivlidir (<i>xüsusən inkişaf etməkdə olan ölkələrdə</i>).

² Социально-экономическая география зарубежного мира. (под редакцией члена корреспондента РАН заслуженного профессора МГУ В.В.Волжского) М.: КРОН-ПРЕСС. 1998

7. Atomun parçalanması və nüvə sintezi enerjisi	ehtiyatlar–fiziki cəhətdən tükənməzdir. İstehsalın zəruri təhlükəsizliyi və tullantıların deaktivləşdirilməsinin ümidverici yolları tapılmayana qədər ekoloji cəhətdən son dərəcə təhlükəli olaraq qalmaqdadır.
8. Geotermik enerji	ehtiyatlar kifayət qədərdir. Az istifadə olunur. Perspektivlidir.
9. Dəniz və okean axınların qabarma və çəkilmə enerjisi	ehtiyatlar kifayət qədərdir. Az istifadə olunur. Perspektivlidir.
10. Günəş radiasiyası	ehtiyatlar praktiki cəhətdən tükənməzdir. Biosferdən təbii enerji axını cəhətdən istifadəsi məhduddur. Perspektivlidir.
11. Külək enerjisi	Çoxdan istifadə olunur. Yerli əhəmiyyətlidir. Bu keyfiyyətdə də perspektivlidir.

Digər mənbələrdə dünyada kəşf olunmuş neft və qazla zəngin 500-ə qədər 540 milyard tona yaxın neft, 546 trilyon kubmetr qazın olduğu bildirilir. ABŞ alimləri kəşfiyyat altında olan sahələrdə 112 milyard ton neftin mövcudluğu proqnozunu verirlər. Onlar həm də qeyd edirlər ki, kontinental şelfdən dərinlikdə yerləşən qatlardakı neftin müasir texnologiya ilə hasilatı rentabəlsizdir. Buna görə də bu ehtiyatlar nəzərə alınmamalıdır. Dünya neft ehtiyatlarının 25,2 % Səudiyyə Ərəbistanını 110,8 % İrak, 9,4 % Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin, 9,13 % Kuveytin, 9 % İranın, 6,9 % Venesuellanın, 3,8 % Meksikanın, 2,2 % MDB ölkələrinin o sıradan 0,4 % Azərbaycanın payına düşür.

«Ehtiyatlar» anlayışı yetərincə dinamikdir. Onun parametrləri elm və texnikanın inkişafı o cümlədən əvvəllər texniki çətinliklər olmuş yataqlarda yeni kəşfiyyat və mənimsəmə işlərinin aparılması nəticəsində dəyişikliklərə məruz qalır. Bununla belə bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələrdə müəyyən dərəcə az tədqiq edilmiş sahələr mövcuddur ki, burada da çoxlu əlavə ehtiyatların olduğu ehtimal edilir. Elə bu səbəbə görə də 1950-ci illərdən bəri dünyada aşkar edilmiş

faydalı qazıntıların 80%-dən çoxu bu ölkələrin payına düşmüşdür. Neft ehtiyatların miqyası yataqlarında böyük təcrübi əhəmiyyət kəsb edir və aşağıdakı kimi təsnifləşdirilir:

1. Super nəhənglər-1 milyard tonadək
2. Nəhənglər-100 milyon tondan-1 milyard tonadək
3. İri yataqlar-13 milyon tondan-100 milyon tonadək
4. Kiçik yataqlar-13 milyon tonadək

Statistika məlumatlarına görə dünya neft ehtiyatlarının əksər hissəsi -90 %-qədər (200-dən bir qədər çox) super nəhəng və nəhəng yataqlarda cəmlənmişdir. Bu mütənasiblik uzun müddət qalmaqda və dəyişməməkdə davam edir. Müasir mərhələdə ehtiyatları 1 milyard barreldən çox olan yarağın aşkarlanması dünya əhəmiyyətli hadisə sayılır.

Əsrin sonlarında faydalı qazıntılarda əsas nəhəng-enerji ehtiyatlarına malik dövlətlər aşağıdakı təsnifatdadır.

Neft Səudiyyə Ərəbistanı, Kuveyt, İran, İraq, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Venesuela, Rusiya, ABŞ, Meksika, Liviya, Qazaxstan, Norveç.

Təbii qaz Rusiya, İran, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Səudiyyə Ərəbistanı, ABŞ, Qatar, Əlcəzir, İraq, Venesuela, Kanada, Türkmənistan, İngiltərə, Hollandiya, Norveç.

Daş kömür Çin, ABŞ, Rusiya, Avstraliya, AFR, İngiltərə, Hindistan, Polşa, Ukrayna, Kanad, Kolumbiya.

Aşağıdakı cədvəldə əsas enerjidaşıyıcıların fiziki xarakteristikası verilmişdir:

Əsas enerjidəşiyicilərin xarakteristikası

№	Enerjidəşiyicinin adı və qısa xarakteristikası	İstilik törətmə qabiliyyəti kkal/kq	Sıxlığı
1	Daş kömür-keyfiyyətinə, geoloji düzümünə və yaranma mərhələlərinə görə müxtəlif növlüdür	7750-8750	
2	Ağac kömürü-(<i>ağacın quru distiləsi</i>) Daş kömürə nisbətdə fosfor və kükürd kimi zərərli maddələr azdır	7000-8100	380kq/m ³
3	Neft-müstəsna əhəmiyyətli. Neftdən yanacaq, sürtkü yağları və kimyəvi məhsullar alınır. Sıxlığına görə 3 qrupa ayrılır. 1.Yüngül neftlər (<i>Dünya neft hasilatında onların payı 60%-dir</i>) 2.Orta sıxlıqlı neft (<i>Dünya neft hasilatında payı 31%-dir</i>) 3.Ağır neft (<i>Dünya neft hasilatında payı 10%-dir</i>). Neftin qaynama temperaturu +28C ⁰ -dən, Yuxarı donma temperaturu 30-60C ⁰ -dən hesablanır	10400-11000	0,87 q/sm ³ qədər 0,871-0,910q/sm ³ 0,910 q/sm ³ yuxarı
4	Təbii qaz-hiss vermir, tullantı yaratmır, atmosferi zəhərləmir, tamamilə yanır. Kimya sənayesi üçün də xammalıdır. Nisbətən ucuz yanacaqdır maya dəyəri 10-12 dəfə kömürdən ucuzdur (<i>1m³=0,84 kq</i>)	12000	
5	Torf-koksle birgə emal edildikdə onun yanacaq keyfiyyəti artır. Torf həmdə qaz yanacağına çevrilir (<i>1 ton torf qaza çevrildikdə 220 kq neftə bərabər olur</i>)	3000-3400	
6	Yanaq şistlər-tərkibində daş kömürdən daha çox uçuşu maddələr var. Bu cəhətə görə ondan qazlaşmada istifadə olunur.	3800-4000	

Bundan başqa mühüm şist ehtiyatları Rusiya, ABŞ, Almaniya, ÇİN, Böyük Britaniya, Kanada və Misirdə, torf ehtiyatları Rusiya, Belarus, İrlandiya, Almaniya və Polşada çəmləşmişdir.

Bəşər cəmiyyəti bütün tarixi ərzində müxtəlif növ-odundan atom enerjisinə qədər, çeşidli resurslardan istifadə etmişdir. Aşağıdakı cədvəldə planetimizdə mövcud enerjidaşıyıcılarının texnoloji xarakteristikası verilmişdir.

Məlum olduğu kimi XIX əsrin başlanğıcına qədər dünyada əsas enerji ehtiyatı oduncaq olmuşdur və daş kömürün kəşfi ilə əlaqədar bu yanacaq növü öz mövqeylərini itirmişdir. Daş kömürün də enerji ehtiyatı kimi aparıcı mövqeyi uzun sürməmişdir. Lakin ötən əsrdə ABŞ-da, Azərbaycanda, Rumıniyada və sonradan planetin bir çox bölgələrində kəşf edilmiş neft-qaz yataqları planetin siyasi və iqtisadi mənasına, Avropada texniki inqilaba səbəb olmuşdur. Dünya təsərrüfat sistemi sənayecə hazırda o qədər yüksək inkişaf etmişdir ki, indi onun nəhəng mühərrikinin inhisarına keçmişdir. Bununla belə beynəlxalq aləmdə yanacaq ehtiyatları da bərabər paylanmamışdır. Zəmanəmizdə dünyanınşerti yanacaq ehtiyatları bölgüsündə daş kömür 60%, neft və təbii qaz isə 27%-lik mövqedədi. Bununla yanaşı dünya təsərrüfatında hasilat və istismarda digər mənzərə formalaşmışdır. Burada daş kömürün xüsusi çəkisi 30% həndəbərində, neft və qaz isə həcmi 67%-dən çoxdur. Dünyada neftin həqiqi ehtiyatları 136milyard ton (ümumi kəşf edilmiş -270-300 milyard ton), təbii qaz 141 trilyon kub metr hesablanır. OPEK ölkələrinin mövcud haqqında proqnozlar da müxtəlifdir. Müəyyən ehtimallara görə mövcud ehtiyatlar bir neçə onilliklərə qədər, digər mənbələrə görə isə 200-300 ilə qədər bəs edə bilər. Planetimizdə neft-qaz hasilatı artmaya meyillidir 1960-cı ildə dünyada neft (qaz kondensatı ilə birlikdə) hasilatı 1053 milyon ton, təbii qaz hasilatı isə 454 milyard kub metr olmuşdursa, 1994-cü ildə müvafiq olaraq 3000 milyon ton və 2215 milyard

kub metr təşkil etmişdir. Hazırda dünyada gedən proseslər, xüsusəndə neftin dünya bazarında qiymətinin aşağı düşməsi ilə əlaqədar olaraq illik neft hasilatı 2,4-2,5 milyard ton arası tərəddüd edir. Dünyanın cari və kəşf olunmuş neft ehtiyatları ilə təminatı 45 il müddətinə müəyyən edilir. Bu göstərici müvafiq olaraq OPEK üzrə 85 il, Səudiyyə Ərəbistanı üçün 90 il, Kuveyt və Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri üçün ayrılıqda 140 il müddətinə hesablanır. Dünya qaz ehtiyatlarından istifadə isə 100 ilə, daş kömür ehtiyatlarının isə 600 ilə qədər kifayət edəcəyi ehtimal olunur.

Aşağıdakı cədvəllərdə dünya neft vəqaz ehtiyatları hasilatı və istehlakı bölgüsü verilmişdir.

Dünya neft ehtiyatları və hasilatı (01.01.1995)

Region və ölkələr	Ehtiyatlar (mln. ton)	Dünya Ehtiyat- larında payı (%)	Hasilat 1994 il (mln. ton)	Dünya neft hasilat- tında yeri
<i>Dünya</i>	136094	100,0	3000,0	
<i>Yaxın Şərq o cümlədən</i>	89440	65,7	921,7	
<i>Səudiyyə Ərəbistanı</i>	35255	25,9	388,9	1
<i>İran</i>	12110	8,9	176,9	4
<i>Kuveyt</i>	12946	9,5	92,7	11
<i>Amerika o cümlədən</i>	22026	16,2	804,0	
<i>ABŞ</i>	3095	2,3	326,7	2
<i>Meksika</i>	7151	5,3	137,9	6
<i>Venesuela</i>	9204	6,8	128,4	7
<i>Kanada</i>	678	0,5	85,7	12
<i>MDB və Mərkəzi-Şərq Avropa o cümlədən</i>	8052	5,9	361,1	
<i>MDB</i>	7755	5,7	347,1	3
<i>Şərqi və Cənubi-şərqi Asiya, Avstraliya və Okeaniya o cümlədən</i>	6021	4,4	329,5	
<i>Çin</i>	3288	2,4	147,5	5
<i>İndoneziya</i>	786	0,6	66,0	14
<i>Afrika o cümlədən</i>	8301	6,1	306,1	
<i>Nigeriya</i>	2415	1,8	95,0	10
<i>Liviya</i>	2994	2,2	65,5	13
<i>Şərqi Avropa o cümlədən</i>	2254	1,7	277,6	
<i>İngiltərə</i>	621	0,5	125,7	8
<i>Norveç</i>	1265	0,9	122,6	9

**Kəşf edilmiş qaz ehtiyatları, hasilat və təbii qazın istehlakı
(01.01.95)**

Regionlar və ölkələr	Dünya ehtiyatlarında payı %-lə	Hasilat 1994 mlrd. m ³	İstehsal mlrd. m ³
<i>Dünya</i>	100,0	2215	2215
<i>Şimali Amerika</i>	4,9	658	654
<i>Latin Amerikas</i>	5,1	97	101
<i>Qərbi Avropa</i>	3,8	244	335
<i>MDB və Mərkəzi Şərqi Avropa o cümlədən</i>	40,2	795	720
<i>Rusiya</i>	39,2	606	497
<i>Afrika</i>	6,9	87	46
<i>Orta Şərq</i>	32,0	136	130
<i>Digər Asiya, Avstraliya və Okeaniya</i>	7,0	198	229

Yaxın 10 ildə dünyanın neftə olan tələbatı 17%, qaza 35, 20 ildən sonra isə müvafiq olaraq 32 və 65% artacağı gözlənilir.

Resursların ölçülərinə və səmərəli istifadəsi sivilizasiyanın inkişaf səviyyəsini müəyyən edən mühüm göstəricidir. İnkişaf etmiş dövlətlərdə enerji istehlakı inkişaf etməkdə olan dövlətlərə nisbətə xeyli dərəcədə yüksəkdir. Əksər inkişaf etmiş dövlətlərdə nəhəng neft ehtiyatları yoxdur. Bu ölkələr müəyyən dərəcədə müvafiq ehtiyatların idxalı ehtiyacındadırlar. Nisbətən az inkişaf etmiş ölkələrdə isə mənzərə daha acınacaqlıdır. Belə ölkələrdə energetik ehtiyatlara ehtiyac oluncağın və digər biogütlənin (peyin, saman) yanacaq kimi istifadəsi hesabına ödənilir.

Neft ehtiyatları ilə yanaşı planetimiz qaz ehtiyatları ilə də zəngindir. Dünyanın ayrı-ayrı ərazilərində qaz ehtiyatları müxtəlif miqyaslıdır. Müəyyən ərazilərdə bu ehtiyatlar tükənsə

də ümumiyyətlə yer kürəsində hər il qaz hasilatının artması müşahidə olunmaqdadı. Hasilat artıqca isə bu ehtiyatların olmadığı ərazilərdə qazın nəql olunması onun istismar şəbəkəsinin daim genişləndirir. Məlum olduğu kimi təbii qazdan sənayedə, məişətdə istifadə ilk dəfə ABŞ-da və Azərbaycanda intişar tapmışdı. Avropa və Asiyada isə qazdan istifadə 1930-40-cı illərə təsadüf edir. Lakin burada da dünyanın bütün regionlarında olduğu kimi təbii qazdan geniş istifadə 1950-cı illərdə İspaniya, Fransa (Lak yatağı), Hollandiya (Sloxtern yatağı), Almaniya, Polşa, Rumıniya, Avstriyada sonradan şimal dənizinin Böyük Britaniya sahillərində yeni yataqların kəşfi ilə əlaqədar olmuş və qitədə qazlaşmanı daha da sürətləndirmişdir. Sovetlər İttifaqının izafi qaz ehtiyatları və onun Avropaya nəqli 1970-ci illərdə Norveçdə aşkarlanan nəhəng qaz yataqları bu makregionda qazlaşmanın və qaz sənayesinin daha geniş vüsət almasına səbəb olmuşdur. Hazırda Avropa dünyanın ən yüksək inkişaf etmiş qaz sənayesi kompleksinə, müasir qaz təchizatı şəbəkəsinə və yüksək keyfiyyətli sənaye, məişət qaz avadanlıqları, cihazları istehsal edən müəssisələrə malikdir. İndi burada əsas qaz satışını Rusiya, İngiltərə və Norveç dövlətləri həyata keçirirlər. Afrikada da qaz hasilatı əsrimizin 60-cı illərinə qədər əsasən zəif olmuş və sonradan şimalda, cənub qərb ərazilərdə, Əlcəzair, Liviya Nigeriya və digər bölgələrdə neftli-qazlı yataqların (xüsusən iri qaz yatağı «Xassi-Rmeyl») kəşfi burada qazlaşmaya sürət vermiş və 1970-ci ildə hasilat 10-12 milyard kub metr həddinə çatmışdı. İndi qitədə hətta qara Afrikada da qazlaşma yeni templərlə inkişaf etməkdədi. Cənubi Amerika qitəsində qaz ehtiyatları əsasən Venesuela cəmləşmişdir. Klassik neft və qaz ölkəsi olan Venesuellada qaz sənayesi artıq əsrimizin 40-cı illərində tam təşəkkül tapmış və uzun illər bu ölkə demək olar ki, həmişə izafi qaz ehtiyatlarına malik olmuşdur. Çox illər ölkədə hasil edilən qazın yalnız 25%-dən istifadə olunmuş, artıq qazı

isə lay təzyiqinin saxlanması məqsədi ilə yenidən quyulara vurmuşlar. Sonradan Boliviya, Çili və Argentinada kəşf olunan neft, qaz yataqları burada qaz sənayesinin digər regionlarında da inkişaf etdirilməsinə təkan vermişdir. Hazırda Cənubi Amerikada energetik balansda neft və digər yanacaq növləri ilə yanaşı qaz enerjisinin tutumu fa yetirincədir. Şimali Amerikada isə qaz sənayesinin ən çox inkişaf etdiyi dövlət ABŞ-dır. Hasilatı və ehtiyatların həcminə görə ABŞ-əmizimizin son 10 illiklərinə qədər dünya birliyindəöz liderliyini qoruyub saxlamışdır. İndi burada hasilat enməyə meyillidir. Hətta proqnozlara görə yaxın 8-10 ildə burada hasilatın biləcəyi güman olunur.

Dünya qaz ehtiyatların əksər hissəsi Asiyanın payına düşür. Regionda yerləşən Rusiya, İran, Türkmənistan, Yaxın və Orta Şərq ölkələri həhmiyyətli dərəcədə qaz ehtiyatlarına malikdirlər. Bu ölkələr yaxın və uzaq ərazilərdə qazlaşmanın və qaz sənayesinin inkişaf etməsinə yardımçı olmuşlar. Dünyanın ən böyük qaz ölkəsi Rusiya (ehtiyatlar 50,3 trilyon kubmetr) dövlətidir. Ümumdünya qaz ehtiyatlarının 1/3-dən çoxu burada cəmləmişdir. Rusiyanın zəngin qaz yataqlarını və qaz sənayesinin mütləq əksəriyyəti nəhəng «Qazprom» şirkətinin inhisarındadı. «Qazprom» həmçinin Rusiyada digər profilli şirkətlər arasında potensialına görə də ən birincisi hesab edilir. Bu şirkətin fəaliyyəti təbii qaz üzrə bütün istehsalat siklini-kəşfiyyatdan istehlakçıya qədər əhatə edir. Hazırda Rusiyada hasil edilən 618 milyard kub metr qazın 580 milyard kub metri onun payına düşür. Qazaxstanda iri qaz yataqları aşkarlanmışdır. Nəhəng resurslar bu ölkədə «Qara-Çarqanay» yatağında cəmlənmişdir. Asiya qətəsində yerləşən respublikamız da qaz ehtiyatları baxımından münasib regionlardan birisayılır. Uzaq Avstraliya və Okeaniyada qaz ehtiyatları bolluq təşkil etməsə də regionda neftli-qazlı yataqlarda müəyyən qədər qaz ehtiyatları aşkar edilmişdir. Aparılan kəşfiyyat-axtarış işləri bu regionda yeni qaz

yataqlarının aşkar olunmasını işləri bu regionda yeni qaz yataqlarının aşkar olunmasını ümüdü edir. Buna baxmayaraq burada Asiyadan (Rusiya) nəhəng qaz kəmərlərinin çəkiliş layihələri nəzərdən keçirilir.

Dünyada hazırda qaz hasilatı qurudakı yataqlarla yanaşı dəniz də reallaşmaqdadır. Dəniz şelfində indiyə qədər 2000-dən çox neftli-qazlı yataq kəşf edilib ki, burada 35 trilyon kub metr qazın olması güman edilir. Hasilatda isə dəniz yataqlarının payı 20%-dən çoxdur. Bruneı, Malaziya, Norveç, İngiltərə bu göstərici 80-100% arası tərəddüd edir. Statistik məlumatlara görə 1970-ci ildə dünyada 1 trilyon kubmetrdən artıq qaz hasil edilmişdir ki, bununla yarıdan çoxu ABŞ-ın, 1% isə SSRİ-nin payına düşmüşdür. Müasir dünyamızda kəşf olunmuş qaz yataqlarının əksəriyyəti qeyd olunduğu kimi Rusiyada, Yaxın və Orta Şərğ ölkələrində cəmləşmişdir.

Qaz ehtiyatları hesablanarkən onun miqdarının neftə nisbətindən istifadə olunur. Elmi hesablamalarla müəyyən olunmuşdur ki, dünyada hasil edilmiş hər 2 ton neftə 1 ton qaz düşür. Azərbaycanda isə bu 3-ün 1-ə nisbətində nəzərə alınır. Qaz yataqlarında olan qaz, səmt qazı, kondensat olmaqla 3 kateqoriyaya bölününənə qaz ehtiyatları şəbəkəsində dünyada qazın əsas və mühüm hissəsi müstəsna olaraq sırf qaz yataqlarında hasil edilir. Bununla yanaşı müxtəlif regionlarda səmt qazının hasilatı və xüsusi çəkiyə amlıkdir. Rusiyada ümumi qaz hasilatında səmt qazının payı 10-15% təşkil edir. Analoci olaraq Azərbaycanda bu nisbət 3-4% həcmindədir. Səmt qazının miqdarı məlumneft ehtiyatlarında təyin olunur. Burada əsasən 200kub metr qaz 1 ton neftə ekvivalentdir formulundan istifadə olunur. Bundan başqa neftlə qazı birlikdə ehtiva edən kondensat da əhəmiyyətli neft məhsulu sayılır. Müxtəlif yataqlarda 1 ton kondensatda 300 min kub metrədək qaz olur.

Qazdan istifadə hər il dünyada geniş intişar tapır və ona olan tələbat ilbəil yüksəlir. Mütəxəssislərin hesablamalarına

görə yaxın 10-15 ildə Avropada qaza olan tələbatın iki dəfə artacağı gözlənilir. Bu isə əlavə olaraq 240-260 milyard kub metr təbii qaz həcmindədir. Avropanın ehtiyacında olacaq qazın 200 milyard kubmetrini Rusiyadan, digər hissəsini isə regionun qərbdəki yataqlarından almaq mümkündür. Elə bu məqsədlə də Ukraynadan yan keçən Belarus-Polşa vasitəsilə Avropa qaz şəbəkəsinə qoşulacaq yeni qaz kəməri Yamal-Avropanın tikintisi sürətlənməkdədir. Rusiyada izafi qazı yaxın perspektivdə nəzərdə tutulan Yamal-Koreya magistralı ilə ötürülməsi də reallaşacaqdır. Qaz yataqlarının indiki düzümünün mənzərəsi bizə əsas verir ki, Rusiya hələ uzun müddət Qərbi Avropanı qazla təmin edəcəkdir. Bu aspekti nəzərə alaraq Abş hələ soyuq müharibə illərində Rusiya-qərbi Avropa qaz kəmərinin çəkilməsinə sisteməlik maneçilik törətmişdir. Bununla belə Rusiyanın Avropaya qazın ötürülməsində digər rəqibləridə az deyildir. Bu ölkələr arasında hazırda Norveç və Hollandiya daha çox rəqabət qabiliyyətlidirlər. Qaz hasilatının dinamikası göstərir ki, yaxın gələcəkdə bu ölkələrdə hasilat balansını dəyişəcək Norveçdə 2 dəfə artım, Hollandiyada isə eyni miqdarda azalma müşahidə olunacaqdır. Qərbin geoiqtisadi və geosiyasi maraqları şübhəsiz ki, Norveç qazı üçün daim əlverişli şərait təmin edəcəkdir. Rusiyanın qaz sektorunda bundan başqa Əlcəzair, İran, Nigeriya və Qatar kimi rəqiblər də vardır. Yaxın perspektiv üçün Əlcəzair hər il Avropaya 100 milyard kub metr qazın verilməsini nəzərdə tutur. İran da, Türkiyə və Ukrayna vasitəsi ilə öz qaz sərvətlərini Avropaya çıxarmaq üçün danışıqlar aparmaqdadır. Bu arada Türkmən qazının da İran, Azərbaycan və Türkiyə vasitəsilə Avropaya çıxışı nəzərdə tutulur. Bunun üçün iki paralel marşrutun çəkilməsi zəruri sayılır. Ankara-Yapracıq marşrutu ilə İtaliyadan keçməklə Fransaya hər il 5-15 milyard kub metr qazın nəqli gözlənilir. Son vaxtlar Nigeriya və Qatarda kəşf olunan iri qaz yataqlarına istinadən bu ölkələrdə sıxılmış qazın ixracatı məsələsi həll edilir.

Qaz ehtiyatlarından istifadənin perspektivində mühüm amillərdən biri kimi hazırda qaz-hidrat ehtiyatlarından istifadə nəzərdə tutula bilər. Elmi-texniki tərəqqinin inkişafı qaz hasilatına və qaz sənayesinə güclü təsir etməkdədi. Artıq Şimal dənizində, Meksika körfəzində Cənubi-Şərqi Asiya regionunda sualtı qazığı sistemləri tikilir ki, bu da 1970-ci illərdə mümkün deyildi. Eyni zamanda Şimali Afrikada və İspaniyada daha dərin sualtı qaznəqləmə şəbəkəsi layihələşdirilir. Avstraliyaya Koreya, Sinqapur, Yaponiya və digər Cənub-Şərqi Asiya ölkələrindən keçməklə nəhəng sualtı qazötürücü nəqləmə şəbəkəsinin yaradılması isə texniki və texnoloji həllini gözləməkdədi. Təbii qazın kəşfiyyat metodlarının, dəniz şelfində qaz yataqlarının mənimsənilməsi, habelə güclü təzyiqli, iri diametrlı borularla qazın nəqli, qazın sıxılmış halda iri qazdaşıyıcı tankerlərlə daşınması təbii qazdan istifadənin artımına yeni impuls vermişdir. Tədqiqatlar göstərir ki, planetimiz hələ kəşf olunmamış qaz yataqları ilə zəngindir. Belə ki, yerin daha dərinliklərinə xüsusən 10-12 kilometrərdə böyük miqdarda qaz ehtiyatları vardır. Lakin qazma ilə bağlı çətinliklər investisiya problemləri bu prosesi daha da çətinləşdirir. Görünür ki, bu dərinliklərdən qazın çıxarılması gələcək nəsillərin işidir.

Hər il dünyada 3,5 milyard ton daş kömür, 1,5 milyard ton qonur kömür hasil edilməkdədi. Daş kömür sənayesində inkişaf tendensiyası ayrı-ayrı ölkələrdə müxtəlifdir. Əsrimizin 50-60-cı illərinə qədər daş kömür sənayesi Almaniya, Fransa, İngiltərə, ABŞ və Yaponiyada sənayenin əsasını təşkil etmiş və bu illərdə baş vermiş sahə strukturundakı böhranla, eyni zamanda neft-qaz sənayesində hasilatın artması ilə əlaqədar öz mövqeylərini itirmişdir. Hazırda inkişaf etmiş dövlətlərdə daş kömür hasilatı yeni texnologiyaların hesabına aşırıq tipli karxanalarda və işçi qüvvəsinin ucuz olduğu ölkələrdə qalmaqdadı. Dünyada ən çox daş kömür hasil edən ölkə Çindir. Bu ölkədə illik hasilat 1,2 milyard ton təşkil edir. Son illərdə

Kolumbiya və İndoneziya daş kömrün hasilatını artıraraq onun ixracına başlamışlar. 1960-cı illərdə dünyada daş kömür hasilatında xüsusi çəkisi bir neçə faiz olan ÇAP, Avstraliya və Kanada 1980-ci illərdə 10%-lik baryeri keçmiş, Avstraliya isə ixracatda ABŞ ötərək birinci yerə çıxmışdır.

Müasir energetikanın inkişaf tendensiyasında təbii enerji resurslarının payı yüksəlməkdədi. ABŞ, Almaniya, Fransa, İngiltərə, İtaliya və Belçikada bu pay 40%, Yaponiya 50%, inkişaf etmiş ölkələrdə isə 25 %-dən artıqdır. Hazırda dünyada illik enerji istehsalı 12,5 trilyon kilovat saata çatıb. Hər il dünyada 70-80 milyard kvt elektrik enerjisinə ekvivalent 10-11 milyard ton şərti yanacaq müxtəlif növ enerji növlərinə çevrilir. Sənaye energetikası başlıca olaraq mineral yanacaq-neft, təbii qaz, daş kömür, nüvəenergetik xammal (əsasən uran) və bu enerjisi bazasında inkişaf tapır. Aşağıdakı cədvəldə ilkin enerjinin mənbələrinin sənayedə istehlakının strukturu verilmişdir.

Cədvəldən görüldüyü kimi dünyanın ən böyük regionlarından əsas enerji mənbeyi neftdir və hər il onun xüsusi çəkisi bu bölgədə artmaqdadı. Belə dinamizm həm də hər il yeni neft yataqlarının kəşfi ilə əlaqədardı.

Cədvəl 5

Enerji mənbələrinin sənayedə istehsalının strukturu (faizlə 1991-ci il)

Enerjinin mənbəyi	Bütün dünya	Şimali Amerika	Qərbi Avropa	Latın Amerikası	Afrika	Avstraliya	MDB
<i>Neft</i>	40,2	38,4	45,6	62,6	44,7	35,0	32,1
<i>Daş kömür</i>	28,0	23,3	21,8	6,1	36,0	44,9	19,4
<i>Təbii qaz</i>	22,7	26,2	17,7	20,9	15,1	18,6	42,8
<i>Nüvə enerjisi</i>	6,6	8,7	12,4	0,9	1,1		4,2
<i>Hidroenerji</i>	2,5	2,4	2,5	9,5	3,1	1,5	1,5
<i>Ümumi</i>	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,	100,

Dünya energetikasında əsas yeri mineral yanacaq ilə işləyən İstilik Elektrik Stansiyaları (İES) tutur ki, onlarında payı müvafiq bölgüdə 60%-ə qədərdir. Su Elektrik Stansiyalarının (SES) bu bölgüdə payı 20%, Atom-Elektrik Stansiyalarının (AES) isə 17-18% həcmindədi. İES-lərin 60%-i daş kömürlə işləyir ki, bu göstərici ÇAP-da 100%, Avstraliya 75%, Almaniya və ABŞ-da isə 50%-dən çoxdur. Son illərdə İES-lərdə qaz resurslarından istifadə genişlənməkdədir ki, onlarında gücü artıq 200-250 meqovata çatmışdır. Bir çox ölkələrdə isə hidroenerjidən istifadə daha çox yayılmışdır. Energetik balansda SES-lərin payı İsveç, Türkiyə, Portuqaliyada 50%-dən, Kanada, İsveçdə, Luksemburq, Venesuela, Çili, Kolumbiya, Uruqvay, Peru, Geniya və Yeni Zelandiyada 60-80%, Qonduras, Qvatemala, Braziliya, Nepal, Şri-Lanka, Tanzaniya, İslandiya, Norveçdə isə 90%-dən çoxdur.

Müasir hidroenerji şəbəkəsində əsasən 3 SES tipli mövcuddur: nəhənglər (1 mln. kvtsaat-dan çox), kiçik və nasos akkumulyasiyalı SES-lər. Dünyada ən iri SES «İtayı» SES-dir (Braziliya-Paraqvay). Parana çayı üzərində olan bu stansiyanın gücü 12,6 milyon kvtsaat-dır. Venesuelladakı Karoni çayı üzərində «Quri» SES-i 10 milyard kvtsaat və ABŞ-dakı Kolumbiya çayının üzərindəki «Qrəbt Kuri» 9,7 milyon kvtsaat gücündədir. Kiçik SES-lər isə 2-dən 500 kvtsaat qədər gücündə əsasən Çində inkişaf tapmışdır. Nasos akkumulyasiyalı SES-lər isə adətən sənayecə inkişaf etmiş dövlətlərdə istisna olaraq sutkalıq, həftəlik, fəsillik pikləri enerji sistemindəki gərginlikləri azaltmaq üçün inşa edilir.

Nüvə enerjisi isə enerji ehtiyatları məhdud olan iqtisadi cəhətdən çox inkişaf etmiş ölkələrdə yayılmışdır. Fransa və Litvada energetik balansda bu enerji növünün xüsusi çəkisi 75%, Belçikada isə 60%-dir. Nüvə enerjisindən istifadə 1990-cı illərə qədər digər elektro-energetik sistemlərə nisbətə daha irəliləyişli təmələdə inkişaf edirdi. Lakin Çernobl AES-ində

baş vermiş faciə və digər bu kimi amillər bu enerji növündən istifadə inkişafı səngitmişdir.

Hazırda dünyamızda bir neçə dövlətləraras energetik sistemlər Avropada, Şimalı Amerikada (ABŞ, Kanada, Meksikanı əhatə edir), Latin Amerikasında (iki sistem) və Afrikada (iki sistem) mövcuddur. Dünyada gedən indiki proseslərlə əlaqədar olaraq elektrik enerjisinin istehsalı, ondan istifadə təkmilləşməkdə, enerji tutumu az olan texnologiyaların genişlənməsi sürət götürülməkdədir.

Məlumatlarına görə 200-2010-cu illərdə şərti yanacaqdan istifadənin həcmnin xeyli artacağı gözlənilir. 2000-ci ildə bu göstərici 9 milyard tondan çox, 2010-cu ildə isə 12 milyard tona çatacaqdır. Yeraltı karbohidrogen ehtiyatların digər növləri Kanada, Venesuela, ABŞ və Braziliyada aşkarlanmış bitumlaşmış qumdaşı, şistli laylardan «ağır neft»in hasilatı yeni texniki vasitələrin tətbiqi nəticəsində mümkün olacaqdır. Enerji daşıyaçıları növlərə görə dünyada istifadə faiz ölçüsündə aşağıdakı kimidir.

Cədvəl 6

Enerjidaşıyıcılarından istifadə proqnozu (faizlə)

<i>Enerjidaşıyıcılar</i>	<i>1971</i>	<i>1991</i>	<i>2000</i>	<i>2010</i>
<i>Neft</i>	47,9	39,2	38,6	37,2
<i>Kömür</i>	30,9	29,0	29,7	29,1
<i>Qaz</i>	18,4	22,0	22,1	23,5
<i>Atom elektrostansiya</i>	0,6	7,0	6,9	6,1
<i>Su elektrostansiya</i>	2,2	2,8	3,7	4,1

Uzun müddət aşağı texnologiya əsaslanan neft sənayesi son 10 il ərzində yeni texnologiyaların nümayişlərinin ekzotik məkanına çevrilmişdir. Neftçi mədənçilər indi nisbətən aşağı istehsal xərclərinə rəğmən böyük dəqiqliyə neftin tapıntısının və hasilatını həyata keçirirlər. İndi xüsusi cihazlar dərin geoloji

yaranışların 3 ölçülü xətirəsini verir. Mədənçilər uzaq məsəfədən şəhərlərin altında olan nefti üfqi qazma qurğuları vasitəsilə hasil etmək imkanındadırlar. Hasilatı tükənmiş yataqlarda müasir kompyuterlər vasitəsilə laylara nüffuz edərək neftçilər saysız hesabda köhnə yataqları həyata qaytarmışlar. Bu nailiyyətlərin nəticəsində də təhliçilər planetimizin imkanlarına, o cümlədən neft ehtiyatları məsləsinəşəxsi qiymətləndirməni əsaslı sürətdə dəyişmişlər. İndi neft təchizatı kəşf olunmanın miqdarı ilə deyil onun təyin olunmuş qiymət mənfəətli istehsalı ilə müəyyənleşir.

1.3. Makroregionlarda və ayrı-ayrı ölkələrində energetik potensial

Dünyanın yanacaq energetika balansının müəyyən edilməsinə ayrı-ayrı ərazilərin və regionların bölgüsü mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu ehtiyatların yerleşməsi, istehsalı və istehlakı, onların digər regionlara təsirini nəzərə alaraq bizim tədqiqatımızda geniş olaraq resursların yerleşməsi, yanacaq-enerji balansının coğrafi ərazi bölgüsündən xüsusi olaraq istifadə edilmişdir. Ehtiyatların paylanması onları xarakterizə edən göstəricilər müqayisə və təhlil kontekstində ayrı-ayrı ərazi bölgülərində verilmişdir. Göstəricilər burada geoloji epoxaya görə bölünmüş qitə, sivi-lizasiyalı makroregionların və dövlətlərin timsalında səciyyələndirilmişdir. Tədqiqat işində çox istifadə olunan regional bölkülər, dövlətlərin iqtisadi birlikləri və sairdən istifadə olunduğu üçün ilk əvvəl belə təsnifleşmənin qısa xarakteristikası təqdim olunur.

Məlum olduđu kimi imperialist müsətməkə sisteminin dağılması, Sovetlər İttifaqının, Avropa sosialist ölkələri düşərgəsinin süqutu və beynəlxalq aləmdə gedən digər proseslər müasir dünyamızda sivilizasiyalı makroregionları yenidən təsniflədirmişdir. Bu təsnifat hazırda 11 makroregionu əhatə etməklə aşağıdakı kimidir:

- 1.Qərbi Avropa (QA)
- 2.Mərkəzi və Şərqi Avropa. (MŞA)
- 3.Şimali Amerika. (ŞAm)
- 4.Latın Amerikasını və Karib ölkələri regionu. (LAK)
- 5.Şimali Afrika və Orta Şərq. (AOŞ)
- 6.Afrika və Cənubi Saxara. (ACS)
- 7.Cənubi Asiya. (CAs)
- 8.Cənubi-Şərqi Asiya. (CŞAs)
- 9.Şərqi Asiya. (ŞAs)
- 10.Avstraliya və Okeaniya. (AOK)
- 11.Rusiya və Avrasiya regionu. (RAR)

(Əlavə 1-də xəritədə dünyanın sivilizasiyalı regionlara bölgüsü verilmişdir)

Müasir dünyada müəyyən ərazidə məskunlaşmış beynəlxalq hüququn subyekti kimi deyuro və defakto qəbul edilmiş, dövləti sənədləşmiş müstəqil və ya özünü idarə edən insan birlikləri 230-dövlətdə cəmləşmişdir. Bunlardan 185 dövlət BMT-nin üzvüdür (01.01.2000) Yer kürəsinin bu ilk makrokosmik tərkib hissələri öz sahəsi, əhlişi, iqtisadi-mədəni inkişafı, etnik, milli xüsusiyyətləri və yerləşməsinə görə də müxtəlif çalarlıdırlar. Bundan başqa obyektiv olaraq bu dövlətlər tarixən təşəkkül tapmış onlara məxsus inkişaf xarakterinə, xüsusiyyətlərinə, ümumdünya tarixinin indiki mərhələsindəki və dünya təsərrüfat sistemindəki roluna, yerinə müvafiq olaraq da təsnifata məruz qalmışlar. Ölkələrin rəncir və reyting düzümü müxtəlifdir. Dünya bankının və BMT-nin ticarət və inkişaf konferensiyası (YNKATAD) görə ölkələrin reyting düzümü əsasən bu dövlətlərdə heç bir göstərici ölkələrin tipoloji xüsusiyyətlərin ayrılıqda tam əks etdirə bilməz. Mükəmməl tipologiya göstəricilərin və onların unikal əlaqələndirilməsini maksimal diferensiyasını tələb edir. Çox məsələlər isə bu ölkələrdəki sivilizasiyanın dayanaqlılıq xüsusiyyətlərinin təsiri ilə xarakterizə edilir. (Əlavə 2-də dünyanın regional təsnifatında ölkə tipi, ərazi, insan potensialı,

adambaşına düşən ÜDM, mineral xammal ehtiyatları, energetik balans və digər göstəricilər verilmişdir).

Ölkələrin iqtisadi inkişafı onların seçdiyi iqtisadimodellərdə də xarakterizə edilir. Dövlətin büdcəsinin, ticarət və tədiyyə balansının formalaşması, portnyorluq, xarici ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsi və digər bu kimi amillər dairəsinin əlaqələndirilməsi, iqtisadi inkişafın strategiya və taktikası dövlətin subyektiv seçimində əks olunur. İqtisadi model yaxın müddətli məqsəd və gözlənilən inkişaf seçimindən asılı olaraq hakimiyyət keçidləri ilə əlaqədar da müvafiq dəyişiklərə məruz qalır. Model ölkə tempinin təkamülünə təsir etsədə ondan asılılığı o qədər də ciddi deyildir. Buna misal olaraq indi dəbdə olan monitar, neoliberal iqtisadi modellər aktiv olaraq yüksək inkişaf etmiş və həm də geridə qalmış, xüsusən də keçmiş sosialist ölkələrində tətbiq edilməkdədir. Qəbul olunmuş qaydada görə bütün ölkələr dünya iqtisadiyyatında və beynəlxalq münasibətlərdə mövqeyinə görə əsasən 3 qrupa bölünür.

1.İqtisadi inkişaf etmiş dövlətlər.

2.Orta inkişaf səviyyəli və aralıq qrup ölkələr.

3.Zəif inkişaf etmiş ölkələr (BMT-nin adlandırdığı kimi inkişaf etməkdə olan ölkələr).

Bu ölkələr iqtisadi parametrlərə görə də öz qrupları içərisində fərqli mövqe tuturlar. Birinci qrup ölkələr mühüm beynəlxalq, hərbi-siyasi, maliyyə-iqtisadi təşkilatlarda, o cümlədən, «İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı» suveren borc alanlara kredit şərtlərinin yenidən baxılmasının müzakirəsini həyata keçirən «böyük yeddilər», o cümlədən Avstriya, Niderland, Belçika, Norveç, İsveç, İsveçrə, İspaniyalı birləşdirən kreditor ölkələrin qeyri-formal birliyi olan «Paris klubu», kommertiya baklarının, kreditorların rəsmi borc alanlara danışıqlar aparın təşkilatı «London klubu», neytral dövlətlərdən savayı Abş-ın himayəsi altında Şimali Atlantika-NATO hərbi siyasi blokunda, Avropa Birliyi, ATƏT və sair

təşkilatlarda birləşmişlər. Bunlar arasında böyük insan və sənaye iqtisadi potensialı ilə böyük altılar-ABŞ, Yaponiya, AFR, Fransa, İtaliya, İngiltərə fərqlənirlər. Aşağıdakı cədvəldə böyük altılarda mühüm iqtisadi göstəricilər əksini tapmışdır.

Cədvəl 7

Böyük 6-larda mühüm iqtisadi göstəricilər cədvəli

Ölkələr	Dünya əhali sayında payı %-lə (A)		Dünya sənayesində emal edilən şərti təmiz məhsulun payı %-lə (B)		Sənayeləşmənin miqayisəli səviyyəsi (B:A)	
	1970	1995	1970	1995	1970	1995
<i>ABŞ</i>	8,6	6,0	42,6	22,3	5,0	3,7
<i>Yaponiya</i>	4,3	2,9	8,9	21,8	1,9	7,5
<i>Almaniya</i>	2,5	1,9	9,8	12,4	3,6	6,5
<i>Fransiya</i>	2,2	1,3	4,6	5,2	2,1	4,0
<i>İtaliya</i>	2,3	1,3	3,7	4,3	1,6	3,3
<i>İngiltərə</i>	2,3	1,3	7,0	4,1	3,0	3,2
<i>Cəmi</i>	22,2	14,7	76,6	70,1	3,4	4,8

Dünyanın nəhəng beş yüz qeyri-maliyyə korporasiyalarının 398-i bu ölkələrin payına düşür (1992-ci ilin nəticələrinə görə). Qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq altılıq özünün beynəlxalq siyasi institutu yaratmış, ziddiyyətlərin həlli, strateji perspektivlərin işlənilib hazırlanması məqsədi ilə yüksək səviyyədə müntəzəm görüşlərkeçirən bir təşkilata çevrilmişdir. Statistik məlumatlara görə (1995) böyük 6-larda istehlak olunan ilkin enerji faşıyıcılarında neftin xüsusi Yaponiyada 54,3%, ABŞ-da 39,3%, İngiltərədə 37,8%, Almaniya 43,1%, Fransada 41,7%, İtaliya 55,4%-dir. Böyük altılar birliyinə ABŞ-la sıx siyasi-iqtisadi əməkdaşlıqda olan neytrallaşdırıcı və balanslaşdırıcı element funksiyalarını yerinə yetirən Kanada da cəlb edilmişdir. Bu yolda altılıq yeddiliyə çevrilmişdir. Lakin Kanada öz tarixi xüsusiyyətləri insan, sənaye potensialı və xarici iqtisadi əlaqədar kompleksinə görə, digər tip dövlətlərə

aid edilir. Məsələn, «Beş yüzələr» klubunun kapital iştirakında altıların sonuncusu İtaliyadan 5-dəfə və eyni zamanda müəyyən qədər də İsveç, İsveçrə, Avstraliya, Cənubi Koreyadan da geri qalır. Sovetlər İttifaqının süququndan sonra onun vrisliyi rolunda çıxış edən Rusiya dünya arenasına yeni keyfiyyətdə demokratik və bazar prinsiplərinin qəbul etmiş bir ölkə kimi daxil olmuş, ABŞ və Qərblə yaxınlaşma, iqtisadci əməkdaşlıq kursu götürülmüşdür. Rusiyanın böyük iqtisadi potensialı, hərbi-siyasiçəkili dövlət olduğu və digər bu kimi mühüm cəhətlərini də nəzərə alaraq 7-lər kulubunun müəyyən işlərində onun iştirakı təmin edilmiş və beləliklə 7-lər formal olaraq böyük 8-lərəçevrilmişdir.

Ölkə tiplərinə digər xüsusiyyətlərdə xasdır. Müəllifin məqsədi analitik şərhlər verməklə makroregionlarda və ayrı-ayrı siyasi-coğrafi ərazilərdə energetik resursların bölgüsünü, ölkələrin iqtisadi tərəqqisində bu resursların yerini, rolunu audınlaşdırmaqla mövcud tədqiqat işində qarşıya qoyulan təhlil prosesinin yaxşılaşdırmaqla ibarət olmuşdur.

Qərbi Avropa Ərazisi 3,7 milyon kvadrat kilometr, əhalisi 380 milyon nəfər (Dünya ərazisinin 3 %-i əhalisinin 7%), 24 ölkəni əhatə edir. Bu region üçün kapitalizmin bazar münasibətləri və məhsuldar qüvvələrin yüksək inkişafi xarakterikdir. Burada dünya sənayesinin 1/5 və kənd təsərrüfatı məhsullarının 20 % qədəri sitehsal olunur. Kapitalın miqyasıyası, xarici ticarət, işçi qüvvəsi, turizm, lisenziyalar mübadiləsibu makroregionda ümumdünya əhəmiyyəti kəsb edir. Burada mineral ehtiyatlar müxtəlifdir. Əsasən daş kömür (İngiltərə, AFR), qonur kömür (AFR), təbii qaz (Fransa) bir çox faydalı qazıntılar tükənməkdədir. 1995-ci ildə burada 275 milyon ton neft hasil edilmişdir ki, onun da 90% Şimal dənizinin payına düşmüşdür. Şimal dənizinin İngiltərə və Norveçə məxsus sektorundakı şelfində kəşf olunmuş neft ehtiyatları 2,8 milyard ton, qaz ehtiyatları isə 6 trilyon kubmetr hesablanır. Bu regionsa istehsal olunan neftdən 2 dəfə şox-550

milyon ton istehlak xarakterikdir. Əsas idxal Orta və Yaxın Şərqi, Afrika regionundan və müəyyən qədər Rusiyadandır. İdxal neftini qəbul etmək üçün dəniz limanlarında mühüm neft kəmərləri şəbəkəsi inşa edilmişdir. Bunlardan irilərin Rotterdam-Göln-Frankfurt-Marsel-Lion-Strasburq-Karlsruhe, Genüya-İnqolştat, Trijest-İnqolştat marşrut kəmərləridir. Neft emal edən zavodların illik gücü 600 milyon tondan çoxdur. Regionda ən çox neft emal edən ölkə İtaliya sayılır. Onun energetik bazısının 2/3 hissəsini neft təşkil edir. Neft təchizatı emalı, neft məhsullarının satışı sahəsində ABŞ və İngiltərə inhisarları hökmran mövqə tutur. Qərbi Avropada qazın 1/3 hissəsinin (regionda ümumi qaz hasilatı 1994-cü ildə 240 milyard kub metr təşkil etmişdir) Hollandiya və Şimal dənizində hasil edilir Regionun qazla təchizatında mühüm stimül 1984-cü ildə Sovetlər İttifaqından qaz kəmərlərinin çəkilişi olmuşdur. Hazırda buraya Rusiyadan hər il 70 milyard kub metr həcmində qaz gətirilir.

Daş kömür hasilatı isə regionda 1950-ci illərə nisbətən 2,5 dəfə aşağı düşmüşdür (1994-cü ildə 135 milyon ton) ki, buda neft-qaz sənayesində rəqabət və eyni zamanda ABŞ və Polşadan gətirilən ucuz kömür ilə əlaqələndirilməlidir. Daş kömür əsas istehlakçıları elektrik stansiyaları və koks sənayesidir. Bununla yanaşı elektrik enerjisinin istehsalında daş kömürün rolu azalmaqdadır. Son zamanlar daş kömür hasilatının coğrafiyası da dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Belə ki, Fransa və Belçikada Hasilat azalmış, Hollandiya dayanmışdır. Bununla belə regionun əsas daş kömür hövzəsi Almaniyada və (62 milyon ton, əsas Rur kömür hövzəsi), İngiltərə (55 milyon, Nortumberlend-Dorset və Cənubi-Uels) ölkələrindədir. Hasil edilən qonur kömürün $\frac{3}{4}$ -ü (285 milyon ton, 1994-cü il). Almaniyada, daha 1/5 hissəsi Yunanıstanda çəmləşmişdir. Hidroenerji ehtiyatları əsasən mənimsənilmişdir. Cədvəl 8-də Qərbi Avropanın nəhəng transnasion korporasiyalarının xarakteristikası verilmişdir.

Cədvəl 8

Qərbi Avropanın əsas transnasional korporasiyaları
(1993-ci il)

Ölkənin adı və mənzil qərarkahının yerləşməsi	Əsas iqtisadi fəaliyyət sahəsi	Aktivlərin həcmi (mlrd \$)	Satışın ümumi həcmi (mlrd \$)	İşçilərin ümumi sayı (min nəfər)	Xarici aktivlər, (mlrd \$)
«Royal Datç-Şell» (İngiltərə, Hollandi)	Neft emalı	100,8	96,6	127,0	69,4
«Daymler-Bens» (Almaniya)	Nəqliyyat maşınqayırması	52,5	63,1	376,5	*
«Folevaken» (Almaniya)	Avtomobil sənayesi	46,6	54,7	273,0	*
«Elf-Akiten» (Fransa)	Neft emalı	45,1	36,2	87,9	*
«Simens» (Almaniya)	Elektronika	44,6	50,3	413,0	*
«Alkatel alstom» (Fransa)	Elektronika	44,4	30,7	203,0	*
«BP» (İngiltərə)	Neft emalı	31,5	58,6	97,7	*
«Nestle» (İsveçrə)	Yeyinti sənayesi	31,3	38,4	218,0	28,7
Filipselektroniks» (Hollandiya)	Elektronika	28,6	33,3	257,7	22,9
«Yunilver» (İngiltərə, Hollandi)	Yeyinti sənayesi	24,2	43,7	283,2	19,4

*-Məlumat yoxdur

Regionun energetik balansında AES-lərin xüsusi çəkisi 33 %-dir. Dünyadakı AES-lərin 1/3-i burada əsasən Fransada yerləşmişdir. İES-lər isə əsasən daşkömür hövzələrində və neft idxal edən mühüm limanların, terminalların hündəvərində yerləşmişdir.

Regionun mühüm ölkələri aşağıdakılardır:

Almaniya- Ölkənin əsas mineral xammal ehtiyatlarını daş və qonur kömür təşkil edir. Daş kömür ehtiyatları 230 milyard ton. Ölkədə kifayət qədər-340 milyard kub metr təbii qaz

ehtiyatları və cuzi neft ehtiyatları vardır. Elektrik stansiyaları neftlə işləyir və demək olar ki, tamamilə idxala əsaslanır. Əsas neft sənayesi mərkəzi Hamburq şəhəri sayılır. Burada dünyanın iri neft şirkətlərinin mənzil qərargahı yerləşir. Təbii qazdan həm daxili mənbələrdən, həm də Rusiya, Hollandiya və Norveçdən alınandan istifadə edilir.

Fransa- Burada enerji resursları yetərincədir və hətta mühüm uran ehtiyatları mövcuddur. Fransa enerji istehsalındakı ehtiyat çeşidi ilə zəngindir. SES-lər, dənizinin qabarma və çəkilmə enerjisindən (burada qabarma və çəkilmələr 12-16 metrə çatır), külək və atom enerjisindən istifadə edilir. Ölkədə hər il 2-3 min ton uran hasil edilir və 70% elektrik enerjisi AES-lərdə istehsal olunur. AES-lərin sayına görə yalnız ABŞ-dan geridə qalan Fransa onların hesabına regionda enerji ixracatçısına çevrilmişdir. Ölkədə hər il 10 milyon ton kömür, 3-4 milyon ton neft və 3 milyard kub metr qaz hasil edilir. Enerji tutumu az olan texnologiyaların tətbiqini və digər enerji mənbələrindən səmərəli istifadə etməklə ölkə neft idxalına azaltma kursu götürmüşdür.

İtaliya- Burada daxil enerjidaşıyıcılarının xüsusi çəkisi 15 %-ə qədərdir. İllik neft hasilatı (əsasən Sisiliyada) 4-5 milyon ton, qaz hasilatı 12-15 milyard kub metrdir. Daş kömür hasilatı qeyri rentabelli olduğundan dayandırılmışdır. Toskan arxipelaqının termal mənbələrindən, Alp dağlarının çaylarının enerjisindən də istifadə edilir. Ölkənin elektrik enerjisinin $\frac{3}{4}$ -ü neft-qaz idxalı hesabınadır. Enerjinin 75% İES-lərdə istehsal olunur. Fransadan hazırda elektrik enerjisi idxal edilir. İtaliya regionda Almaniyadan sonra ən çox neft idxal edən ölkədir. (İllik 75 milyon ton (1995-ci il)). Çernobil AESindəki qəzadan sonra bu ölkədə AES-lərin fəaaliyyəti parktiki olaraq dayandırılıb. İtaliya dövləti də energetij resurslardan səmərəli istifadə etməklə neft idxalının azaldılmasını məqsədini qarşısına qoymuşdur.

İngiltərə Daş kömür ehtiyatlarına görə regionda birinci yeri tutur. Ehtiyatlar 190 milyard tondur. Dənizdə 1960-cı illərdə aşkarlanan nəhəng neft qaz resursları daş kömürdən istifadəni ikinci plana çəkmişdi. Enerji ehtiyatlarına görə Avropada birinci yeri tutan bu ölkənin 1990-cı illərdəki enerji balansında daş kömür 28%, neft 47%, təbii qaz 22%, SES və AES-lər 3% təşkil edir. Şimal dənizin Britaniya sektorunda regionun neft ehtiyatlarının 1/3-i-4,5 milyard ton və dünya ehtiyatlarının 2%-i çəmləşib. 1990-cı illərdə neft hasilatı 130 milyon ton olub ki, bunu da yarısı ixrac olunmaqdadır. Bununla belə ABŞ, Almaniya və Hollandiyadan ölkəyə həm də neft idxal olunur (illik 50 milyon ton). Bu Şimal dənizdən hasil edilən neftin tərkibində yüngül fraksiyaların çoxluğu və neftayırma zavodlarında istehsal edilən neft məhsullarının tam çeşidli olmamasının təminatı ilə əlaqədardır. Mütəxəssislərin hesablamalarına görə yeni əsrin əvvəlində İngiltərə nəhəng neft istehsal edən ölkə olaraq qalacaqdır. İl ərzində 16 neftayırma zavodunda 92,5 milyon ton neft emal edilir. İngiltərə qaz sənayesi 1960-cı illərdən başlanmışdır və hazırda 37 yataqda istismar davam edir. Ölkədə 1995-ci ilə 75 milyard kub metr qaz hasil edilib ki, bunun da 6,3 milyard kubmetri ixrac olunmuşdur. Bunlara baxmayaraq İngiltərə öz ehtiyaclarının təminatı və daxili ehtiyatlarının qorunması üçün boru vasitəsilə Norveçdən təbii, Əlcəzair və Qatardan isə sıxılmış qaz (1993-cü ildə 5,3 milyard kub metr) alır. Ölkədə 1995-ci ildə 330 milyard kvadrat/saat elektrik enerjisi istehsal edilmişdir ki, bunun da 73%-i İES-lərdə, 24%-i isə AES-lərdə istehsal edilmişdir.

Mərkəzi Şərqi Avropa Ərazi 17 milyon km², əhalisi 132 milyon nəfər olan region 15 postsovet dövlətini əhatə edir. Bu region dövlətlərinin 20-ci əsr tarixi dramatik hadisələrlə mürəkkəb-siyasi və sosial-iqtisadi inkişaf prosesləri ilə zəngin olmuşdur. Burada çoxlu daş, qonur kömür, neft-qaz yataqları və yanar filizlər olsada region ümumən enerji resursları ilə

kifayət qədər təmin edilməmişdir. Daş kömür ehtiyatlarını 90%-i (70 milyard tona qədər) təkcə Polşanın payına düşür. Albaniyadan başqa heç bir dövləti özünün neft qaz resursları ilə təmin edə bilmir. Hətta energetik resurslara zəngin olan Rumıniya da daxili ehtiyacının ödənilməsində ixrac məhsulundan istifadə edir. Regionun ümumi hidroenerji potensialını-182 milyard kvv/saatının yarısı keçmiş Yuqoslaviya Federasiyası ölkələrinin payına düşür. Mərkəzi Şərqi Avropa dünyanın nəhəng kömür hasil edən regionlarından biri sayılır və dünyada qonur kömür hasilatına görə birinci yeri tutur. (İllik 230-250 milyon ton) Buradakı İES-lər əsasən kömrün bu növü ilə işləyir. Lakin təbii qazla işləyən İES-lər də mövcuddur. Onun da xammalı Rusiyadan gətirilir. 1980-ci illərdə regionda elektrik enerjisi istehlakı illik 370 milyard kvv/saat çatmışdır ki, bunun da 30 milyard kvv/saatı Sovetlər İttifaqından idxal edilmişdir. Region ölkələri ümumiyyətlə keçmiş SSRİ-dən asılı olmuşlar. Burada tarixən yaranmış neft emalı sənayesi regionun neft məhsulları ilə təminatı üçün xüsusi əhəmiyyətli idi. Uzun illər SSRİ-dən «Drucba» kəməri ilə nəql edilən neftin hesabına neft təchizatı təmin olunurdu. Lakin 1990-ci illərdə Rusiyadan gələn neftin azalması bu ölkələri OPEK-dən neft almağa məcbur etmişdir. Belə proses neftayırma zavodlarının istehsal gücünə də təsir etmiş və onları rekonstruksiyaya məruz qoymuşdur.

Şimali Amerika- Bu makroregion bazar iqtisadiyyatının yüksək inkişaf etmiş ölkələri olan ABŞ və Kanadanı əhatə edir. Ərazisi 19,4 mln. kv.km, əhalisi 295 milyon nəfərdir. Əhali və ərazi parametrlərinə görə regionun MDB-yə oxşarlığı mövcuddur.

Kanada- bu ölkə neft, qaz daş kömür və digər mineral xammallarla zəngindir. Enerji istehsalına görə (dünyada 6-cı-540 mlyd kvv saat) liderlər qrupuna daxildir. Adambaşına düşən elektrik enerjisini istehsalına görə ABŞ-ı da qabaqlayır. Yanacaq energetik balansının 75%-i, maye və ya qaz

yanacağıının 10%-i daş kömürün, 15%-i isə atom və su enerjisinin hesabını təmin edilir. Neft hasilatı 89 milyon tondur (1995-ci il). Qaz hasilatına görə Kanada dünyada 3-cü yeri tutur (illik hasilat 160 mlyed kub metrdir). Ölkənin şərq hissəsində neft idxal olunur. Kanada elektrik enerjisi, neft və qaz ixrac edir (əsasən ABŞ-a). Ölkənin elektrik enerji istehsalının 60%-ni SES-lər verir. (gücü 5 milyon kvtsaatdan çox olan SES-lər-«La Qrand River» və «Çörçil»).

ABŞ- Mineral xammal ehtiyatları ilə zəngin ABŞ özünün iqtisadi sənaye potensialına və digər makroiqtisadi göstəricilərə görə dünya liderlidir. Neft ehtiyatları 4,6 milyard ton, qaz ehtiyatları 5,6 milyard kub metrdir. Yeni neft yataqları Alyaskada kəşf edilmişdir ki, burada ehtiyatların 1/5-i cəmləşmişdir. Ölkənin neft ehtiyatlarının yarısından çoxu Meksika körfəzində, Sakit okeanın Kaliforniya və Şimal Buzlu okeanın Alyaska sahillərindədir. ABŞ dünya dağ-mədən sənayesinin 1/3-ini verir. O dünyada ən çox elektrik enerjisi istehsal və istehlak edən ölkə olaraq qalır. Hər il orta hesabla ölkə 2,5 milyard ton şərti yanacaq istehlak edir bə bu adambaşına bölgədə 10 ton olaraq, 2-3 dəfə AFR və İngiltərədən, 2,5 dəfə Yaponiyadan çoxdur. Son illərdə ölkədə neft hasilatı aşağı düşmüşdür. 1972-ci ildə 528 milyon ton, 1995-ci ildə 368 milyon ton. Belə vəziyyət ucuz idxal nefti və digər enerjidaşıyıcıların rəqabəti hesabına əldə olunub. Buna baxmayaraq ABŞ dünya neft hasilatında 2-ci yeri tutmaqdadır. Ölkədə qaz hasilatı artmış 1995-ci ildə 530 mlyd kub metr təşkil etmişdir. Dünyanın iri neft inhisarları «Eksson», «Mobil», «Teksako» bu ölkədədir. Elektrik enerjisi 3,3 trl kvtsaat (1994) həcmindədir. Bunun 71%-i İES, 8%-i SES, 20%-i AES-lərin payına düşür. ABŞ-da elektrik enerjisi güclərinin 80%-i şəxsi kapitalın inhisarındadır. Aşağıdakı cədvəldə ABŞ-da enerji istehsalı və istehlakı göstəriciləri verilmişdir.

ABŞ-da istehsalın strukturu və enerji istehlakı

(faizlə)

İllər	Enerji növləri						
	Neft	Təbii qaz	Kömür	Atom enerjisi	Hidro enerji	Geoter mal enerji	Ümumi
<i>Enerji istehsalı</i>							
1970	32,9	38,9	23,5	1,4	4,2		100,0
1990	22,9	30,0	33,4	9,2	4,3	0,3	100,0
<i>Enerji istehlakı</i>							
1970	44,4	32,8	18,5	0,3	4,1		100,0
1995	39,0	27,0	23,9	7,0	3,0	0,1	100,0

ABŞ prezidentinin elm və texnika üzrə məsləhətçilər komitəsinin məruzəsinə görə 1996-2030-cu illərdə ölkədə neft idxalı 2 dəfə artaraq gündəlik 8,6 milyon barreldən 16 milyon barrele çatacaqdır ki, bu da 120 milyard dollara bərabər olcaqdır. Məruzədə qeyd olunur ki, energetika sahəsində fundamental tədqiqatların, yeni texnologiyaların və investisiyaların güclənəcəyi təqdirdə 2030-cu ilə qədər gündəlik tələbatın 6 milyon barrele enməsi də reallaşa bilər. Bununla belə həm də XXI-əsrin ilk yarısında energetik variantlarda qeyri adekvatlıq amerikan silah sisteminə, onun təhlükəsizliyinə ciddi təhlükə törədə bilər. Qərində olsa ABŞ hökuməti silah sahəsindəki elmi tədqiqat işlərinə enerji probleminin işlənməsindən 20 dəfə çox vəsait xərcləyir. Bundan başqa xaricdə enmə, valyutanın devolvasiyası amerikan tədiyyə balansının kəsirini artırır. (Ölkədə hər il 70 milyard dollarlıq neft idxal olunur ki, bu da xarici ticarətdə kəsrin 40%-i həcmindədir). ABŞ-ın yaxınşərq neftindən artan asılılığı getdikcə azalmaya meyllidir. Lakin müharibələr, qiymətlərin artması, inkişaf etməkdə olan ölkələrin yoxsullaşması, kəskin

iqlim dəyişiklikləri və bu səbəblərin eyni zaman kəsiyində birbaşa əlaqəliyi ABŞ-ın bu inkişafda qəfil məğlubiyyətinə gətirə bilər. Elmin nailiyyətlərindən indi qədərincə istifadə edilməzsə bu proses daha kəskin xarakter alar.

Latin Amerikasi Bu makroregionda 33 müstəqil dövlət yerləşir. Regionun 63% əhalisi ispandilli, 34%-i portuqaldili (Braziliya) və 3%-i fransız, ingilis, holland dillidirlər. Makroregionun dil xüsusiyyətlərinə nəzər yetirmə burada yaşayan xalqların müxtəlif dövrlərdə imperiyalar yaratmış və hazırda dünya iqtisadiyyatında mühüm yer tutan Fransa, İngiltərə, Hollandiya, İspaniya və Portuqaliya ilə tarixi milki, etnik, siyasi, iqtisadi əlaqələr səbəbində izah olunur. Region mühüm neft-qaz yataqları ilə zəngindir. Neft ehtiyatları 18 milyard ton hesablanır. Ən nəhəng neft hövzəsi Cnubi Amerikadakı Mrakaybo çökəkliyindədir ki, burada demək olar ki, tamamilə Venesuela ərazisinə aiddir. Digər iri neft-qaz yataqları Meksika körfəzində yerləşmişdir. Burada 13 ölkədə neft hasil olunur və əsasən neft sənayesi dövlət təşkilatlarının inhisarındadır. Meksika və Venesuela regionun neft ehtiyatlarının 90%-i, hasilatın isə 70%-i (hasilat 310 milyon ton-1995-ci il) cəmləşib. Bu iki ölkə nəhəng neft ixracatçılarıdır. İllik neft hasilatı Meksikada 154 milyon ton, Venesuellada 150 milyon ton, Braziliyada 36 milyon ton, Argetinada isə 37 milyon tondur. Enerji balansının əsasını neft-qaz təşkil edir. Hidroenerji potensialını 800 milyon kilovat/saat hesablanır və hazırda bu potensialın 15%-dən istifadə olunur. SES-lərin sayı artmaqdadır və energetik balansda onların payı 15%-ə qədərdir. Bu makro məkanda daşkömür ehtiyatları 100 milyard tondan çox olsa da hasilat xeyli az 35 milyon tondur. Son illərdəki neft böhranı daş kömürə olan ehtiyacı artırmışdır. Regionda radioaktiv uran resurslarına da malikdir və əsasən Braziliya, Argetinada istehsalı mövcuddur.

Afrika Tədqiqatımızda Afrika qitəsi bütünlükdə makroregionlara bölünmədən nəzərdən keçirilir. Qitədə

energetik ehtiyatlarda xüsusi rolu neft ifadə edir. Burada 13 ölkə neft ehtiyatlarına malikdir. Son onilliklərdə iri neft yataqları Liviyada (ehtiyatlar 4 milyard ton), Nigeriyada (2,8 milyard ton), Əlcəzairdə (1,3 milyard ton), Liviyadakı Zelten və Serir yatağı dünyanın unikal neft yataqlarından hesab edilir (ehtiyatlar 1 milyard tondanb artıqdır). Əlcəzairin iri neft yataqları Xassi-Məsəud, Əclə və digərləridir. Tropik Afrikadakı iri neft yataqları Nigeriyadakı Okan, Bomu, Ubit, Anqoladakı Bemfika və Qabondakı Qronden-Angildir. Aparılan axtarış kəşfiyyat işləri burada neft ölkələrinin sayının artırılacağı ehtimalını verir. Dünya neft hasilatında Afrikanın payı 10%-i təşkil edir. 1995-ci ildə neft hasilatı 335 milyon ton olmuşdur. (O cümlədən Nigeriyada 94, Liviyada 68, Əlcəzairdə 57, Misirdə 46, Qabonda 18 milyon tondur). Təbii əmtəə qazının əsas istehsalçısı Əlcəzairdir ki, bu dövlət Avropaya həm sıxılmış, həm də boru vasitəsi ilə qaz ötürür. Nigeriyada qaz hasilatı illik 30 milyard kub metrdir. Qaznəqlətmə şəbəkəsi ölkədə pis olduğundan qazdan az və səmərəsiz istifadə edilir. Afrikada daş kömür ehtiyatları çox deyildir. Uran ehtiyatları isə böyük miqyaslıdır Dünya uran ehtiyatlarının 1/3-i burada cəmləşmişdir. Afrika ölkələrində enerji balansı müxtəlifdir. Dünya elektrik enerjisinin yalnız 2%-i burada istehsal edilir. Aşağıda 1990-cı illərdə Afrika ölkələrində istehsalın strukturu və ilkin energetik resursların istehlakını xarakterizə edən cədvəl verilmişdir.

Afrika ölkələrində 1990-cı illərdə istehsalın strukturu və energetik resursların istehlakı

Enerji resursları	İstehsal %-lə			İstehlak %-lə		
	Afrika	ÇAP	İnkişaf etməkdə olan ölkələr	Afrika	ÇAP	İnkişaf etməkdə olan ölkələr
<i>Neft və kondensat</i>	71,1		81,5	31,5	19,4	38,9
<i>Təbii qaz</i>	3,6		4,1	4,1		6,6
<i>Kömür və liqnit</i>	13,4	99,0	0,9	33,3	79,6	4,9
<i>Hidroenerji</i>	0,8	0,3	0,8	2,1	0,4	3,1
<i>Bitki yanacağı</i>	11,1	0,7	12,8	29,0	0,6	46,5
<i>Ümumi mln ton kömür ekvivalenti</i>	710,0	133,0	577,0	316,0	106,0	210,0

Yaxın və Orta Şərq Dünyanın bu makroregionu özünəməxsusluğu və təbii ehtiyatlarının zənginliyi ilə fərqlənir. Regionun adlanması ayrı-ayrı mənbələrdə fərqli qəbul edilir. Fransızlar buranı tarixən Yaxın Şərq, İngilislər isə Orta Şərq adlandırmışdır. Regionun müasir toponimikasında hər iki adlanma birgə və ayrılıqda qəbul edilir. Burada 23 ölkədə 350 milyondan çox əhali yaşayır. İsrail istisna olmaqla bütün ölkələr 1 dinə-islama sitayiş edirlər. Regionda 18 ərəb dövləti vardır ki, onlardan da 8-inin dövlət quruluşu monarxiya sistemlidir. Geoloji şəraiti, unikal neftliyi ilə fərqlənən regionda dünya neft və qaz yataqları demək olar ki bütün

ərazilərdə mövcuddur. Lakin bu ehtiyatlarının parametrik bölgüsü müxtəlifdir. Xüsusilə Səudiyyə Ərəbistanı, Kuveyt, İran, İraq, BƏƏ, Qatar dünya əhəmiyyətli ehtiyatlara malikdir. Bu region Avropanın, Asiyanın və dünyanın digər iri dövlətlərini enerji təminatçısı-nəhəng enerji generatoru rolunu oynayır. Hər gün yüzlərlə neft dolu iri tangerlər İran körfəzindən yüzminlərlə ton yanacaq daşıyırlar. Neft amili hmə də Yaxın Şərq regionda müəyyən dərəcədə də qeyri-stabilliyin faktoruna çevrilmişdir. Məhz bu faktorlara görə də yüksək inkişaf etmiş dövlətlərdə ali diplomatik məktəblərin məzunları arasında Yaxın və Orta Şərq üzrə mütəxəssislər yüksək səviyyəli hesab edirlər. Hazırda regionun ölkələrini iqtisadiyyatında mühüm dəyişikliklər baş verir. Burada xam neftin və qazın satışı ilə yanaşı neft məhsulları da ixracatda yer almaqdadır. Məlum olduğu kimi Yaxın və Orta Şərq ölkələrinin neft ehtiyatları dünyanın digər ölkələrinin birgə malik olduğu neft ehtiyatlarından bir neçə dəfə artıqdır. Təkcə Fars körfəzində dünya ehtiyatlarının 65%-i toplanıb.

Cənubi Asiya Cənubi Asiya 7 ölkəni özündə əhatə edir. Sahəsi 4,5 milyon km², əhalisi 1,33 milyard nəfərdir (1995-ci il). Cənubi Asiya regionu dünyanın ən iri makroregionlarından biri olsada iqtisadi cəhətdən zəif inkişaf etmişdir. Dünya bankının mütəxəssislərinin 1990-cı il hesablamalarına görə burada əhlinin yarım milyarddan çoxunun adambaşına düşən gəliri yoxsulluq həddindən də aşağı olmuşdur. Regionda mineral xammal ehtiyatları o qədər də zəngin deyildir. İqtisadiyyatda kənd təsərrüfatı üstünlük təşkil edir. Energetik resurslar isə demək olar ki, tamamilə idxal olunur. Lakin buna baxmayaraq regionun ayrı-ayrı ölkələrində yetərli energetik ehtiyatlar mövcuddur. (Xüsusən Hindistan və Pakistanda). Hindistanda 1995-ci ildə 255 milyon ton daş kömür, 37 milyon ton neft (neftin 2/3 hissəsi şelfdə hasil edilir), 17 milyon kubmetr qaz hasil olunmuşdur. Hər il bu ölkə 35-40 milyon ton neft idxal edir.

Cənubi-Şərqi-Asiya Ərazisi 4,5 milyon km², əhalisi 480 milyon nəfər, ölkələrinin sayı 10-dur. Hər il 100 milyon ton neft hasil edilir. Ən iri neft istehsalçısı İndoneziya və Malaziya. İndoneziyanın kəşf olunmuş neft ehtiyatları 1,2 milyard ton, qaz ehtiyatları 2,5 trilyon kubmetrdir. Əsas iri neft-qaz ehtiyatları Sumatra adasında, Malakk boğazı, Cənubi Yavada və Şərqi Kalimantdadır. İndoneziya eyni zamanda qaz hasilatında da liderdir. Burada sıxılmış qaz istehsalı və ixracatı mövcuddur. Malaziya illik neft hasilatı 32 milyon, Bruney və Vyetnamda 10 milyon tondur. Digər ölkələrdə neft-qaz hasilatı cüzidir və daxili ehtiyacı ödəmir. Mühüm qaz istehsalçıları Malayziya və Bruneydir. İri neft rayonları İndoneziyadan başqa Şimali Kalimantan (Malaziya və Bruney) Mayanmada və Cənubi Çin dənizinin akvatorial yerləşdirilmişdir. Regionun nəhəng neft emalı mərkəzi Sinqapurdadır. Buradakı neft emalı zavodları hər il 60 milyon ton xam neft emal edir. İri neftayırma zavodları İndoneziyada, Flippində, Tailandda, Malaziya, Mayanmada və Vyetnamda mövcuddu. Neftin hasil edildiyi zonalarda mühüm qaz emalçı zavodlar vardır. Daş kömür-əsasən Vyetnamda, İndoneziyada, Flippində, Tailandda və Mayanmadadır və onun hasilatı energetikanı tam təmin etmir. Elektrik enerjisi əksərən İES-lərdə maye yanacaq istehsal edilir. Tailand, Vyetnamda və Mayanmada İES-lər daş kömür və neftlə işləyir. Flippində enerji istehsalının mühüm hissəsini, Laosda isə demək olar ki, hamısını SES-lər verir.

Şərqi Asiya Əhalisi 1,4 milyard. Ərazisi 11,8 milyon km². Regionun mühüm iqtisadi qüdrətə malik olan dövlətləri Çin, Yaponiya, Cənubi Koreya. Daş kömür ehtiyatları Çində 1,5 trilyon tondur, neft ehtiyatları 3 milyard ton, qaz ehtiyatların 200 milyard kub metrə qədər çoxdur. Bununla yanaşı bu ehtiyatları intensiv kəşfiyyatı davam etdirilir. Əsas neft yataqları Cənubi Çində Boxay körfəzi sahillərində, Şimal-şərqi Çindəki Da-Sin-də və köhnə Cunqar və Saydam hövzələrində,

qaz isə əsasən Sıçuan hövzəsində cəmləşmişdir. Cənubi Çin və Sarı dənizlərinin şelfində neft-qaz ehtiyatları aşkar olunmuşdu. Çində yanar şistlərdən istifadə edilir. Burada yanacaq ehtiyatlarının coğrafiyası mənimsənilmə üçün əlverişlidir. Çin dünya miqyasında enerji daşıyıcılarının istehsalına görə aparıcı yerlərdən birini tutur. Lakin enerji istehsalındakı defisit ölkənin iqtisadi inkişafına başlıca maniyədi. Energetik balansda 75%-i daş kömür, 20%-i isə neftin payı vardır. Hidroenerji və qaz cüzidir. 1990-cı illərdən başlayaraq nüvə enerjisindən aktiv istifadə olunur.

Yaponiya- Yaponiya mühüm iqtisadi parametrlərə və makroiqtisadi göstəricilərə görə ABŞ-la birinci, ikinci yerləri bölüşürlər. Ölkənin yanacaq sənayesi demək olar ki, tamamilə idxal xammalına əsaslanır. İllik neft idxalı 232 milyon ton, hasilat isə 0,7 milyon tondur (1994-cü il). Enerji balansında daş kömürün xüsusi çəkisi azalmaqdadır. (İdxal 115 milyon ton, daxili hasilat 7milyon ton). İstehlak olunan enerjinin 10%-i təbii qazın payına düşür ki, onunda əsası idxal olunan sıxılmış qaz hesabınadır. Elektrik enerjisinin 9,5%-ni SES-lər, 9%-ni isə AES-lər verir. Digər enerji mənlərindən istifadə artmaqdadır. 1994-cü ildə burada 964 milyard kilovat saat elektrik enerjisi istehsal edilmişdir ki, bununda 60%-dən çoxu böyük sənaye rayonlarında yerləşən İES-lər vermişlər. İes-lərin gücü atom və hidroenergetik komplekslərin genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq azalmaqdadır. 1995-ci ilin məlumatlarına görə Yaponiya ərazisində ümumi gücü 41 min meqovatt olan 52 atom enerji bloku fəaliyyət göstərmişdi. AES-lər əsasən kənar periferiyalarda iri sənaye qovşaqları zonasında yerləşmişdir ki, onlarında energetik balansda payı 275-dir. Yaponiyanın stabil və iqtisadi səmərəli neftlə təminatını Yapon Dövlət Neft Korporasiyası (INOC) həyata keçirir. Yrandığı 30 il ərzində INOC 100-dən çox dövlətdə neft layihələrin gerçəkləşməsində sərmayə qoyuluşunu reallaşdırmışdır. INOC-un maliyyələşdirdiyi sahələrdə ehtiyatların qalıq həcmi neft üzrə

4,1 milyard barrel, qaz üzrə isə 11 trilyon kub.metrdən çox təşkil edir. Neft məsələsi ölkədə iqtisadi təhlükəsizliyi təmin edən başlıca şərtidir. Bu məqsədlə Yaponiya həm dövlət neft korporasiyaları tərkibində, həm də müvafiq qeyri dövlət təşkilatlarında neft rezervasiyası məntəqələrini genişləndirmişdir. Son illərdə belə strateji ehtiyatlar bazası Beynəlxalq Energetika Agentliyinin üzvləri tərəfindən neft bazarında gərginliklərdən xilas olmaq üçün də təşkil olunmuşdur. Hazırda Yaponiyada 100 milyon ton nefti ehtiyatda saxlayan məntəqlər mövcuddur. Bunlar arasında əksər hissəni üzən rezervasiya şəbəkələri təşkil edir. Dövlətin ühtiyat nefti yarım ildən bir qədər az müddətə istifadə üçün nəzərdə tutulur. Neftə tələbatın 99,8%-i idxal olunur. İdxal neftinin əksər hissəsi-81%-i Yaxın və Orta Şərq regionunda, 11%-i Cənub-Şərqi Asiyadan, 4,9% Çindən, 1,7% Latin-Amerikasından qalan 0,9% isə digər region və dövlətlərdən əldə edilir. Neft təminatını stabil saxlamaq üçün xarici dövlətlərdə neftin kəşfiyyatı hasilatı və istismarında iştirakını daim genişləndirir. 1996-cı maliyyə ilinin nəticələrinə əsasən Yapon şirkətləri xaricdə hasil etdikləri 670 min barrel nefti ölkəyə daşımışlar ki, bu da ümumi idxal neftinin 15%-nə bərabərdir.

Avstraliya-Yüksək inkişaf etmiş və sürətli templərə malik ölkələrdən biridir. Mühüm kömür ehtiyatlarına malikdi. Son 30-35 ildə Avstraliyada neft-qaz ehtiyatlarında aşkar edilmiş və hazırda hasilat 30 milyon tona çatmışdır.

Rusiya və Avroasiya regionu-Dünyanın siyasi xəritəsində keçid dövrünü yaşayan hələ də tam möhkəmlənməmiş bu region yeni əsrdə çoxlu ehtimallarla zəngin olaçaqdır 12 müstəqil dövlət, 2-əsrə yaxın ümumi tarix, total iqtisadiyyat, Bu dövlətlər arasında uzun illər imperatorluq və böyük dövlət yaratmaq missiyasını gerçəkləşdirmiş yeni miniillikdə de bir nömrəli qüdrətli dövlət olmağı siyasətində qərarlaşdırmış Rusiya özünəməxsusluğu ilə seçilməkdədir. Region ölkələri

arasında potensialı, ərazisi və resursları zəngin olan Ukrayna, Belarus, Qazaxıstan, Özbəkistan kimi dövlətlərlə yanaşı təbii ehtiyatları kiçik parametirli olanlar da var Regionun lideri Rusiya isə bütün keyfiyyətlərə görə dünyanın bənzərsiz bir məmləkətidir. İndi onun yaşadığı iqtisadi və siyasi böhran dəf olunarsa heç şübhəsizki o özünün əvvəlki qüdrətini bərpa edəcəkdir. Rusiyada neft tale məsələsidir Ölkənin büdcəsinə hər il neft-qaz satışından 20 milyard ABŞ dolları məbləğində vəsait kəlif ki, bu da ixracatın yarısına bərabərdir. hazırda ölkədə neft hasilatının aşağı düşməsi müşahidə olunur. Rusiyada neft hasilatının illik 300 milyon tondan aşağı enməsi mühüm milli psixoloji amil hesab edilir. Bununla belə burada 2005-2010-cu illər arası hasilatın 325-345 milyon ton səviyyədə qaldırılmasına ümid edilir. Sibir və Arktikada yeni neft yataqları kəşfiyyatı davam etdirilir və ölkənin daxili yanacaq balansının sabitliyi qorunur, ixracat isə kəskin azalmaya meyl edir. Özünün sənaye potensialını saxlamağa və iqtisadi qüdrətinin bərpa etmək məqsədi ilə Rusiya ətraf ölkələrə, xüsusən Qafqazlarda, Xəzər hövzəsi və Orta Asiya regionunda neft sərvətlərinin mənimsənilməsinə maraq göstərir və praktiki olaraq ciddi çəhdlər də edir. Onun iri neft şirkətləri «Lukoil», «Rosneft» artıq bir sıra MDB ölkələrdə neft hasilatında xüsusi paylara malikdirlər. Ölkənin şimalında böyük ümidləri gerçəkləşdirəcək Arktikada, şelf zonalarında neft yataqlarının mənimsənilməsi çoxmilyardlı investisiyalar tələb edir. Lakin məlumdur ki, ölkə daxilində bu pullar yoxdur. Hazırda Rusiyanın elmi, işgüzar və siyasi dairələrində yanacaq-energetika kompleksinin inkişafında dənizdəki karbohidrogen ehtiyatlarının mənimsənilməsi anlamı başlıca yer tutur. Məlumatlara görə Rusiya Arktikadakı karbohidrogen ehtiyatlarının mənimsənilməsini yalnız deklorativ olaraq bəyan edir və burada heç bir kalital qoyuluşunu və kəşfiyyat quyusunun qazılmasını hələ ki, həyata keçirməmişdir. Xarici neft şirkətlərinin mütəxəssisləri bəyan edirlər ki, Rusiya hələ

yaxşı 10 ildə Arktikada neft hasilatını reallaşdırma bilməyəcəkdir. Burada yaxşı başa düşürlər ki, bu gün heç bir nəhəng şimal lahiyələrini xüsusən «Prirazlaş» neft, «Ştokmanof» qaz-kondensat, Yamal yarımadasının şelf zonasındaki yataqların istismarını beynəlxalq investisiyalarsız gerçəkləşdirilməsi mümkün deyildir. Rusiya 1970-1980 illərdə Xəzər dənizində neft yataqlarının mənimsənilməsi üçün Bakı və Həştərxanda bu məqsədlərə xidmət edən nəhəng tanger donanması və müvafiq qurğular inşa etmişdir. İndi isə müvafiq işlərin şimal dənizlərində görülməsi ehtiyacı aktuallaşmış və hazırda Leninqrad vilayətinin Sankt-Peterburqun və Arxankelskin hərbi sənaye kompleksi bu işlərin görülməsinə səfərbər edilmişdir. Rusiya yanacaq-energetika nazirinin müavini Valeri Qaripov bildirmişdir ki, «Buzadavamlı özüllər bizə çox lazımdır, ona görə də biz onların tikintisi, digər zəruri avadanlıqların yaradılması işində xarici firmalarla rəqabət aparmağa hazırıq. Ancaq hər şeyi onlara satmağa dəyməz, layihələrdə bizim payımız 50%-dən az olmamalıdır»³. Bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, analoji işləri Norveçdə dəniz şelfində xeyli əvvəl görmüş və demək olar ki, bu ölkədə şelf altında tam bir sənaye yaradılmışdır. hər il burada yeddi yüz quyu qazılır. Mütəxəssislərin hesablamalarına görə Arktikanın fəth edilməsi Rusiya üçün 70-100 milyard ABŞ dollarına başa gələ bilər. Belə ki, artıq formalaşmış xərclər smetasına görə məsrəflərin 45%-i platformaların tikintisinə, 15-20%-i quyuların qazılmasına, qalan məsləflər isə digər əlaqəli xərclərə sərf edilir. Bunlara baxmayaraq heç kəs qətiyyətlə deyə bilməz ki, bu lahiyələrin gerçəkləşməsi nə qədər rentabelli olacaqdır. Artıkada Rus şelfindəki potensial ehtiyatlar neft üzrə 13 milyard ton, qaz üzrə 52 trilyon kubmetr hesablanır. Digər bir məlumatda göstərilir ki, artıq Rusiyada şelfin mənimsənilməsi üzrə qanunvericilik hazırlanmış və hətta ilk platformalar belə inşa edilmişdir. Lahiyələri «Rosneft»

³ Нефть России №1 1998.

şirkətinin gerçəkləşdiriləcəyi nəzərdə tutulur. Xüsusən qeyd etmək lazımdır ki, Arktikada müvafiq qurğuların qurulması olduqca çətin bir işdir. Sərt iqlim şəraiti, hündürlüyü 20-25 metrə çatan dalğalar, aysberqlərin, buz sahələrinin hərəkəti və digər bu kimi problemlər kosmosa çıxış kimi fəvqaladə çətinlik törədir.

İnvestisiyalar Rusiyaya təkəcə Arktikanın fəth edilməsinə görə lazım deyildir. Başqa sahələrdə də axtarış işlərinin aparılması, hasilatın sabitliyinin təmin edilməsi, digər bərpa xərclərini də əldə etmək lazımdır. Məlumatlara görə Rusiyada 30 min quyu reanimasiya gözləyir. Hesabmalara görə Rusiyada dayanmış quyulardan hər il 40 milyon, kəşf olunmuş lakin işlənməsi hələ başlanılmamış sahələrdə isə 120 milyon ton neft almaq mümkündür. Bunun üçün isə yenə də böyük miqdarda investisiyalar lazımdır. Rusiya onsuzda yeni nəhəng yataqların işlənməsinə xarici investorları cəlb edilir. Dünyanın iri neft və qaz şirkətləri «Amoko», «Konoko», «Britiş-qaz», və digərləri Qərbi Sibirdə Peçora, Ob hövzəsində və digər sahələrdə neft yataqlarının işlənməsinə, neftveriminin artımına artıq çoxmilyardlı investisiyalar qoymuşlar. Nəhəng «Saxalin-1, Saxalin-2», «Şimali Timan-Peçora» yataqlarında böyük məbləğli kapital qoyuluşları obyektlərindəndirlər. Bundan başqa Tümen vilayətinin Xantı-Mansis milli mahalındakı 7 yatağın (geoloji ehtiyatlar 6,8 milyon ton) işlənməsin' dünyanın 30-dan çox neft şirkəti cəlb edilmişdir.

Rusiyada hazırda neft sənayesinin yenidən qurulması ilkin mərhələsi başa çatmış və o daha mütərəqqi müstəviyə keçmiş, iri neft təsərrüfatları səhmdar cəmiyyətlərə çevrilmiş, neft-qaz sənayesində özəlləşmə prosesləri genişlənməmişdir. Ölkənin bütün yanaacaq-energetika kompleksi vahid bir nazirlikdə birləşmişdir. Səhmlər paketinə dövlət müəyyən qədər nəzarəti saxlasada neft şirkətlərinin birləşməsi prosesi davam etməkdədi. İri neft şirkətləri «Lukoyl», «Rosneft», «Qazprom», «Sibneft» və digərləri dünyada neft biznesində

daha çox məşhurdurlar. Son illər «Lukoil» neft şirkəti «500-lər klubu»na daxil olmuş və dünyanın 10 nəhəng neft şirkətindən birinə çevrilmişdir. Lukoilun 2010-cu ilə kimi fəaliyyətini neçə quracağı barədə proqramı var. Rusiyanın neft sənayesində gedən iqtisadi-siyasi proseslər burada yeni keyfiyyətləri ortaya atmışdır. Məlum olduğu kimi Rusiya iqtisadiyyatının başlıca sütunları Kərbi-Sənaye, Aqrar və Yanacaq-Energetika Komplekslərində cəmləşmiş və bu qurumlarda lobbiləşmə prosesi getmiş bir çox kriminal elementlər müvafiq strukturlarda müəyyən mövqe tutmuşlar. Mətbuat orqanları dünya ölkələrinin məşhur kəşfiyyat xidmətlərinin açıq olan məlumatlarına əsaslanaraq bildirirlər ki, Qərb banklarında iri məbləğdə rus neftdollarları tədaviyədir. Son vaxtlar Nyu-York bankında rus pullarının «yuyulması» ilə əlaqədar hadisələrin aşkarlanması mövcud məlumatların gerçəkliyinə yetərli əsaslar verir. Müntəzəm dəyişən hökumətlər, baş verən tendensiyalar belə bir ehtimal formalaşdırır ki, Rusiyada iqtisadi çinayətçılığa qarşı mübarizə start götürməkdədir. İşgüzar dairələrdə isə digər bir fikir diqqəti cəlb edir: Rusiya dünya və Avropa banklarından neft sənayesinə məsrəf olunacaq çoxmilyardlı dollarlar kredit alaraq neft hasilatını 500 milyon tona çatdırmaqla iqtisadi maliyyə böhranını dəf edəcəkdir. Sözü gedən gerçəkləşmə baş verərsə Rusiya dövləti hələ uzun müddət özünün neft sənayesinə nəzarətini qoruyub saxlayacaqdır. Bu istiqamətdə artıq konkret addımlar da atılmışdır. Neft sənayesinin dirçəlişini, iqtisadi vəziyyətinin sabitliyinin təminatı hazırki, maliyyə böhranından çıxış üçün dövlət nəzarət paketini əlində saxlayacaq iri neft şirkətinin yaradılması gerçəkləşdirməkdədir. Rusiya iqtisadiyyatı və onun yanacaq-energetika kompleksi nəhəng sərmayələr ehtiyacında olsa da investisiyaların cəlbi xoşagəlməz nəticələrə də səbəb ola bilər. Ölkəyə iri kredit axını onu Qərbin nəzarətinə keçirə bilər. Son hadisələr xüsusən də ölkədə ki maliyyə böhranı bizə əsas verir ki, Rusiyanın neft sənayesinə yaxın vaxtlarda ciddi

investisiya axını gözlənilmir. Dünya silah bazarı, atom texnologiyası, zənginləşmiş uranla yanaşı dünya neft hasilatına da xüsusi və mühüm diqqət yetirən ABŞ hökuməti heç şübhəsiz ki, belə olan tədqirdə Rusiyanın mövqeylərinin güclənməsinə imkan verməyəcəkdir.

Neftlə müqayisədə Rusiyada təbii qazla bağlı vəziyyət nisbətən əlverişlidir. Məlum olduğu kimi Rusiya dünyanın ən birinci qaz istehsalçısı və ixraatçısıdır. Şərqi Avropa qismində Qərbi Avropa ölkələri əsasən Rusiya qazından istifadə edirlər. Dünyanın ən böyük qaz ehtiyatları burada yerləşmişdir. Onun nəhəng qaznəqləmə şəbəkəsindən digər dövlətlər də istifadə etməkdədirlər. Qazaxstanın, Türkmənistanın əsas mövcud ixracat qaz kəmərləri Rusiyadan keçir və bu hər il ölkə xəzinəsinə milyonlarla tranzitdən ildə edilən dollar gətirir. Hazırda Rusiya Türkiyəyə və oradan da Qərbi Avropa ölkələrinə qazın nəql olunması üçün yeni kəmərlərinin inşası ərəfəsindədir.

Rusiya və Avrasiya makroregionunda digər ölkələrdə də müəyyən qədər nəft və qaz yataqları mövcuddur. Rusiyanın qonşusu olan Belarusda uzun illər hasilat enməyə məruz qalmış və hazırda illik neft hasilatı 1,6-1,8 milyon ton səviyyəsindədi. Ölkədə indiki məqamda 1300-dən artıq quyudan yalnız 40-50% istismardadı. Burada neftin geoloji ehtiyatları 200 milyon ton hesablanır. Ölkə cüzi qaz ehtiyatlarına da malikdir. Belarusun əsas enerji ehtiyatını daş kömür və torf təşkil etsə də onun Rusiya və Ukraynadan enerji asılılığı mövcuddur. Enerji ehtiyatları ilə az təmin olunmuş dövlətlərdən biri də bu regionda Moldovadır. Onun enerji balansında idxal xammalı xüsusən də Ukraynadan gətirilən daş kömür mühüm yer tutur. Ukrayna isə xammal resurslarına görə mühüm dövlətlərindən biri kimi çıxış edir. Bu ölkə tarixən daş kömür ehtiyatları ilə zəngin olmuş və keçmiş Sovetlər İttifaqının energetik balansında, yanacaq sənayesində mühüm yer tutmuşdu. Ukrayna yüksək yanacaq energetika bazasına malikdir.

Ölkənin energetika kompleksin də əsas yeri daş kömür, SES və AES-lər tutur. Burada digər mineral xammal ehtiyatları-xüsusən neft və qaz da kifayət qədərdir. Lakin öz enerji balansını tam təmin etmək üçün Rusiyadan hər il milyardlarla kub metr qaz alır. Ukrayna öz ərazisi ilə Xəzər neftinin dünya bazarlarına nəql olunmasında iştirak etməyə ən ciddi şəkildə hazırlaşır. Bakı-Supsa kəmərinə bəhrələnməklə yanaşı Ukrayna neftə tələbatının ödənilməsində həm də alternativ mənbə kimi Xəzər neftinin ərazisi ilə Avropaya nəql olunmasında da maraşıdır. Ukrayna bu marşrutu fəal sürətdə təklif edərək onun reallaşacağına əminliklə yanaşır. İndi ölkənin Odessa limanı yaxınlığında terminal tikilir və habelə Odessa-Brodı neft kəməri çəkilir. Ukrayna bu iki obyektə təxminən 140 milyon dollar xərcləmişdir. Uzunluğu 667 kilometr olan neft kəmərinin indiyədək 52 faizi çəkilmişdir. Obyektlərin birinci növbəsinin inşasını 2001-ci ildə başa çatdırılması nəzərdə tutulmuşdur. Mütəxəssislərin proqnozuna görə həmin vaxtadək Supsaya ABƏŞ təqribən 10 milyon ton neft göndərəcəkdir. Ukrayna həmçinin böyük həcmdə neft göndərilməsinin başlanması üçün infrastruktur hazırlayır və qurğuları müvafiq həcmərə, qranzit tələbatlarına uyğun olaraq yenidən qurur.

Nəzərdən keçirilən məkanda yerləşən Tacikistan mineral xammal ehtiyatları ilə o qədər də varlı ölkə deyildir. Tacikistanda da yanacaq sənayesinin əsasını kömürçixarma təşkil edir və cüzi olsa da ölkədə neft və qaz hasilatı da mövcuddur. Energetik potensialda regionda çayların enerjisindən də geniş istifadə olunur. Burada dünyada ən hündür bənd (H.ZOO metr) Nurek Su Elektrik Stansiyası yerləşir. Onun gücü 3 milyon kilovatt/saatdır.

Avroasiya makroregionunda yerləşən Ermənistan və Gürcüstan energetik xammal ehtiyatları cəhətdən kasıb ölkələr sırasındadırlar. Ermənistanın energetik kompleksi hidroenerjidən savayı tamamilə idxal xammalına möhtacdır.

Gürcüstanın isə yanacaq energetika sənayesi müəyyən qism daş kömür, neft və hidroenerjisi istehsalından ibarətdir. Burada cüzi olsa da neft hasil edilir. Ölkənin dəniz limanları və ərazisi neft resurslarının tranziti üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Lakin ölkə mühüm enerji asılılığına malikdir. hazırda hər iki respublika öz energetik ehtiyatlarını təmin etmək üçün Rusiyadan qaz alırlar və ərazilərində neft-qaz axtarışına, maraq köstərlirlər. ABŞ-ın «Frontera» və Şotlandiyanın «Temko» neft şirkəti Gürcüstan ərazisində kəşfiyyat işləri aparırlar.

Aşağıdakı cədvəllərdə MDB məkanında energetik resursların adambaşına bölgüsü verilmişdir.

Cədvəl 11

**MDB-ölkələrində elektrik-enerjisi və daş kömürün bölgüsü
(1990-1998-ci illər)**

Respublika	Elektrik enerjisi						Daş kömür					
	Elektrik enerjisi mlrd. kBt saat			Adam başına elektrik enerjisi kBt saat			Hasilat mln. ton			Adam başına bölgü		
	1990	1994	1998	1990	1994	1998	1990	1994	1998	1990	1994	1998
<i>Azərbaycan</i>	23,2	17,5	17,4	3245	2342	2202						
<i>Ermənistan</i>	10,4	5,6	5,4	3112	1494	1401						
<i>Belarus</i>	39,5	31,4	31,6	3852	3030	3029						
<i>Gürcüstan</i>	14,2	*	*	2609	*	*	1,0	*	*	175	*	*
<i>Qazaxıstan</i>	87,4	65,1	68,2	5219	3874	3896	31,0	104,0	107	7851	6207	6209
<i>Qırğızıstan</i>	13,4	12,7	12,3	3042	2845	2848	3,7	0,8	0,8	851	190	189
<i>Moldova</i>	15,7	8,2	8,0	3595	1888	1801						
<i>Rusiya</i>	1082	876,0	870,0	7297	5960	5901	395,0	271,0	250	2666	1826	1712
<i>Taçikistan</i>	18,1	17,0	14,0	3422	2957	2304	0,5	0,1	0,1	896	18,5	18,1
<i>Türkmənistan</i>	14,6	10,5	12,0	3983	2376	2432						
<i>Özbəkistan</i>	56,3	47,7	45,5	2746	2130	2107	6,5	3,8	3,7	316	172	165
<i>Ukrayna</i>	298,0	201,0	200,0	5752	3870	3699	65,0	94,4	92,0	3176	1819	1780

Cədvəl 12

**MDB-ölkələrində neft və qaz resurslarının bölgüsü
(1990-1998-ci illər)**

Respublika	Neft hasilatı (kondensatda birlikdə)						Təbii qaz					
	Hasilat mln. ton			Adam başına bölgü			Hasilat mlrd. m ³			Adam başına bölgü m ³		
	1990	1994	1998	1990	1994	1998	1990	1994	1998	1990	1994	1998
<i>Azərbaycan</i>	12,5	10,0	9,0	175 4	142 9	110 3	9,9	7,0	6,0	139 1	100 2	803
<i>Ermənistan</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Belarus</i>	2,1	2,0	1,8	200	193	187	0,3	0,3	0,3	28,9	28,0	28,0
<i>Gürcüstan</i>	0,2			34,1			0,06	0,04	0,04	11,0	267	230
<i>Qazaxıstan</i>	25,8	20,3	20,0	1542	1207	120	7,1	4,5	5,0	425	380	401
<i>Qırğızıstan</i>	0,2	0,2	0,1	35,3	19,7	19,6	0,1	0,04	0,04	21,8	8,7	8,6
<i>Moldova</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Rusiya</i>	516, 0	316, 0	316	348 1	212 9	212 0	641	607	607	432 0	409 2	409 1
<i>Taçikistan</i>	0,1	0,03	0,03	27,1	5,7	5,7	0,1	0,03	0,03	20,9	5,8	5,7
<i>Türkmənistan</i>	5,7	4,1	5,8	152 8	922	100 0	87,8	35,6	28,0	239 28	808 40	790 71
<i>Özbəkistan</i>	2,8	5,5	5,7	137	246	250	40,8	47,2	47,5	198 7	210 5	210 6
<i>Ukrayna</i>	5,2	4,2	4,2	102	80,9	80,8	28,1	18,3	18,0	541	353	356

* Məlumat yoxdur

1.4. Türkdilli ərazilərdə və Xəzər hövzəsi regionunda energetik potensial

Məlum olduğu kimi Xəzərin enerji ehtiyatlarının mühüm hissəsi türkdilli dövlətlərin Qazaxıstan, Türkmənistan və

Azərbaycanın payına düşür. Bu ölkələrin enerji resurslarının ixracı prosesində yaxın kələcəkdə regional neft-qaz kəmərlərinin çəkilişi reallaşarsa onlar həm də mühüm ixracatçı dövlətlərə çevriləcəklər. Xəzərin karbohidrogen ehtiyatlarının bolluğu belə qənaətə əsas verir ki, bu bölgə bütün Asiyada Fars körfəzi və Qərbi Sibirdən sonrakı mövqeyi tutacaqdır. Xəzər hövzəsi regionda və türkdilli ərazilərdə neft-qaz resurslarının artan potensialı bizə bütün Türk dünyasını əhatə edən dövlətlərin və yarımdövlətlərin enerji ehtiyatlarının bölgüsünə nəzər yetirməyə sövq edir. Qeyd etmək lazımdır ki, akademik A.X.Mirzəcanzadə «Azərbaycan neft konsepsiyasının etüdləri» əsərində dünya neft-qaz ehtiyatlarında türkdili xalqların payının və iştirakının müvafiq analizini vermişdir.⁴ Biz bu araşdırmada aktuallaşan məqamları nəzərə alaraq məsələyə bir daha diqqət yetirməyə çalışmışıq.

Sovetlər İttifaqının süququ müstəqil türkdili dövlətlərin sayını 6-ya çatdırmışdır. Burada təkcə say yox, həm də yüksək iqtisadi-siyasi potensiallı məkan meydana gəlmişdir. Bu ölkələrin ümumi sərhəd birliyi inteqrasiya kontekstində yeni bir makroregionun Türkünstan və ya Turan adlanacaq güc mərkəzini formalaşmasına rəvac vermişdir. İndi Türkiyənin mərhum prezidenti T.Ozalın «XXI əsr türk əsri olacaqdır» deyimi çox qulaqları cingiltməkdədi. Siyasi proseslərin müvafiq məntiqi axını dəyişməzsə bu realıq daha geniş sərhədlərdə görünəcəkdir. Hazırda 6 müstəqil Türk dövlətində dünya üzrə ÜDM-in 1,44, sənaye məhsullarının isə 1,29% istehsal olunur. Bunlar hazırkı məqamda dünya təsərrüfatında təsiredici göstəricilər olmasada bu ölkələrdəki inkişaf templəri maddi, mənəvi insani və formalaşmış əskəri potensial yeni əsrdə onların gücünün artıcağına nikbin ovqat verir. İlk əvvəl energetik resursların təhlili zamanı bizə yaxın geopolitik

⁴ А.Х. Мирзаджанзаде, Ч.А. Султаны «Этюды нефтяной концепции Азербайджана» Баку. 1994.

məkanda yerləşən iqtisadi sanbalı və strateji mövqeyi ilə fərqlənən Türkiyə və İranın müvafiq vəziyyətinə diqqət yetirək. Neft-qaz ehtiyatları məhdud olan Türkiyədə hər il 20 milyon tona yaxın neft satın alınır. Yüksələn iqtisadi templər yaxın gələcəkdə burada neft ixracatının iki dəfə yüksələcəyi proqnozunu verir. Bununla yanaşı Türkiyə təbii qaza olan ehtiyacı da artırmaqdadır. hazırda onun Rusiyadan idxal etdiyi qazın qiyməti dünya bazarındakı qiymətlərlə müqayisədə yüksəkdi. Türkiyə Xəzər hövzəsi, Orta Asiya regionundakı enerji resurslarının daşınmasında tranzit və istehlakçı dövlət olmasında maraqlıdır. Neft-qaz resurslarının nəhəngliyi ilə regionun mühüm dövlətlərindən olan İran Səudiyyə Ərəbistanı və Norveçdən sonra dünyada neft ixracında 3-vü yerdə durur. ABŞ-la ciddi problemləri olan ölkə hazırda Xəzər hövzəsi regionda gedən çəkişmələrdə aparıcı mövqeyi əldə etmək niyyətindədi. Bu istiqamətdə İran bir çox səylər etməkdə və çıxış yolları aramaqdadı. Yaxın 10-15 il ərzində Xəzər dənizi ilə Fars körfəzini birləşdirəcək nəhəng kanalın lahiyələşdirilməsi də bu səylərdən mühümü sayıla bilər. Bundan başqa İran Avropaya türkmən qazının öz ərazisindən tranzitini, Qazaxstan və Azərbaycan neftinin isə Fars körfəzinə nəqlinin reallaşdırmaq üçün ciddi cəhdlər etməkdədi. Lakin ölkənin daxili problemləri də az deyildir. Son 20 ildə onun əhalisi 2 dəfə artaraq 60 milyonu ötmüş, məlum rejimlə əlaqədar investisiya axını ciddi məhdudlaşmışdır. Burada hər il daxili subsidiyalar 11 milyard dollar təşkil edir. İranda xarici valyutanın 80%-i neftdən əldə olunur. Qiymətinin düşməsi isə ölkə üçün ciddi problemlər doğurur.

Xəzər hövzəsində neft və qaz ehtiyatları ilə ən yaxşı vəziyyətdə olan dövlətlərdən biri də Qazaxstandır. Zəngin təbii ehtiyatlar və əlverişli liberal rejim ölkəyə çoxlu investisiyaların cəlbinə səbəb olmuşdur. Qazaxstan kəşf olunmuş neft ehtiyatlarına görə dünyada 13-cü, qaz və kondensat

ehtiyatlarına görə 15-ci, neft hasilatın səviyyəsinə görə 28-ci yeri tutur. Burada təkcə «Tengiz» yatağında 2-3 milyard tona qədər neft-qaz ehtiyatlarının olması güman edilir. Hətta bəzi ölkədaxili mənbələrdə Qazaxıstanı neft ehtiyatlarının miqyasının liderlər sırasında ən qabaqıl mövqedə olması səslənməkdədi. Bununla belə böyük neft ehtiyatları ölkənin müvafiq resurslarının ixracı məsələsində əngəllər törədir. Bu məqsədlə Qazaxıstan yeni kəmərlərin inşasında maraqlıdı və öz neftini Avropaya Rusiya, Xəzər dənizi, İran vasitəsi ilə çıxarmağa və hətta Çinə nəql etməyə belə hazırlaşır. Müəyyən hissəsi Sovetlər İttifaqı dövründə inşa edilmiş uzunluğu 1580 km olan və 40 illik istismar üçün nəzərdə tutulan Tengiz-Novorosiyk neft kəmərinin tikintisi davam edəcəkdədir. Layihə dəyəri 2,4 milyard dollar olan kəmə 2001-ci ilin ortalarında istifadəyə veriləcəkdir. Yeni kəmə ölkənin neft ixracatını illik 70 milyon tona qədər yüksəlişinə imkan verəcəkdir. Aşkarlanmış 202 neftli qazlı yataqda 2,2 milyard ton neft, 1,8 trilyon kubmetr qaz, 690 milyon ton kondensatın güman olduğu ölkədə hasilat hazırda 55 yataqda təmin edilir. Mangistaun və Atravus vilayətləri ümumi neft hasilatının 60%-i verir. Bundan başqa ölkənin quru sahələrində əlavə olaraq 7,8 milyard ton neftin olması güman olunur ki bunun da 65-70%-i Xəzər hövzəsinin payına düşür. Daha iri ehtiyatların 13 milyard ton şərti-yanacağıın Xəzərin Qazaxstan sektorunda olması ehtimalı vardır. Dünyanın nəhəng 9 neft şirkəti Xəzərin Qazaxstan sektorundakı şelfində seysmik göstəricilərə əsaslanan axtarış kəşfiyyat işləri alırlar. «Kaştana» neft suxurunun ölçülərinin «Tengiz» yatağından 2 dəfə böyük olması qeyd edilir. Kommersiya dəyərindən daha çox siyasi əhəmiyyət daşıyan bu layihənin gerçəkləşməsi Bakı-Ceyhan neft kəmərinin çəkilişinə də sürət verəcək və böyük dövlətlərin Xəzərə olan siyasətində dəyişikliklərə gətirəcəkdir. Ölkə həm də mühüm daş kömür ehtiyatlarına malikdir. Qazaxstan hökuməti ölkə iqtisadiyyatının xüsusən də nüft sənayesinin

yenidən təşkili üçün çox mühüm addımlar atmış, aparılan islahatlar neft sənayesində köklü dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Burada ehtiyatların istismarı üçün lisenziya kontrakt sistemi müvəffəqiyyətlə həyata keçirilir. Təkcə 1997-ci ildə verilmiş lisenziyaların sayı 161 olmuşdur. Qazaxstan «Temir» yatağının birgə işlənməsi üçün Fransanın «Elf» şirkəti ilə, «Tengiz» yatağının işlənməsi ilə əlaqədar isə «Şevron» şirkəti ilə çoxmilyonlu müqavilələr bağlamışdır. Son beş-altı ildə bu ölkənin neft-qaz sənayesinə 3 milyard dollardan çox xarici sərmayə qoyulmuşdur. Qazaxstan 2015-2020 illərdə hətta ən pis mütəxəssis rəyinə görə illik neft hasilatını 100-120 milyon tona çatdıracaqdır ki, bunda yarısı dəniz yataqlarında hasil ediləcəkdir. Yaxın gələcəkdə ölkənin iqtisadi inkişafı və energetik təminatı tam həllini tapacaq. Hələ 1997-ci ildə Qazaxstanın prezidenti N.Nazarbayev özünün «2030 strategiyası»nı açıqlayarkən qeyd-etmişdir ki, «Qazaxstan hasilatda və ixracatdakı yüksəlişi təmin etdikcə zənginləşəcək Mərkəzi Asiyanın pələnginə çevriləcəkdir».⁵

Regionda neft-qaz yataqları ilə zəngin olan ölkələrdən biri də Türkmənistandır. Ölkədə hasil edilən neft onun daxili ehtiyaclarına kifayət edir. Lakin qaz ehtiyatları isə ifrat dərəcədə yüksəkdir. 1990-cı ildə 88 milyon kubmetr qaz istehsal edən ölkə hazırda satış ilə əlaqədar olaraq xüsusəndə Rusiya ilə tranzit problemini həll edə bilmədiyinə görə hasilatı iki dəfə azaltmışdır. Türkmənistan qaz resurslarına görə dünya xəritəsində öncül yerlərdən birini tuqur. Hətta bəzi mənbələrdə müvafiq ehtiyatlara görə yalnız Rusiya və İrandan geridə qaldığı qeyd olunur. Məhz izafi qaz ehtiyatları ölkəni xeyli münbit müstəviyə gətirmişdir. Lakin qazın ixracatı ilə əlaqədar burada da çeşidli problemlər mövcuddur. Belə ki, alternativ marşrutlar olmadığı üçün hələlik qaz ixracatı Rusiya vasitəsilə reallaşdırılır. Türkmən qazını Türkiyə və bir çox Avropa ölkələri almaqda maraqlıdırlar. Hazırda Türkmən qazının

⁵ Нефть и капитал № 9-1998.

regional ölkələrə verilməsinin 3-4 variantı nəzərdən keçirilir. Bunlardan da mühümü transxəzər və Türkmənistan-Əfqanıstan-Pakistan qaz kəmərləri layihələridir. Bu sahədə çox ciddi addımlar atılmış, mühüm protokollar o cümlədən ATƏT-in 1999-cu il İstanbul sammitində transxəzər qaz kəməri layihəsinə aid bəyannamə imzalanmışdır. Türkmənistanda hazırda neft hasilatı 6 milyon tonu ötmüş və yaxın 5-7 ildə hasilatın 28 milyon tona çatdırılması nəzərdə tutulur. hazırda əsas neft mənbələri «Qoturtepə», «Cənubi Qamışlıca», «Körpəcə» yataqlarıdır. Yeni perspektivli sahələr «Qaraboğazyanı», «Qaratsız» yataqları hesab olunur və intensiv şəkildə işlənir. Ölkə Xəzər sektorunda iri neft və qaz ehtiyatlarına malikdir (12 milyard ton karbohidrat). Bəzi yataqların o cümlədən Azərbaycanla mübahisəli olan «Kəpəz» yatağında (Türkmən variantında «Sərdar») ehtiyatlar xeyli dərəcədə çoxdur. Burada artıq müvafiq yataqların müəyyən hissəsinin işlənməsi üzrə tenderlər keçirilmiş, hətta qaliblər belə müəyyən edilmişdir. Yataqların işlənməsində lisenziya sistemə üstünlük verilir. Dünyanın bir çox maliyyə nəhəngləri bu ölkəyə sərmayə axınınu yüksəldiblər. Türkmənistan özünün «Keymir» və «Yaşlar» yataqlarının istismarı ilə əlaqədar olaraq hazırda Argentinanın «Bridas» şirkəti ilə əməkdaşlıq edir. ABŞ-ın «Pi-Es-Ci» şirkəti Türkmənistan-Azərbaycan-Gürcüstan-Türkiyə Xəzərəşırı qaz kəmərinin çəkilişi üzrə konsorsium rəsmi operatoru elan edilmişdir. Xəzərəşırı qaz kəmərinin çəkiliş dəyəri 3,1 milyard dollar məbləğində qiymətləndirilir. Türkmənistanın şərgindəki Malay, Şaddıq yataqlarından qaz (hesablamalara görə, onların ehtiyatları 600 milyard kubmetrdir) Xəzər dənizi, Azərbaycan və Gürcüstan vasitəsilə Türkiyənin Ərzurum şəhərinə vurulacaqdır. «Enron» şirkətinin proqnozuna görə, Türkmən qazına Türkiyədə tələbat 20 il ərzində 500-640 milyard kubmetr ola bilər.

Özbəkistanın enerji ehtiyatları hələlik ölkəyə kifayət edir.

Buna baxmayaraq hökumət öz enerji təhlükəsizliyini qorunması üçün mühüm tədbirlər körməkdədi. Qırğızıstanın enerji balansında daş kömür mühüm yer tutur. Burada cüzi miqdarda neft və qaz da hasil edilir. Orta Asiyada çıxarılan daş kömürün yarısı Qırğızıstanın payına düşür. Bununla yanaşı Qırğızıstan hidroenerji potensialına görə regionda mühüm yerlərdən birini tutur.

Məlum olduğu kimi Sovetlər İttifaqında onun obyektləri olan respublikalarda neft-qaz hasil edən regional istehsal ərazi birlikləri mövcud olmuşdur. Bunların içərisində türkdilli respublikalar Tatarıstan və Başkordıstana məxsus «Başneft» və «Tatneft» İstehsalat Birlikləri potensialına görə xüsusilə fərqlənmişlər. Müqayisə üçün qeyd edək ki, 1954-cü ildə «Başneft» o zaman Sovetlər İttifaqının neft sənayesində liderlik edən «Azneft» İB hasilat göstəricisinə görə ötüb keçmiş, 3 il keçdikdən sonra isə «Tatneft» liderliyi ələ almış və 1960-cı illərdə SSRİ-dən hasil edilən neftin 1/3-n təmin etmişdir. Tatarıstanda təkcə 1970-ci ildə 100 milyon tondan çox neft hasil edilmişdi. Uzun dövr ərzində Tatarıstan və Başkordıstan neft potensialına görə SSRİ-nin 2-çci Bakı rayonun tərkib hissəsi kimi böyük qüdrətdə olmuşlar.

Cədvəl 13-də 100 il ərzində MDB məkanında yerləşən türk dili xalqların regional ərazi birliklərində hasil edilən neft və qazın dinamikası verilmişdir.

Cədvəl 13

Türkdilli dövlətlərdə 100 il ərzində neft hasilatı İstehsalat Birlikləri üzrə (1872-1970)

(min. ton)

Ölkələr və Stehsalat birlikləri	İllər									
	1872	1873	1885	1932	1936	1945	1950	1960	1965	1970
1.«Azneft» Azərbaycan	26	66	1884	18537	20596	11070	13620	11341	10585	7287
2.«Türkmənneft» Türkmənistan		0,6	0,9	16	452	629	2021	5278	9636	14430
3.«Özbəkneft» Özbəkistan			0,1	44	332	473	1339	1600	1563	1016
4.«Xəzərdənizneftqaz» Azərbaycan				646		424	1157	6479	10915	12900
5.«Tatneft» Tatarstan (Rusiya)						7	867	42807	76449	100351
6.«Başneft» Başqordistan (Rusiya)				5	968	1333	5635	28771	43907	40743
7.«Manqışlakneft» Qırğızistan					0,8	19	47	464	305	298
8.«Qırğızneft» Qırğızistan									335	10429

Məlum olduğu kimi neft-qaz ehtiyatları Türkiyədə, İranda azərbaycanların, İrakda kərküklərin kompakt yaşadığı bölgələrdə, Çində Uyğurstanda, o cümlədən türk dili xalqların məskunlaşdığı digər əzəli türk torpaqlarında xüsusən Sibirdə yetərincədir. Lakin indi bu sərvətlərdən tarixi məskun xalqların kifayət qədər istifadə etməsi bir neçə dövlətdə mümkün olmuşdur. Müvafiq ölkələrdə aparılan son axtarış kəşfiyyat işləri bu ərazilərdə daha çox karbohidrogen potensialının mövcudluğunu xəbər verir. Hesablamalara görə əlverişli investisiya axını baş verərsə 6 türkdilli dövlətdə hasilatın yaxın 10-15 ildə 250-300 milyon tona yüksəlməsi reallaşa bilər. Şübhəsiz ki, belə vəziyyət həm də dünya bazarında yeni qüvvənin yaranmasına səbəb ola bilər.

Xəzərin türkdilli dövlətlərin və xalqların məskunlaşdığı ərazilər əhatəsində olması onun xammal ehtiyatlarının bölgüsünə ayrıca nəzər yetirməyə aktualıq gətirir. Tarixdə

dəniz adı ilə tanınan Xəzər-dünyada ən böyük qapalı su hövzəsidir. Sahəsi 394 min kv km, suyunun ümumi həcmi 77 min kub metrdir. Xəttinin uzunluğu 6380 km-dir ki, onunda 800 km-ə qədəri Azərbaycan ərazisinə düşür. Rusiya, Qazaxıstan, Türkmənistan, İran və Azərbaycanın sərhədləri əhatəsində olan dənizin dünya okeanına naviqasiya problemləri ilə müşayiət olunan Volqa-Don kanalı vasitəsilə çıxışı vardır.

Xəzərin təbii ehtiyatları haqqında proqnozların reallığı barədə diskussiyalar davam etməkdədi. Burada neft ehtiyatlarının bəzən az 3-5 milyard ton, qazın isə 7 trilyon kubmetr olması daha çox səslənməkdədi. Son zamanlar bu hövzənin ehtiyatlarını gah Fars körfəzi ilə gah da Şimal dənizi ilə müqayisə edirlər. Həqiqət isə belədir ki, ehtiyatların həqiqi miqyası hasilat sona yetəndə tam dəqiqləşir. Buna baxmayaraq burada sürətli hasilat başlanmış və sona qədər davam edəcəkdir. Bundan başqa zəngin su sərvətlərinə malik olan Xəzər dənizi dünyada istehsal olunan nərə kürüsünün 90 faizini verir.

Bu gün Xəzər dənizi geosiyasətində əsas fikir ayrılığı onun hansı prinsidlə bölünməsidir. Əvvəllər mövcud olmuş indi isə Bakı tərəfindən təkid edilən sektorial prinsipə görə Rusiyaya 16, Türkmənistana 22, Qazaxıstana 29, Azərbaycana 19, İrana isə 14 faiz sahə ayrılması nəzərdə tutulur. Lakin İran beynəlxalq praktikaya zidd olan «bərabərlik», yəni «hərəyə 20 fayz» prinsipi ilə bölgünün aparılmasını təkid edir. hazırda Xəzərin bölgüsü haqqında 1921-ci il Rusiya-İran və 1940-cı il SSRİ-İran müqavilələri qüvvədədi. (Əlavə № 3-də Xəzər dənizinin sektorlara bölgüsü verilmişdir). Statusla bağlı məsələsinin açıq qalması regiondakı karbohidrogen ehtiyatlarını dünya bazarlarına çıxarmağa maneçilik törədir. Lakin buna baxmayaraq Xəzərdən keçəcək bir çox neft-qaz kəmərlərinin layihəsi artıq hazırlanmışdır. Bu məqsədlə ABŞ türkmən qazının transxəzər marşrutunun texniki iqtisadi əsaslandırılması üçün 750 min dollar məbləğində vəsait

ayırımıdır. Göründüyü kimi Xəzər bölgəsində proseslər yalnız buradakı ehtiyatlarla məhdudlaşmır. Xəzər strateji neft və qaz kömərlərinin keçəcəyi bir zonaya çevrilir. Status məsələsinin uzanması bu layihələrin həyata keçirilməsini ləngidir və hasilatçıları alternativ variantlar axtarmaq məcburiyyətində qoyur. Tarixdən məlumdur ki, dünya okeanın təbii resurslarının bölgüsü müxtəlif mübahisələrə və münaqəşələr səbəb olmuşdur. Bunlar içərisində Cənub Çin dənizindəki Parasel adalarının Çin, Vyetnam və Tayvanın, Spratli arxipelaqın və müvafiq olaraq onları əhatə edən suların kontinental şelfin təbii ehtiyatlarından istifadə və nəzarətə sahiblik yenədə Çin, Vyetnam və Filişqan, Egey dənizində şelfin bölgüsü (hansıqı, burada xeyli miqdarda neft ehtiyatlarının olduğu güman edilir) Türkiyə və Yunanıstan arasındakı müxtəlif mübahisələr doğurur. 1994-1995-ci illərdə Baltik dənizinin bölgüsündə Estoniya və Latviya arasında da müvafiq mübahisələr kəskinləşmişdir. Göründüyü kimi Xəzər dənizinin bölgüsü də bu problemlərlə yanaşı öz həllini gözləməkdədir. Dənizlər hövzəsi ölkələrin 1982-ci ildə qəbul etdiyi yeni dəniz hüququ konvensiyasına görə dəniz hövzəsi dövlətlər 200 millik zonada kəşfiyyatın tənzimlənməsi, su qatı, dəniz dibi və dəniz dibi yerin təkində çəmləşən çanlı və çansız təbii ehtiyatların işlənməsi və saxlanması suveren hüquqlara malikdirlər. Analoji olaraq dəniz hövzəsi dövlətlər kontinental şelfdə təbii ehtiyatların kəşfiyyatı və mənimsənilməsini həyata keçirirlər. Bu sərhədlərdən kənarında isə müvafiq ehtiyatların mənimsənilməsi üçün xüsusi bir orqanın yaradılması nəzərdə tutulur. Əsrimizin 1990-cı illərinin əvvəllərinin məlumatlarına görə dünya okeanın iqtisadi zonalarında planetin neft və qaz hasilatı payı 20-25% həddindədir. Əgər bütün dəniz hövzəsi dövlətlər müvafiq iqtisadi zonaların yaradılmasını qərarlaşdırsalar, bununla dünya okeanın akvatorial sahəsinin 40%-ə qədərini əhatə etmək olar. (Əlavə 4-də dünya okeanın iqtisadi zonaları verilmişdir).

İllər ötdükcə dənizdə neftin hasilatı sferası da mütərəqqi dəyişikliklərə məruz qalır. Əsrin 40-cı illərinin ortalarında axtarış-kəşfiyyat qazması dəniz dibinin 8 metrliyində aparıldığı halda, 1990-cı illərdə bu rəqəm 3000 metrə, hazırda isə 2 dəfə də artaraq daha dərin qatları əhatə etməkdədi. Məlumatlara görə ilk üzən qazma qurğusu 1950-ci illərdə görünməyə başlamışdı. Artıq belə qurğuların sayı hazırda 1000-ə yaxınlaşmaqdadır. İlk stasionar istismar platforması 1947-ci ildə dəniz dibinin 5,5 metriyində ABŞ-da, Meksika körfəzində quraşdırılmışdır. Elə bu vaxtlarda da Azərbaycanda Neft Daşları ətrafında stasionar platformaların quraşdırılmasına başlanmışdır. Artıq belə platformaların tikintisi, quraşdırılması təkmilləşmiş və dənizin daha dərin qatlarını fəth edilmişdir. 1996-cı ildə Şimal dənizindəki «Trasl» yatağında ümumi hündürlüyü 470, dəniz dərinliyi isə 340 metr olan nəhəng platforma istismara buraxılmışdır. hazırda Atlantik okeanda Braziliya sahillərindən 200 km aralı yerləşən neft yataq-arının mənimsənilməsində Almaniyada quraşdırılan sualtı istismar sistemləri geniş intişar tapmışdır. Bu qurğuların köməyi ilə 1000 metrlik dərinliklərdə müxtəlif sualtı əməliyyatların yerinə yetirilməsi mümkün olmuşdur. Dəniz yataqlarının istismarında 500 metr və ondan çox dərinliklərdə sualtı neft-qaz kəmərləri inşa edilməkdədi. Əlcə-zair qazınışı Aralıq dənizindən İtaliyaya, Tunis və Sitsiliya vasitəsilə ötrülməsi buna misaldır. Dənizdə neft-qaz hasilatının mənimsənilməsində yaradılan yeni texnologiyalar da yeni imkanlar açmışdır. Belə ki, bunun nəticəsində bir çox ölkələr, o cümlədən Norveç, İngiltərə, Qabon, Anqola demək olar ki, bütün nefti tamamilə dənizdən hasil etməyə başlamışlar. Neft-qaz hasilatı və axtarışı üçün akvatoriyalarda dünyanın 45 ölkəsi hər il 50 milyard dollar pul xərcləyir. hazırki mərhələdə 2000-dən çox dəniz yatağı aşkarlanmışdır. Burada 40 milyard ton neft, 35 trilyon kubmetr qaz ehtiyatlarının olması gözlənilir ki, bu da dəniz və okean şelfində mümkün ehtiyatların 25%-i qədərdir. Meksika, Fars

körfəzləri və Şimal dənizinin payına dünya neft hasilatının 75%, qaz hasilatının 85%-i düşür. Bununla belə yalnız Norveçdə hasilat yeni iri neft yataqlarının istismara verilməsi ilə əlaqədar sabit xarakter daşıyır. Dəniz yataqlarının istismarı əlverişli infrastruktur, ciddi risk., yüksək istehsal xərcləri, arzu olunmaz şərait tələb edir. Hazırda dəniz hasilatı yüksək rentabelli sahə olaraq qalır və burada əldə olunan gəlir çəkilən xərclərdən 4 dəfə yüksəkdir. Gələcəkdə yeni texnologiyaların tətbiqi okeanın daha dərin qatlarında neft-qaz hasilatını reallaşdıracaq. Burada kəşfiyyatın səmərəliliyini yenidən işlənmiş üfqi qazma üsulu daha da artıracaqdır.

1.5. Neft inhisarları və aparıcı neft kompaniyaları

Transmilli korporasiyalar və digər iri neft şirkətləri dünya neft iqtisadiyyatını müəyyən qədər inhisarda saxlamaqla ayrı-ayrı ölkə və regionlarda müvafiq təsir gücünə malikdilər. Bu tarixən belə olmuşdur. Əsrin əvvəllərində Bakıda mövcud bir çox xarici şirkətlər də bu mövqedən öz təsirlərini göstərmişlər. Dünya neft təşkilatları arasında öz miqyasına və təsir dairəsinə görə 1954-cü ildə İranda cənubunda neftin kəşfiyyatı, hasilatı, emalı və satışı proseslərinə nəzarət məqsədi ilə İngiltərə-hollandiya, ABŞ, Fransanın iri neft şirkətlərini təşkil etdikləri Beynəlxalq Neft Konsorsiumu (BNK) fərqlənmişdi. 1973-cü ilin ortalarına qədər İranda hasil edilən neftin 90%-nə bu konsorsium nəzarət etmişdir. Mövcud sazişə əsasən həmin ildən konsorsiumun İran ərazisindəki bütün təşkilatları onun sərəncamına keçmişdir. 1970-ci illərin əvvəlinə kimi kapitalist aləminin neft sənayesində Beynəlxalq Neft Karteli əsas mövqe tutmuşdu. Bu karteldə də ABŞ-ın neft inhisarları hegemonluq etmişlər. Lakin müstəqil inkişaf yoluna qədəm qoymuş neft ixrac edən ölkələr öz milli mənafeələrini üstün tutan yeni siyasət yeridərək kərkin mübarizə şəraitində neft inhisarlarının fəaliyyət dairəsini məhdudlaşdırmağa nail

oldular. Onların yaratdıqları Neft İxrac Edən Ölkələr Təşkilatı (1960) və Neft İxrac Edən Ərəb Ölkələri Təşkilatı (1968) yetmişinci illərin əvvəlində neft inhisarlarına qarşı güclü qüvvəyə çevrildi. Sonrakı illərdə Beynəlxalq Neft Kartelinin demək olar ki, bütün konsessiyaları milliləşdirildi.

Dünya neft ehtiyatlarının hasilatında OPEK-Neft İxrac Edən Təşkilat mühüm yer tutur. Bu təşkilat 1960-cı ildə yaradılmışdır. hazırda qurumun tərkibinə 13 ölkə Səudiyyə Ərəbistanı (1960), Küveyt (1960), İraq (1960), İran (1960), Venesuela (1960), Qatar (1960), Liviya (1962), İndoneziya (1962), Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri (1962), Əlcəzair (1969), Nigeriya (1971), Ekvador (1973), Qabon (1975) daxildir. Təşkilatın iqamətkahı Vyanadadır. OPEK ölkələrinin iqtisadi inkişaf səviyyəsi və neft ixracı imkanı müxtəlifdi. Bəzi dövlətlərin (Səudiyyə Ərəbistanı, Küveyt və BƏƏ) neft ixracı potensialı daha güclüdü. Lakin əldə etdikləri vəsaiti milli təsərrüfatın intensiv inkişafına yönəltməkdə bu ölkələrin iqtisadi hazırlığı zəifdir. Buna görə də onlar «artıq» vəsaiti Qərbi dövlətlərinin banklarında yerləşdirmək məcburiyyətindədirlər (1980 ildə 350 milyard dollar). Belə vəziyyət müəyyən dərəcədə OPEK ölkələrinin mövqeyini zəiflədir, dünya kapital bazarında onları asılı vəziyyətə salır, Qərbi dövlətlərinin onlara təzyiq göstərməsinə imkan verir və onlar əslində öz əmanətlərinə nəzarəti itirirlər. Lakin bununla belə OPEK-in əhəmiyyətinin itirilməsi haqqında sevinmək vaxtsız və sadələvlük olardı. 1970-çi illərdə OPEK qərbi siyasətçiləri üçün ciddi qorxu mənbəyi idi. O vaxt bu təşkilat qiymətləri 4 dəfə artırmaq, ABŞ-a qarşı embarqolar tətbiq etmək imkanında idi. Bununla belə OPEK neft ixracatını məhdudlaşdırmaqla bir çox ölkələrin iqtisadiyyatına ciddi təsir göstərər, orada inflyasion tuğyan yarada, fond birləşmələrində məzənləri endirə bilərdi. Lakin sonralar başqa regionlarda yeni iri yataqlarının, enerji mənbələrinin kəşfi digər reallıqlara səbəb oldu. Bir çox təhlilçilər əsrin sonunda neftin barrelin 100

dollara qədər qalxacağını söyləyirdilər. 1990-cı illərdə isə biz bu hərəkətdə əks istiqamətin şahidi olduq. OPEK ölkələri arasında inciliklər yağılıb qalmış neftin satışına əngəllər törədərək son 25 ildə onun qiymətini inflyasiya nəzərə alınmaqla son kənar həddə qədər aşağı saldı. Qiymətin enmə prosesi inflyasiyanın aşağı düşməsinə, birləşməni sağlamağa, iqtisadi artımı stimullaşdırmağa təkan və ruh verdi. Şərhlilər indi təkəbbürlü OPEK-i məzəmmət edərək onu keçmişin acınacaqlı qalığı adlandırsalarda o hələ də dünyəvi mövqeylərini itirməmişdir. Lakin bununla belə neftin bolluq təşkil etdiyi indiki məqamda onun bazara əsaslı təsirinin itiriləcəyi güman olunmaqdadır. OPEK-i zəiflədən amillər arasında Asiyanın neftə olan tələbatının kəskin azalması, Şimalı Amerikadakı «müəlayim iqlim» artıq keçmiş hadisələrdəndir. Böyük və uzun sürən təhlükə isə bu kartelə texnoloji inqilabdan gəlmiş və neft biznesini dəyişiklərə məruz qoymuşdur. Hələ 1972-ci ildə «Roma» klubu o zaman dəbdə olan apokalipsli siqnalla xəbərdar etmişdir ki, dünya neft ehtiyatları azalaraq bir nəslin ömrü qədər qalmışdır. Bazırda dünya neft ehtiyatlarını 75%-OPEK ölkələrinin payına düşür ki, bunun da 77-ilə bəs edəcəyi güman olunur. OPEK-ölkələrində kəşfiyyat dərəcəsi Azərbaycan və OPEK-olmayan ölkələrə nisbətə yüksəkdir.

Dünya neft hasilatında ənənəvi neft hasil edən nəhəng neft şirkətləri liderlik edirlər. Dünyanın nəhəng 500-TMK-lar arasında iri neft şirkətləri «Royal», «Daçsell» (İngiltərə-Hollandiya), «ELF-Agiten», «Total» (Fransa), «Britiş Petroleum»-VR (İngiltərə), «İtoçi» (Yaponiya), «Mobil», «Eksson», «Teksako», «Şevron», «Penzoyl» (ABŞ) «Armako», «Delta» (Səudiyyə Ərəbistanı), «Statoyl» (Norveç) və sair mühüm yer tuturlar. Nəhəng neft şirkətləri arasında Rusiyanın «Lukoyl», «Rosneft», «Qazprom» da xüsusi çəkiyə malikdirlər. Hazırda dünyada iri neft şirkətlərinin birləşməsi prosesi sürətlənməkdədir. «Eksson» və «Mobil» neft

korporasiyaları 1998-ci ilin dekabr ayının 1-də rəsmi sürətdə birləşdiklərini elan etmişlər. Artıq bu birlik kapitalının həcminə görə ABŞ-da üçüncü nəhəng korporasiyaya çevrilmişdir. Onun kapitalının ümumi həcmi 237 milyard dollardan çoxdu. Yeni birlik «Eksson-Mobil Qrup» adlanır. Xatırladaq ki, «Eksson» şirkəti 1997-ci ildə dünyada ən gəlirli yanacaq-energetika korporasiyası olub və Ginessin rekordlar kitabında yer alıb. Amerikanın «Eksson» Neft Şirkətinin əvvəlki adı «YERSEY» olmuşdur. Lakin ABŞ Federal məhkəməsi şirkətlərin öz adlarına «STANDART» sözünü işlətməsinə yol verməyən qərar qəbul etdikdən sonra 1972-ci ildə şirkət rəhbərləri məlum dillərdən heç birində mənə ifadə etməyən «Eksson» sözünü seçdilər. Artıq indi «Eksson» sözü istənilən dildə dünyanın neft-qaz şirkətləri arasında ikinci yeri tutan bir şirkət deməkdir. 1997-ci ildəki fəaliyyət yekunlarına görə «Eksson»un xalis gəliri 8,5 mlrd. dollar olmuş, neft və kondensat hasilatı gündə 1,6 mln. barrelə, qaz hasilatı 6,3 mlrd. kub futaya çatmış, neft məhsullarının gündəlik satışı 5,4 mln. barrel olmuşdur. Dünyanın 17 ölkəsində işləyən 30 neft emalı zavodunda «Eksson»un maraqları təcəssüm olunur. Azərbaycanda «Eksson» Xəzərlə bağlı iki layihədə iştirak edir. 1998-ci ildə dünya bazarında neftin qiymətinin aşağı düşməsi ilə əlaqədar olaraq bu korporasiyanın gəliri aşağı düşərək 100 milyard dollardan az olub. Son məlumatlara görə, hazırda «Eksson»un kapitalının həvmi 170 milyard dollardan çox, «Mobil» şirkətinin isə 60 milyard dollar həcmindədir. «Eksson» və «Mobil» şirkətlərinin ardınca daha 2 neft şirkəti - Fransanın «Total» və Belçikanın «Petrofina» korporasiyaları da birləşdiklərini elan ediblər. Dünya neft ierarxiyasında indi 5-ci yeri «Total-Petrofina» (Total Fina) bu pillədə 7-ci yerdə dayanan «Elf-Akitenlə» birləşmək istəyindədir. Fransa bu yaxınlarda «Elf-Akiteni» özəlləşdirsə də hökumət burada öz qızıl səhmi saxlamışdır. Məhz bu qızıl səhm yeni birliyin çevikliyinədə əsas manelərdən ola bilər. Bundan başqa

«Royal» ilə «Şell» şirkətləri də (Royal Dutch Shell) birləşmiş, «Şevron» və «Teksako» da birləşməyə cəht etmişlər. Bu birləşmələrə başlıca səbəb dünya neft böhranı və bunla əlaqədar neftdən gələn gəlirlərin aşağı düşməsidir. Birləşən şirkətlər ümumi xərcləri azaltmaq və işçi heyəti ştatını ixtisar etməklə milyardlarla dollara qənaət etməyə ümid edirlər. «AMOKO» (ABŞ) və «VR» (Böyük Britaniya) şirkətləri də artıq birləşmişlər. Kompaniyaların birləşmələri dünya neft istehsalını iri inhisarların əlində cəmləşdirməyə xidmət edir. Belə inhisarçılıq isə dünya bazarında təbii olaraq inhisar qiymətləri yaranmasına gətirir. Yəni rəqabət mühiti aradan götürüldükcə qiymətin müəyyənləşməsi həmin inhisarların öhdəsinə keçir. Onlar da təbii olaraq yüksək qiymətlər təyin edirlər.

Rusiyada da neft şirkətlərini birləşdirmək məsələsi müzakirə edilir. Neft şirkətlərini iriləşdirməyi Rusiyada iqtisadi təhlükəsizlik məsələsi kimi baxılır. İndiki şəraitdə 13 neftçıxarma şirkətinin olması ölkə üçün sözsüz çoxdu. Ölkənin antiinhisar qanunvericiliyinə görə, burada 3-4-dən az neftçıxarma şirkəti ola bilməz. «Onako» və «Slavneft» şirkətlərinin «LUKOyl»la birləşdirilməsi tövsiyyə olunur. Digər bir variantda isə «Rosneft» və «Onako» şirkətlərinin «YUKOS»a birləşdirilməsi məqsədəuyğun sayılır. Yanacaq Energetika Nazirliyinin hazırladığı layihədə isə Milli Neft Şirkətinin yaradılması təklif olunur. Layihədə dörd dövlət neft şirkəti—«Rosneft»i, «Slavneft»i, «Onako»u, «Zarubeyneft»in, həm də 22 səmərəsiz işləyən digər orta həcmli şirkətlərin də dövlətə məxsus səhmlərinin birləşdirilməsi nəzərdə tutulub. Lakin S.Stepaşin hökuməti belə birləşməni bir qədər ləngitmək fikrində olsada sonradan V.Putinin başçılıq etdiyi hökumətdə bu məsələ yenidən gündəmə gəlmişdir. Görünür bu sahədə ölkədə hələ yekdil fikir qərarlaşmayıb. Lakin proses davam etməkdədi. Cədvəl 14-də dünyanın bir neçə aparıcı neft şirkətlərin satışı və kapital göstəriciləri əks odunub.

**Dünyanın aparıcı neft şirkətlərində satış və kapital həcmi
cədvəli**

(milyard ABŞ dolları)

	Ecsen Mobil	Shell	BP/ Amaco	Texase	Shevron	ELF AC	Unocal
<i>Satışın həcmi</i>	186	127	88	40	38	35	10
<i>Kapital</i>	127	125	86	38	36	44	9

Digər iqtisadi müstəvidə dünya neft şirkətlərinin baza göstəriciləri neft və qaz hasilatlarına nəzarət, emal, neft məhsullarının satışı aşağıdakı düzümdə verilir.

1. Aramko, 2.Royal-Şell, 3.Ekson-Mobil, 4.Pemeks, 5. BİPi-Amoko, 6.Petroleum de Venesuela, 7.Neşno İrenien oyl Ko, 8.Şevron, 9.Küveyt Petroleum Ko.

1.6. Beynəlxalq neft biznesi, əsas meyllər və başlıca amillər

Beynəlxalq energetika agentliyi bəyan edir ki, dünya neft hasilatı özünün yüksəliş məqamlarını yaşayır. 2010-2020-ci illərdə bu yüksəlişin daha da artacağı gözlənilir. Bir sıra elm və sənaye dairələrinin məlumatlı nümayəndələri dünya neft hasilatının son dərəcə yüksəlmə həddinə çatmasının daha tez yaxın 5-6 ildə baş verəcəyini güman edirlər. Neft hasilatı özünün yüksək həddinə çatdığı zaman qiymətlərin sürətli artımı baş verir. Halbuki dünya ehtiyatlarının tükənməsinə hələ çox illər qalmışdır. Bu tendensiyanın inkişaf etməkdə olan ölkələrdə tələbin artması ilə daha da güclənəcəyi ehtimalı vardı. Mütəxəssislərin fikirincə hətta cüzi iqtisadi enmədə belə Asiyada neftə olan ehtiyac artacaqdır. 2010-ci ildə burada neftə olan tələbat sutkada 9 milyon barrele çatacaqdır ki, bu da Səudiyyə Ərəbistanında gündəlik neft hasilatına bərabərdir. Yaxın Şərqi ölkələri tələbin artması meyllərini istismar etməyə

hazırdırlar.

Bütün ölkələrdə neft siyasətini müəyyən edən əsas amil neft ehtiyatlarıdır, heç şübhəsiz ki, ehtiyatlar bütün mümkün investisiyaların əsasını təşkil edir. Bununla yanaşı resursların yerləşdiyi ərazi, iqlim şəraiti, coğrafi və demoqrafik amillər də investisiya prosesinə təsir edir. Dünya neft biznesində iqtisadi göstəricilərin palitrası olduqca rəngarəngdir. Ehtiyatlar, coğrafi iqlim faktoru ilə yanaşı bir çox digər amillər də xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Ölkənin siyasi quruluşu və iqtisadi modeli, qanunverçilik bazası, bürokratiya və demokratiya, dövlətçilik ənənəsi milli təfəkkür, mərkəzləşmənin səviyyəsi, informasion mühit, biznes üçün şərait, bazarlar, kömrük-tarif və sair şərtlər də əhəmiyyətlik dərəcəsinə görə ilk yerlərdən birini tutur. Lakin sırf neft biznesində kəşfiyyat-axtarış, hasilat, nəqləmə, idxal-ixrac, yataqların ölçüləri, və digər bu komponentləri əhatə edən münasib infrastrukturunu nəzərə alınmaqla «ehtiyatlar və hasilat», «ehtiyatların ödənilməsi və ya neftin aşkarlanma dərəcəsi», «qazmanın səmərəliliyi», «tikintisi başa çatmış bir quyunun orta qiyməti», «hasilatın istismar tempi», «neftin keyfiyyəti», «ətraf mühitin əlverişliliyi», «neft ehtiyatlarının mənimsənilməsi dinamikası», «ekologiyanın vəziyyəti» və sair bu kimi iqtisadi göstəricilər əsaslı təhlil obyektinə çevrilir. Sadalanan müxtəlif göstəricilər əsasında akademik A.X.Mirzəcanzadənin rəhbərliyi əsasında neft biznesini xarakterizə edən riyazi modellər hazırlanmışdır.⁶ Bizim tədqiqatımızın bu bölü-mündə də alimin müvafiq şahədiki elmi araşdırmalarından bu və ya digər dərəcədə istifadə edilmişdir.

Neft iqtisadiyyatında və biznesində ehtiyatlar və hasilat göstəriciləri öndə gəlir. Məhz bu göstərici yönəldiləcək kapital qoyuluşlarının miqyasını müəyyənləşdirir. Ehtiyatlar və hasilat amili bugün neft biznesinin fundamental əsasını təşkil edir. Bu nöqtəyi nəzərdən ehtiyatlar potensialına, Xəzər hövzəsi, Böyük

⁶ A.X.Мирзәджанзаде, Ч.А.Султанов «Этюды нефтяной концепции Азербайджана» Баку. 1994.

İpək Yolu xəttindəki mövqeyinə görə vətənimiz Azərbaycan beynəlxalq neft biznesinin yeni mərkəzinə çevrilir. Ehtiyatlar amili və onun iri miqyaslılığı Azərbaycana dünya neft biznesinin mötədil pay tutumlu iştirakçısı edir. Ehtiyatlar faktoru hər bir ölkənin tarixində müəyyən izlər qoyur. Reallıq isə ondan ibarətdir ki, ehtiyatlar dünyada bərabər paylanmamışdır. Bəzi kiçik ölkələrə təbiət elə nəhəng resurslar bəxş etmişdir ki, bu da son dərəcə iqtisadi uğur üçün mühüm baza olmuşdur. Kiçik ölkələr olan Küveyt, Qatar, BƏƏ nəhəng neft ehtiyatlarına, Yamayka boksit, Yeni Kalidoniya isə bənzərsiz metal filizləri ilə zəngindirilər. Belə vəziyyət bu ölkələri dünya bazarında əlverişli mövqeydə saxlayır. Bir cəhəti də nəzərə almaq lazımdır ki, əksər ölkələrdə axtarış-kəşfiyyat işlərinə xeyli sərmayə qoyulmuşdur. Ehtiyatların isə dəyişikənliyi o qədərdə dinamik deyildir. Lakin bununla belə dünyada neft hasil edilən ölkələrin əksəriyyətində intensiv axtarış-kəşfiyyat işləri gedir. Müasir axtarış işləri 15 mln. kv.m. sahədə Hindistan, Çin, Əlcəzair, Cənubi Afrika, Argentina, müəyyən həcmdə MDB məkanında, hətta yaxın qoşularımız Gürcüstan və Ermənistanın ərazilərini də əhatə edir. Müqayisə üçün qeyd edərək ki, bu sahə Rusiyanın ərazisinin 85%-həcmindədi. Neft hasilatı dünyada ən çox həssas olan sahələrdən sayılır. Hər bir ölkə neft hasil edib-etmədiyindən asılı olmayaraq əsasən iqtisadi inkişafını möhz neft amillinə istinadən qurur. Neft ehtiyatlarının daha çox cəmləşdiyi regionlar bu ehtiyatların olmadığı ölkələrin ehtiyaclarını təmin edir.

Neftin ixrac və idxalı hər iki qütbədə olan ölkələrin uzun tarixi dövr ərzində iqtisadi-siyasi strategiyasında dərin kök salır. Elə buna görə də neft iqtisadiyyatında mühüm faktor kimi bu və ya digər ölkənin yaxın neft strategiyası nəzərə alınır. Məlum olduğu kimi neft ehtiyatların daha çox cəmləşdiyi Yaxın və Orta Şərqi regionu neft idxalçılarının mərkəzi rayonlarından biri sayılır. Bu ölkələrdə hər hansı bir neqativ

vəziyyət istehlakçı dövlətlərin iqtisadiyyatına təsir edir və böhranlı fəsadlar yaradır. Elə bu səbəblərlə də neft resursları olmayan inkişaf etmiş ölkələr yeni regionlarda axtarış-kəşfiyyat işlərinə, hasilata sərmayə qoymaqla maraqlı nümayiş etdirirlər. Bu aspektdə müasir mərhələdə Xəzər hövzəsi regionu liderlik edir. Energetik kompleksin strateji planlaşdırılmasında lider ölkələrin təcrübəsindən istifadə olunmalıdır. Məlumdur ki Rusiyanın yanacaq energetika kompleksi öz gücünə görə dünyada 2-ci yeri tutur. Ölkənin gəlirinin 2/3 hissəsi bu kompleksin hesabına əldə olunur. Rusiyada energetika strategiyası ölkənin dirçəlişini təmin edəcək iqtisadi doktrinanın təməlini və özəyini təşkil edir. Belə yanaşma Azərbaycana da adekvat olmalıdır. Çünki büdcəyə daxilolmaların 50%-dən çoxu bizdə də bu kompleksin üzərinə düşür. İqtisadiyyatımızın mühərriki hələ ki, əsasən neftlə hərəkətə gəlir. Məhz buna görə də iqtisadiyyatın proqnozlaşdırılması sistemli yanaşma tələb edir. Real nəticənin alınması çoxsaylı komponentlərini təhlilindən keçir. Biz bu sahədə işi gücləndirməli, dünya təcrübəsindən bəhrələnmək iqtisadi biliklərimizi artırmalı ölkənin iqtisadi hazırlığını yüksək həddə çatdırmalıyıq.

Neft iqtisadiyyatında daha bir əsaslı faktor da ehtiyatlarının illik hasilat tempidir. Hasilat tempi həm də istehsalçı ölkənin maliyyə tələbatında xarakterizə olunur. Maliyyə qıtlığı isə istehsalçı ölkənin ekstensiv hasilata sürəkləyir, nəticədə iqtisadi, texniki-texnoloji, ekoloji tarazlıq pozulur. Buna görə də hasilat tempinin optimal müəyyən edilməsi ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin sürəkliliyinin mühüm faktoru sayılır. Bütün dövlətlər bu və ya digər dərəcədə neft ehtiyatlarında hasilat tempindən asılıdırlar. Bu temp ABŞ-da daha yüksəkdir və yaxın gələcəkdə onun digər iri neft hasilatçıları, xüsusən də Yaxın və Orta Şərqi regionundan asılığını artacaqdır. Hesablamalara görə, illik 40 milyon ton hasilat tempi ilə kəşf olunmuş ehtiyatlar Bruneydə 22,

İndoneziyada 21, Norveçdə 16, Misirdə 14, Argentinada 13, Braziliyada 12, ABŞ 8, Kanadada 7, Hollandiya və İngiltərədə 6, Azərbaycana isə 40-45 ilə 4 milyardlıq ehtiyat potensialında isə hətta 100 ilə kifayət edər. Mütəxəssislərin digər hesablamalarına görə Azərbaycanın xarici şirkətlərlə birgə neft hasilatı normal tempə 30, indiki sürətdə isə 10-15 il davam edə bilər. Respublikamız üçün də hasilat tempi amili mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məhz buna görə də bütün millidövləti maraqları nəzərə alaraq hasilat tempini ideal və real müəyyən etmək lazımdır. Tarixdən məlumdur ki, Sovetlər İttifaqında ekstensiv üsulla neft hasilatı bir çox mənfi nəticələr vermişdir. Quyuların sayı ABŞ-dan 4 dəfə az olan SSRİ-də daha çox neft hasil edilmiş, hər bir ton neftə müvafiq olaraq 13 ton səmt suyu düşmüşdü. Belə vəziyyətdə hasilat xərcləri dünya neft satışı qiymətlərindən o qədər də fərqlənməmişdi. Hasilata bu cür yanaşma bir çox regionlarda ənənəvi səciyyə daşdığından, hələ də ömrünü başa vurmamış qalır. İndinin özündə respublikamızda ekstensiv üsulla hasilat bir çox köhnə yataqlarda davam etməkdədi. Elə bu və ya digər səbəblərlə də artıq bir neçə ildir ki, Azərbaycanın quruda neftqazçıxarma kompleksində rentabelli işləyən neft-qaz hasil edən müəssisə qalmamışdır. Ən ucuz hasilat başa gələn müştərək müəssisələrdə də istehsal xərcləri indiki halda neftin dünya qiymətlərindən yüksəkdir. Dünya bazarında neftin qiymətinin aşağı düşməsi isə bu dissanansı daha da kəskinləşdirmişdir.

Neft iqtisadiyyatı və biznesində ixracat qabiliyyətliliyi-ixracat potensialı amilində əhəmiyyətlidir. İxracat potensialına görə ölkələr formalaşmış bölgüyə əsasən aşağıdakı kimi təsnifləşir.

I qrup. İldə 100 mln.ton qədər ixrac (Səudiyyə Ərəbistanı, İran, Norveç, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, buraya İrakda daxil edilə bilər)

II qrup. 100-dən-50 mln.tona qədər (Rusiya, Nigeriya, Venesuela, Küveyt, Meksika, İngiltərə, Liviya)

III qrup. 50 mln-10 mln.tona qədər (Kanada, İndoneziya, Oman, Malayziya, Anqola, Misir, Qatar, Suriya, Çin, Əlcəzair, Qabon, Ekvador)

IV qrup. 10 mln tona qədər ixrac edənlər.

Yaxşı perspektivdə Azərbaycan III və hətta II ölkələr qrupuna daxil olan bilər.

Aşağıdakı cədvəldə dünyanın əsas neft ixrac edən ölkələrinin bu bölgədə payını xarakterizə edən cədvəl verilib.

Cədvəl 15

Neft ixrac edən ölkələrdə satışın həcmi (1993-cü il)

(mln.ton)

№	Ölkələr	1993
1.	<i>Səudiyyə Ərəbistanı</i>	331.5
2.	<i>İran</i>	125.6
3.	<i>Norveç</i>	93.6
4.	<i>BƏƏ</i>	99.8
5.	<i>Rusiya</i>	71.9
6.	<i>Nigeriya</i>	78.7
7.	<i>Venesuela</i>	67.8
8.	<i>Kuveyt</i>	64.8
9.	<i>Meksika</i>	64.0
10.	<i>İngiltərə</i>	53.6
11.	<i>Liviya</i>	58.6
12.	<i>Kanada</i>	39.5
13.	<i>İndoneziya</i>	38.7
14.	<i>Oman</i>	32.5
15.	<i>Malaziya</i>	23.3
16.	<i>Anqola</i>	24.8
17.	<i>Misir</i>	20.8
18.	<i>Qatar</i>	17.9
19.	<i>Suriya</i>	17.1
20.	<i>Çin</i>	16.9
21.	<i>Əlcəzair</i>	16.4
22.	<i>Qabon</i>	13.7

Neft ixracatında müxtəlif perspektivlər gözlənilir. Xəzər

hövzəsi ölkələrdə xüsusən Qazaxstanda əlverişli stabil mühitin davam edəcəyi tədqiridə bu ölkənin tezliklə 4-5 iri neft ixracatçısından birinə çevriləcəyi reallaşacaq. Bu arada Azərbaycan və Tükmənistanın da potensial ixracat imkanları qeyd olunmalıdır. İngiltərə və bir neçə ölkənin isə ixracat prosesində mövqeylərinin itiriləcəyi gözlənilir.

Neft iqtisadiyyatı və biznesində neft məhsullarının emalı və satışı nəticə göstəricisi kimi xüsusi yer alır. Belə ki, neft emal edən ölkələrin coğrafiyası hasil edənlərdən daha genişdir. Nəzərdən keçirilən kontekstdə ölkənin və onun müəssisələrinin istehsal gücü də əhəmiyyət daşıyır. Bu əsnada nəhəng zavodlar kateqoriyasına daxil olan Azərbaycanın neft emal edən müəssisələrinin gücü indiki məqamda hasilatı 2 dəfədən çox üstələyir. Nəzərdə keçirilən göstərici də respublikamızda neft biznesini əlverişli edir. Bunla belə ölkəmizin emal zavodları regonstruksiya və modernləşməyə məhkumdurlar. Şübhəsiz ki, böyük hasilat zamanı bu zavodlardan daha səmərəli istifadə reallaşacaqdır.

Neft ehtiyatlarının, hasilatının, emalının, adambaşına bölgüsü, parametrləri bu və ya digər ölkənin neft strategiyasını tam xarakterizə edir. Digər tərəfdən emalın hasilata nisbəti də müvafiq regionda neftlə bağlı vəziyyəti səciyyələndirən mühüm amillərdəndi. Şimalı Amerikada bu göstərici 1,5, Qərbi Avropada 3,37-dir. Yaxın və Orta Şərq və Afrikadan başqa neft hasil olunan bütün regionlarda hasilatla yanaşı emal üçün də neft idxal olunur. Neftin emalında ABŞ, Yaponiya, Qərbi Avropa ölkələri, xüsusi ilə Almaniya və İtaliya öndə gedirlər. Neftin adambaşına bölgüsünün bütün göstəricilərində respublikamız çox yaxşı məcrada görünür. Ehtiyatların adambaşına bölgüsü faktoruna görə Azərbaycan ABŞ, Rusiya və Avropa ölkələrindən öndə gedir. Emal və hasilatın adambaşına bölgüsü göstəriciləri də bizim üçün indiki məqamda yetərli sayılır. Yaxın 20-30 ildə bu göstəricilərin çəkisinin artacağı reallığa çevriləcəkdir.

Neft biznesinin təkə kəşfiyyat, qazma, hasilata bağı silsilə təşkil etmir. Burada servis, tranzit, nəql, satış, daşınma və sair kimi xidmətlərə əsas götürülür. Respublikamızda neft biznesini inkişaf etdirmək üçün ARDNŞ-də xeyli «vasitəçi», marketinq, servis, və sair. qurumlar yaradılmasına ehtiyac artmışdır. Bununla belə ölkənin bütün Yanacaq Energetika Kompleksi də indiki dünyəvi tələblər baxımından yenidən qurulmalı, sahədə geniş restruktizasiya və diversifikasiya prosesləri gücləndirilməlidir.

Neft biznesinin inkişaf etdirilməsi üçün podratçıların əldə etdiyi mənfəət, riskə, investisiyaların həcminə və sərf olunmuş vaxta müvafiq olmalıdır. Bununla belə bu və ya digər ölkədə investisiya axınını məhdudlaşdıran amillər də mövcuddur. Bunlar qanunvericilik aktlarındakı uyğunsuzluqlarda və qanunlardakı boşluqlarda, hərbi-polis rejimi, hüquq mühafizə orqanlarının geniş səlahiyyətliyində, korrupsiya və bürokratiya, statistik göstəricilərin, informasiyaların qeyri dəqiqliyində, mühasibat uçotu, audit-nəzarət, maliyyə, bank, qarşılıqlı hesablaşmaların təkml olmaları və sairədə özünü göstərir.

Dünya bazarına çıxışda vacib əllərdən biridə neft sənayesinin inhisarlaşmasının qiymətləndirilməsidir. Lakin iri neft şirkətlərinin fəaliyyətinin tədqiqi belə bir qənaəti vermişdir ki, hətta bir sıra iri şirkətlərin bazarın müəyyən hissəsinə nəzarət etməsinə baxmayaraq dünya neft sənayesi o qədər də inhisarlaşmamışdır. Bu əmil də Azərbaycana ümüdlər verməkdədi. Bununla belə respublika daxilindəki inhisarlaşma da mülayimləşməlidir.

Neftdən səmərəli istifadə də gələcək nəsillərin payı nəzərə alınmalıdır. Hətta Ərəb ölkələri konyukturaya uyğun olaraq intensiv neft hasilatını davam etdirdikləri halda da neft datlarını yaxşı xərcləməyi bacarırlar. Hazırda ərəb ölkələrinin qurduqları industriat komplekslər heç də qərbdəkilərdən geri qalmır və çox parametrlərdə xüsusən də müasir infrastrukturda rəqabət birinciliyinə malikdirlər.

«Texsako»nun, «Total»ın, səhmlərinin yetərli hissəsi Səudiyyə Ərəbistanının neft sənayeçilərinin sərəncamındadır. Son vaxtlar Ərəb neftdollarları ölkə xaricində daşınmaz əmlakın alınmasına məsrəf edilmişdir. Bununla belə Yaxın Şərq dövlətləri neftə yanaşı həm də Amerikan kompaniyalarından da patenq alınmış yeni texnologiyalardan da gəlir əldə etmək, xüsusəndə neftin satışı və emalı marketinqində dünyəvi imkanlara nail olmaq istəyindədirlər. Neft dollarından səmərəli istifadə etmək prinsipial məsələdir. Bir çox ölkələr neft-qaz və digər resursların milli sərvət aspektini yetərinə dərk edərək onu gələcək nəsillərə ötrülməsini reallaşdırmaqdadırlar. Bunun üçün isə müxtəlif fondlar, xüsusəndə hazırda populyar olan «milli-xammal fond»ları təsis edirlər həmin fondları yaratmaqda başlıca məqsəd mineral xammal ehtiyatların təkrar istehsalı yönəltməklə maliyyə ehtiyatlarına çevirməkdir ki, bundan da gələcək nəsillər istifadə etməlidir. «Mineral-xammal fond»ları ABŞ-da, Səudiyyə Ərəbistanında, Küveytdə, Kanadada, Norveçdə və başqa ölkələrdə artıq xeyli vaxtdır ki fəaliyyət göstərirlər. Statistik məlumatlara görə 1970-1980-cı illərdə 10 il ərzində SSRİ də neft məhsullarının satışından 175 milyard dollar gəlir əldə edilmiş və bu pullar boş-boşuna xərclənmiş, onun iqtisadiyyatında heç bir ciddi iz qoymamışdır. Keçmiş Sovetlər İttifaqının acı təcrübəsi bizi bu aspektdə məntiqli olmağa kökləməlidir.

Əsrimiz neft əsri olmuş və gümanlar yeni yüzülldə də neftin şöhrətinin saxlanacağına ümid verir. Çoxdan neftin və neft məhsullarını əvəz edən maddələr axtarış obyektidir. Bununla belə qeyd etməliyik ki, benzinə həmişə alternativ olmuşdur. Bu etanoldur (etil spirti). Özünün səmərəliliyi və ətraf mühitə təsiri nöqtəyi nəzərinə etanol benzinlə müqayisədə onun çox mənfiliklərini üstələyir. Lakin indiki məqamda etanolun istehsal edilməsində çox az bitki hissəsi vardı. Bu qarğıdalının yeməli hissələri və digər yeyintili dənli bitkilərdir. Qarğıdalının son illərdə bir tonunun qiyməti yüz

dollara bərabər olmuşdur. Göründüyü kimi etanol hələdə yüksək xərclər tələb etməkdədi. Lakin onun istehsal maya dəyərinin yaxın vaxtlarda düşməsinə baxmayaraq son məhsulun qiyməti hələ ki bir qallon bir dollar ekvivalentində hesablanır. Bu isə benzinin indiki qiymətindən 2 dəfə artıqdır. Bununla belə mühəndis dühasının yaxın vaxtlardakı perspektivli nəaliyyətləri nəqliyyat yanacağı kimi stanolun emalında radikal dəyişiklik imkanları yaratmışdır. Yeni biokatalizatorlar, genetik yaradılmış fermentlər, açıqma və bakteriyalar praktiki olaraq istənilən bitkini və bitki məhsulunu etanol istehsalı üçün mümkün edir. Bu isə istehsal xərclərini xeyli azaldaraq onu neft məhsulları ilə ciddi rəqabət də qoyur. İndi sellüz biokütlə izafiliyi yaranmışdır və bundan da etanol istehsal etmək mümkündür. Lakin digər tərəfdən neftin etanolla rəqabət qabiliyyətliliyi də zəif deyildir. Neftin tullantılığını azaltmaqla onun potensial keyfiyyətlərini artırmaq və bununla da daha məhsuldar benzin almaq mümkündür. Əgər etanol istehsalına diqqət artırılarsa bu dünyada təhlükəsizliklə əlaqədar vəziyyətə təsir etmiş olar. ABŞ-ın bu əsnada diplomatiya və siyasəti Yaxın Şərqdə neft məsələsindən daha çox demokratik təsisatlara yönəlir. Neftlə zəngin olan Rusiya münbit torpaqları olan Ukraynaya da az təsir etmiş olar. Çinin, İran və İraqa dostluğunda stimül azalar. Onun Cənubi Çin dənizdəki neft yataqlarının müdafiəsi məqsədi ilə orada güclü hərbi-dəniz donanmasının yaratması lüzumluluğunu itirir. Neft ixracatçısı ölkələrinin dünya hadisələrinə təsiri də azalmış olar.

Elmi-texniki tərəqqinin sürətli inkişafı yeni əsrdə karbohidrogenlərin karbohidratlarla əvəz olunmasını reallığa çevirəcəkdir.

II FƏSİL

AZƏRBAYCANIN ENERJİ RESURSLARI

2.1. Tarixi-coğrafi, iqtisadi-siyasi vəziyyət və Azərbaycanın neft sənayesinin inkişaf mərhələləri

Azərbaycan yanacaq sənayesinin müasir vəziyyətinin təhlili və perspektivlərin müəyyənləşdirilməsində onun inkişaf tarixinə bir retrospektiv nəzər yetirmək zərurəti mövcuddur. Bəllidir ki, Azərbaycanın neft sənayesinin tarixi bir çox kitab və elmi əsərlərdə öz əksini tapmışdır. Lakin minilliklərin qovşağında dünyada baş verən ictimai-siyasi iqtisadi proseslər, yaşadığımız məkanda yaranmış yeni geopolitik vəziyyət bizi bir daha ötənlərə yeni rəkursda nəzər yetirməyə sövq edir. Bizim tədqiqatda məhz bu proseslər kontekstində Azərbaycan neft sənayesinin iqtisadi tarixində baş vermiş meyllərin araşdırılması, təhlili ön plana çəkilmişdir. Bu təhlilin nəticələrinə əsaslanaraq yeni geosiyasi situatsiyada Azərbaycanın neft sənayesinin inkişaf strategiyasının başlıca məqamlarının müəyyənləşdirilməsi də burada əsas götürülmüşdür. Məlumdur ki, Azərbaycanın neft sənayesinin inkişafı dinamik olmuşdur. Bu dinamizmin təminatı əhəmiyyətli dərəcədə neft-qaz resurslarının bolluğu, əlverişli iqtisadi-siyasi mühit və digər bu kimi amillərlə əlaqədar olmuşdur. Elə buna görə də, bu əlaqəliliyi və bağlılığı nəzərə alıb neft sənayesinin inkişaf mərhələlərini araşdırmaq, müvafiq nəticələri ümumiləşdirmək elmi əhəmiyyət kəsb edən vacib bir məsələdir. Bu təhlil təkcə iqtisadi tarix baxımından deyil, həm də respublikanın yanacaq sənayesi kimi mühüm bir sahəsinin yeni əsrdə də böyük qüvvəyə malik olması baxımından da zəruridir. Bizim tədqiqatda Azərbaycanın neft sənayesinin tarixinin nəzərdən keçirilən məqamları azərbaycanlı alim və tarixçilərin elmi əsərləri və mövcud tarixi sənədlər əsasında bir daha araşdırmaya məruz qalmışdır.

Azərbaycanda neft sənayesinin təşəkkül tapdığı XIX əsrin 60-cı illərinə qədər neftdən daha çox yanacaq kimi istifadə edilmişdir. Sonradan neft-qaz resurslarının gərəkliliyi daha çox dərk edilmiş, istifadə sferası geniş-ənmiş və onun təsiri nəticəsində dünya iqtisadiyyatının texniki-texnoloji cəhətdən inkişafı sürətlənmişdir. Bu proses indi də elmi-texniki nailiyyətlər, innovasiyalar hesabına daha ümüd və inamla davam etməkdədi.

Respublikamızda neft sənayesinin tərəqqisi Rusiyada kapitalizmin inkişafı ilə sıx əlaqədar olmuşdur. XIX əsrin ikinci yarısında Rusiya iqtisadiyyatında artıq yüksək inkişaf templəri sürət alırdı. Statistik məlumatlara əsasən 1860-1900-cü illər ərzində burada sənaye mallarının istehsalı 7 dəfə artmışdır. Analoji artım müvafiq olaraq Almaniyada 5, İngiltərədə isə 2 dəfədən bir qədər çox miqyaslı olmuşdur. Canlanma və tərəqqi ölkə iqtisadiyyatının digər sahələrində də özünü biruzə vermişdir. Elə bu çağlarda Rusiyanın ucqar regionu olan Bakıda neft fontanları yeni gerçəkliklər və sarsıntılar yaratmışdı. Neft kapitallaşmış, yeni maraqlar və tələblər doğurmuşdu. Getdikcə strateji əhəmiyyət kəsb edən neftə tələbin durmadan artması Rusiyada bu sahədə əsaslı islahatların aparılmasını gündəmə gətirdi. Rusiya hökuməti neft sənayesində sərmayə axınını gücləndirən, dirçəlişi təmin edən ardıcıl iqtisadi siyasi kurs qəbul etdi. Əsas strateji xətt kimi neft mədənlərinin özəlləşdirilməsi müəyyən olundu. Bu dövrlərdə neft sənayesinin inkişafına mövcud icarə sistemi ilə bağlı problemlər ciddi əngəllər törədirdi. Bunu nəzərə alaraq 1866-cı ildə Peterburqda neft işinin inkişafı məsələsini araşdırmaq məqsədilə müvafiq komissiya təşkil edildi. Bu iş onunla sonunlandı ki, komissiya neft sənayesinin inkişafına icarə sisteminin mənfi təsirli olduğunu müəyyən edərək onun ləğvini tövsiyə etdi. Lakin icarə sisteminin gerçək ləğvi bir az gec-17.02.1872-ci il tarixində baş verdi. Qeyd etmək lazımdır ki, bu proses fundamental iqtisadi nəticələrə gətirdi və çox

yaxşı təəssürat qoydu. Belə ki, neft sənayesində özəlləşdirmə sürət aldı və 31 dekabr 1872-ci ildə Azərbaycanın neft sahələrində ilk hərracları keçirildi. Neft mədənləri açıq Hərraclarda mülki şəxslərə verildi. Bu işə çoxlu sahibkarlar cəlb edildi. Güclü investisiya axını, xüsusən də xarici kapitalın cəlb edilməsi prosesi başlandı. Neft sənayesinin inkişafına bir çox şirkətlər sərmayə qoyuluşunu gerçəkləşdirdi. Artıq XIX əsrin səksəninci illərində bu yanacaq növünə ehtiyac daha da artdı. Bakı dünyada neftin mərkəzi şəhərlərindən birinə çevrildi. Statistika göstərir ki, Azərbaycanın neft sənayesində 1873-ci ildə 12, 1899-cu ildə 61, 1905-ci ildə 158, 1913-ci ildə isə artıq 182 neft hasil edən şirkət iştirak edirdi. 1879-cu ildə Norveç sahibkarları Nobellər «Nobel qardaşlığı» səhmdar cəmiyyətini yaratmaqla, neft hasilatında fəal iştirak etməyə başladılar. Bu illərdə həmçinin Parisli bankir Rotşild də Bakının neft sənayesinə ciddi sərmayə qoyuluşunu həyata keçirirdi. Əsrin sonlarında isə Britaniya kapitalının Bakıya axını başlandı. Bu dövrlərdə xarici şirkətlər arasında «Nobel Oyl» və «Şell» artıq neft hasilatının 60,2%-i öz inhisarına almışlar. Xarici kapitalın neft sənayesində geniş yer alması bir tərəfdən mənfəətli olsa da, digər tərəfdən müəyyən qısqançlıqlar doğururdu. Elə bu meylləri nəzərə alaraq rus kimyaçısı D.Mendeleyev 1881-ci ildə vətən sahibkarlarına müraciətlə fransız, alman, isveç, ingilis və amerikalı rus neftinin istismar edilməsinə buraxılmamasını tövsiyə etmişdi.⁷ Bakı neftinin istismarı sahəsində əlverişli şərait yaranmışdı. hər qazılan quyuya fontanla nəticələnirdi. İşçi qüvvəsi olduqca ucuz idi. Mövcud iqtisadi əlverişli mühit bir çox xarici şirkətlərin və sahibkarların izafi varlanmasını artırır. Bu zənginləşmə prosesində Nobel şirkəti daha irəlində gedirdi.

Neft sənayesinin inkişafı səksəninci illərdə Bakıda kerosin istehsalının artmasına səbəb oldu. Bu zaman aksiz

⁷ Axundov B.C. «İnqilabdan əvvəlki Bakı neft sənayesində inhisarçı kapitalizm».

vergisinin ləğvi Rusiya bazarında ABŞ kerosinini sıxışdırdı. Genişlənən rəqabət nəticəsində artıq 1883-cü ildə ABŞ-dan Rusiyaya kerosin gətirilməsi dayandırıldı. Bakı nefti İngiltərə və Almaniya bazarlarına çıxdı. Ötən əsrin axırlarında neft sənayesinin güclü inkişafı vaxtı Avropa və Rusiyada sənaye böhranı baş verdi. Baş verən böhran nəticəsində neft bazarının imkanları məhdudlaşdı. Bu da müəyyən qədər hasilatın azalmasına səbəb oldu. Neft bazarı və ona sahib olmaq uğrunda mübarizə sürət aldı. XIX əsrin 90-cı illərində ABŞ-ın «Standart Oyl» şirkəti ilə Rusiyanın neft sənayeçilərinin dünya bazarının bölgüsü üzrə mübarizəsi kəskinləşirdi. 1894-cü ildə Rusiyanın neft sənayeçiləri adından Nobel, bölgünü təmin etmək məqsədi ilə danışıqlar aparmaq üçün Rokfellerlə dialoqa girdi. Elə o ildə də Parisdə dünya bazarının bölgüsü haqqında saziş imzalandı. Bu sazişə əsasən Qərbi Avropa, bütün Amerika və Afrikanın qərb hissəsi ABŞ-ın, Şərqi Avropa, bütün Asiya və Şərqi Afrika isə Rusiyanın təsir dairəsinə keçdi. «Nobel və Rokfeller sazişi» o zaman yaradılmış Bakı Kerosin Zavodları İttifaqı və Rusiyanın Maliyyə Nazirliyinin etirazlarına səbəb oldu. Saziş ratifikasiya edilmədi. Yeni danışıqlardan sonra 1895-ci ilin mart ayının 14-də dünya neft bazarının bölgüsü üzrə yeni razılıq əldə edildi. Bu bölgüdə ABŞ-75%, Rusiya-25%, kerosin satışında pay aldı. Bu anlaşma da neft sənayeçilərinin etirazları ilə müşayiət olundu və təsdiqlənmədi. Yaranmış vəziyyət Rokfellerin Rusiyada neft işini əlinə almaq istəyini artırdı. Bu məqsədlər üçün 10 milyon dollar məbləğində maliyyə təsisatı ayrıldı və 1897-ci ilin payızında Rokfellerin himayəsi ilə yeni yaradılmış ingilis xüsusi neft şirkəti H.Z.Tağıyevin nəhəng neft mədənlərindən birini aldı. Elə bu niyyətlərə müvafiq olaraq, Azərbaycan neftini daha çox xarici inhisarların caynağına keçirmək məqsədi ilə Bari adlı bir amerikalı Rus hökumətindən Qafqazda neft hasilatına lisenziya aldı. Rəqabət kəskinləşməkdə və dərinləşməkdə idi. 1884-cü ildə neft sənayeçilərinin dövlət qarşısında mənafelərinin ifadə etmək

məqsədi ilə Bakıda sərmayədarların xüsusi təşkilatı «Neft sənayeçilərinin qurultayı» yaradıldı. Yaranmış vəziyyətdə Bakı Kerosin Zavodları İttifaqını süquqa uğradı. Nəticədə Nobel və Rotşild bir neçə xarici şirkətlərlə birlikdə neft bazarını bölüşdürdülər. Bakı neftini inhisarda saxlayan bu neft patronları kerosinin qiymətini sünü sürətdə azaldaraq onu xarici bazarlarda 3-6 dəfə baha qiymətə satdırdılar. İlk rus burcuə sahibkar təşkilatlarından odan Bakı neft sənayeçilərinin 1-ci qurultayı 1884-cü ildə şura seçdi. 1890-cu ildən bu şuraya P.O. və A.O.Tukasov qardaşları rəhbərlik edirdilər. Şura neft sənayeçilərinin mənafeyini hökumət qarşısında müdafiə edir və neft maqnatlarının yüksək gəlirliliyini təmin etməyə çalışırdı. 1899-cu ildən şuranın orqanı «Нефтяное дело» jurnalı nəşrə başladı. Şuranın statistika bürosu hər il «Обзоры Бакинской нефтяной промышленности» (Bakı neft sənayesinin icmalı) məcmuəsi və sair statistik məlumatlar çap etdirirdi. Azərbaycanın sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Azərbaycan Müvəqqəti İnqilab Komitəsinin 1920-ci il 27 may tarixli dekreti ilə bu şura ləğv olundu.

Neft sənayesinin təşəkkül tapdığı vaxtlarda Bakıda çoxlu müvafiq cəmiyyətlər, ittifaqlar, sindikatlar, müxtəlif zavodlar meydana gəlmişdi. Bunlardan 1874-cü ildə «Bakı Neft Cəmiyyəti» (B.N.C) xüsusi ilə fərqlənirdi. Onun ilkin əsas kapitalı 678550 manat idi və sonradan nizamnamə fondu bir neçə dəfə artırılmışdı. Cəmiyyətin Balaxanı, Sabunçu, Suraxanı, Ramana, Bibi-Heybət, Qaraçuxur, Bül-bülə və Zığda neft mədənləri, 299 buruğu (1914), Zığ və Bakıda dəniz körpüləri, Suraxanıda neft emalı zavodu, neftvurma stansiyaları, emalatxanaları, neft, qaz kəmərləri və sair bu kimi çoxlu obyektləri var idi. «B.N.C.» neft inhisarları qrupuna daxil idi və ona Rusiya-Asiya Bankı nəzarət edirdi. «B.N.C.»-nin də müəssisə və təşkilatları bolşeviklər hakimiyyətə gəldikdən sonra 1920-ci ildə Azərbaycan Müvəqqəti İnqilab Komitəsinin dekreti ilə milliləşdirilmişdi.

Azərbaycanda neft sənayesinin sürətli inkişaf dövründə neft infrastrukturunda çoxlu güclü zavodlar və müəssisələr təşəkkül tapdı. Bunlar arasında daha məhşurları və nəhəngləri aşağıdakılar olmuşlar. Əsası 1871-inci ildə «Nobel qardaşları» şirkəti tərəfindən qoyulmuş Sovetlər epoxasında məhşur olan bolşevik inqalabçı Əliheydər Qarayevin adını daşımış Bakı Neftayırma Zavodu. (BNZ) ilk neftayırma və neftkimya sənayesi müəssisələrindən biri olmuşdur. Zavod əvvəlcə kerosin, mazut, sonralar isə qazolin, az miqdarda benzin, sürtkü yağı, kontakt və sair neft məhsulları istehsal edirdi. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra bu zavod da milliləşdirildi. 1969-cu ildə A.Caparidze adına Neftyağ Zavodu və 1970-ci ildə isə Frunze adına Sulfat Turşusu Zavodu BNZ ilə birləşdirildi.

Bakı Neftayırma Zavodu 1884-cü ildə «Rus-Qafqaz Səhmdarları Cəmiyyəti» tərəfindən yaradılmışdır. Bolşeviklərin hakimiyyəti vaxtında İ.Stalinin, sonralar isə kommunist partiyasının məhşur XXII qurultayı adını daşımışdır. Zavod hazırda respublikamızın əsas neftayırma kompleksi kimi («Azərneftyağ» İstehsalat Birliyi) fəaliyyət göstərir və 50 adda neft məhsulu-təyyarə, reaktiv, avtomobil və dizel yanacağı, müxtəlif yağ aşqar, bitum, neft-kimya sənayesi üçün xammal və s. istehsal edir.

1916-ci ildə yaradılmış Bakı Neft-Qaz Zavodu tüstüsüz partlayıcı maddə hazırlanmasında işlədilən aromatik karbohidrogen (toluol) alınması sahəsində çar Rusiyasında ilk zavod olmuşdur. Hazırda isə neftayırma və neftkimya sənayesi müəssisəsi kimi açıq rəngli neft məhsulları, koks, həmçinin Sumqayıt sintetik kauçuk zavodu üçün piroliz qazı istehsal edir. Bu illərdə neft sənayesinin infrastrukturunda digər çoxlu müəssisə və təşkilatlar mövcud olmuş, sonrakı ictimai-siyasi iqtisadi proseslərlə əlaqədar dəyişikliklərə uğramış, bir çoxları bu və ya başqa səbəblərlə tarixi səhnədən çıxmışlar.

Gərəklik sferasının genişləndikcə neft sənayesinin təmərküzləşməsi və inhisarlaşması sürətlənirdi. Məlumatlara görə 1872-ci ildə Rusiyada hasil olunan 27 min ton neftin 26 min tonunu Azərbaycan, qalan min tonunu isə Qroznı və Krasnodar yataqları vermişdi. Artıq 1894-cü ildə Azərbaycanda çıxarılan neftin miqdarı ABŞ-dakı səviyyəyə bərabər idi. 1899-1901-ci illərdə isə hasilatın həcminə görə Bakı ABŞ-ı ötərək dünyada birinci yerə çıxmışdı. 1901-ci ildə dünyada hasil edilən 20 milyon tondan bir qədər çox neftin yarısından çoxu Azərbaycanda, Abşeron yarımadasında çıxarılmışdır.

Neft və qaz hasilatının artmasına iqtisadi münasibətlərin təkmilləşməsi də böyük təsir etmişdi. Bu illərdə təkcə dəniz vasitəsi isə hər il 350 milyon puddan çox neft məhsulları ixrac olunurdu. Hasilatın sürətli artımı XIX əsrin sonları, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycaldan yerli və xarici neft inhisarlarının meydana gəlməsinə səbəb oldu. Yüksək mənfəət götürmək ehtirası neft yataqlarının vəhşicəsinə istismarı ilə müşayiət olunurdu. Artıq bu illərdə neft sənayesinin infrastrukturunun tam formalaşması reallaşmaqda idi. 1883-cü ildə Zaqafqaziya dəmiryolu çəkilişi bu prosesdə xüsusi hadisə oldu. Ticari əlaqələrin genişlənməsi və texnoloji nəaliyyətlər Bakı neftinin dünya bazarına çıxışına yeni texniki imkanlar verirdi. Kerosinin uzaq məsafələrə boru vasitəsi ilə nəqli reallaşdı. Bakıdan Batuma kerosin vurmaq məqsədilə rus mühəndisi V.Q.Şuxovun rəhbərliyi altında 1896-1906-cı illərdə ölkədə ilk magistral Bakı-Batumi neft kəməri çəkilmiş və 1907-ci ildə daimi istismara verilmişdir. 1930-cu ildən isə kəmərlə xam neft axıdılırdı. Məlumat üçün qeyd edək ki, uzunluğu 867 km (1975) olan bu kəmər Bakı-Batumi dəmir yolu xətti boyunca uzanaraq Batumdakı neftayırma zavoduna qovuşur. 1928-ci ildə isə burada paralel olaraq 10 düyümlü ikinci neft kəmərinin tikintisi başlanmış (822 km) və 1930-cü ilin fevralın 13-də istifadə verilmişdir. Böyük Vətən Müharibəsi illərində ölkənin

cənubundakı neftayırma zavodlarının məhsullarını Həştarxandan Saratova vurmaq məqsədi ilə çəkilən kəməri boru ilə təmin etmək məqsədi ilə 1942-ci ildə Bakı-Batım neft kəmərinin 2-ci xətti sökülmüşdür. 1956-cı ildə kəmərin neftvurma stansiyası, əsas və köməkçi avadanlıqlar yeniləşdirilmişdir. Kəmərlə Qaradağ, Bibi-Heybət, Umbaki, Qazanbulaq yataqlarından və Qroznıdan götürülən neft vurulurdu. Əlamətdar bir hadisə kimi qeyd etməliyik ki, mövcud kəməri rekonstruksiya edilərək 1999-cu ildə Bakı-Supsa neft kəməri kimi fəaliyyətə başlamışdır.

Neft sənayesinin inkişafına 1901-1903-cü illərdə və sonradan 1908-ci ildə baş vermiş dünya iqtisadi böhranları ciddi təsir etdi. 1909-cü ildə isə neft sənayesində yenidən canlanma başlandı. Qeyd etmək lazımdır ki, 1904-cü ildə İngiltərənin ağ neftə tələbatının 71,1%-i Bakı neftinin hesabına ödənilmişdir. 1881-ci ildə Bakıda 9,2 milyon, 1900-cü ildə isə 87,9 milyon manatlıq, məhsul istehsal olmuşdu ki, bu da bütün Qafqaz sənaye məhsulu dəyərinin 1/3-ni təşkil edirdi. 1912-ci ildə Zaqafqaziya fabrik-sənaye məhsulunun 68,5%-i, 1915-ci ildə isə 88,6%-i təkə Bakının payına düşmüşdür. Bakı həm də bütün Azərbaycan üçün müstəsna əhəmiyyət daşıyan bir şəhərə çevrilmişdi. M.Ə.Rəsulzadənin: «Bakısız Azərbaycan başsız bədəndir» gəlməsi də bu qüdrətdən yaranmış və bu gerçəkliyi ifadə etmişdir.

XIX əsrin ikinci yarısında, XX əsrin əvvəllərində, o cümlədən Birinci dünya müharibəsinin sonunda da Bakı nefti uğrunda mübarizə Avropa dövlətlərinin xarici siyasətinin əsas istiqamətlərindən birini təşkil edirdi. Məhz bu illər ərzində intensiv sürətlə artan neft hasilatı getdikcə daha çox siyasi səciyyə daşıyırdı. Dövrün və məkanın siyasi qovğalarının, ehtirasların mərkəzində Azərbaycan dururdu. Tarixi faktlar, tarixşünas alimlərimizin tədqiqatları Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda fədakarcasına mübarizə aparan M.Rəsulzadə, Ə.Topçubaşovun əsərləri bu illərdə neftin daha çox siyasi

xarakter aldıqanı bir daha göstərirdi. Azərbaycanın nefti uğrunda mübarizə ona sahib olmaq arzuları neft-qaz sənayesinin inkişafına bu və ya digər dərəcə təsir edirdi. Neft azarı həm də Azərbaycanı siyasi çəkişmələrə sürəkləyirdi. Artıq 1917-1919-cı illərdə Azərbaycan, Rusiyanın, Almaniya, İngiltərə, Türkiyə və Fransanın maraq dairələrinə ciddi daxil olmuşdu. Birinci dünya müharibəsi ərəfəsində Azərbaycanın neft sənayesi demək olar ki, 3 nəhəng xarici inhisarçı şirkətin «Şell» «Nobel qardaşları» və «Oyl» («Raşen ceneral oyl kornoreyşen»-İngiltərə) əlində cəmlənmişdi. Bunlar arasında «Oyl» səhmdar cəmiyyəti kapitalın 50, hasilatın isə 40 faizinə sahib idi. Bakıda mövcud 20 nəhəng neft sənayesi şirkətləri arasında azərbaycanlı sahibkarlar, Z.Tağıyev, M.Nağıyev, Ş.Əsədullayevin şirkətləri də xüsusi çəkiyə malik idilər. Ş.Əsədullayev neft ticarəti edən 4 nəhəng şirkətdən birinə sahib idi. Bu dörd şirkətə isə Rusiyada 400-dən çox irili xırdalı neft terminalları məxsus idi. Bakı quberniyasında adam başına istehsal edilən sənaye məhsulunun məbləği Tbilisi ilə müqayisədə 30 dəfə, İrəvan quberniyasına nisbətən isə 217 dəfə yüksək idi. Buranın hər 10 min sakinindən 530 nəfər, Tiflisdə 60 nəfər, İrəvanda isə cəmi 5 nəfər iri qənayedə işləyirdi. Bakını daxil etmədən belə 1908-ci ildə Azərbaycanada 2450 fabrik-zavod müəssisəsində 22943 fəhlə çalışırdı. Tbilisi ilə birkə bütün Gürcüstanda isə 5304 fabrik-zavod müəssisəsi var idi və onlarda 17556 fəhlə işləyirdi. Həmə illərdə Bakıda bank kapitalı ilə neft kapitalının qovuşması prosesi gedirdi. Təkcə Bakıda 1913-cü ildə 15 iri bank fəaliyyət göstərirdi. «Rusiya-Asiya» bankının başçısı, varlı sahibkar Putilov çoxlu neft müəssisələrinə nəzarəti tətbiq edə bilmişdi Bakı neft maqnatları-Nobel, Mantaşev, Lianozov da xarici iri banklarla əlaqəli idilər. Nəhəng rus sahibkarlarının neft siyasətində xarici kapitalın təsiri sezilməkdə idi. Elə bu səbəblərlə də Bakı neft sənayeçilərinin qurultayında-1913-cü ildə «neft siyasəti sərhədlərdən kənarada yaradılır» fikri

səslənmişdi. «Rusiya-Asiya» bankının səhmlərinin çoxu fransız maliyyəçilərinin əlində cəmləşmişdi, onlar da öz növbəsində neft məsələsində ingilislərlə əməkdaşlıq edirdilər. Alman kapitalının Bakıda əsas dayağı «Nobel» şirkəti idi ki, o da Berlinin iri bank dairələri ilə yaxın münasibətlərdə idi. 1912-ci ildə Almaniyanın «Diskonto Qezelşaft» (kredit cəmiyyəti) Nobelin 40% səhmlərinin sahibi idi və onun nümayəndəsi bu şirkətin idarə heyətinin üzvü idi. Bu arada alman kapitalı ilə Lianozovun şirkəti də əlaqəli idi. 1910-1914-cü illərdə Azərbaycanın neft yataqlarını bölgüsü uğrunda ingilis, fransız və alman inhisarçıları arasında mübarizə daha da kəskinləşirdi. İngilis şirkəti «Oyl»-Nobelin çoxlu səhmlərin alaraq onun payını bu bölgüdə azaltmağa cəht edirdi. Birinci dünya müharibəsi ərəfəsində Bakıda 112,6 milyon xarici səhmdar kapitalın 48,2% ingilislərin, 42,9% fransızların, 8,9%-almanları əlində olmuşdur.

Oktyabr çevrilişindən sonra Rusiyanın bolşevik hökuməti Azərbaycan neftinə yenidən sahib olmaq planlarını reallaşdırmaqda idi. Neft uğrunda gedən mübarizədə Rusiya hər vəchlə təşəbbüsü ələ almaq istəyirdi. Elə bu səbəblərlə də 1919-cü ildə Moskva Sovetinin fəvqalədə iclasında V.İ.Lenin demişdi: «Bilirsiniz ki, Bakını ingilislər əlimizdən alıblar. Onlar Xəzər dənizində gəmilərin bir hissəsini ələ keçirərək və Qroznunu zəbt edərək bizə neftdən istifadəyə mane olurlar. Yanacaqsız isə nə sənaye, nə də dəmiryolu işləyə bilməz. Buna görə də bütün səylərimizi gücləndirməyə məcburuq».⁸

Böyük Oktyabr çevrilişi və Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra respublikanın neft və qaz sənayesi yeni mərhələyə qədəm qoydu. Ədalət naminə qeyd etməliyik ki, bolşevik hökuməti neft-qaz sənayesini bərpa və inkişaf etdirmək üçün geniş tədbirlər planı işləyib hazırladı və onu ardıcılıqla həyata keçirməyə başladı. Azərbaycan İnkilab Komitəsi 1920-ci ilin 24 mayında neft sənayesini

⁸ V.İ.Lenin. əsərləri 29-cu cild.

milliləşdirmək barədə dekret qəbul etdi. Milliləşdirilmiş neft sənayesini idarə etmək üçün Azərbaycan Neft Komitəsi yaradıldı. Respublikada neft sənayesinin koordinasiyasını və milliləşdirilməsini təmin etmək məqsədi ilə Lenin Azərbaycan neftinə rəhbərliyə A.P.Serebrovskini təyin etdi. Mərkəzi hökumət eyni zamanda respublikanın neft sənayesindəki bütün fəaliyyətini tam nəzarətdə saxlamaq üçün yeni strukturun formalaşması işinə başlamışdı. Belə bir vəziyyətin reallaşmasını qabaqcadan hiss edən N.Nərimanov Sovet hakimiyyətinin ilk dövrlərində Bakı neftindən əldə olunacaq gəlirin bir hissəsinin respublikanın sərəncamında qalması ilə bağlı cəsarətli təkliflərlə çıxış etmiş və onların bir qisminin həllinə də nail olmuşdu. Bununla əlaqədar sovet rəhbərliyi neft təsərrüfatını bərpa etmək, neft məhsullarının istehsalını artırmaq üçün 1921-ci ildə xam nefti, kerosini, neft avadanlığını texniki materiallar və ərzağa dəyişdirmək üçün xarici ticarət məsələlərində «Azneft»ə müəyyən müstəqillik vermişdi. Onun Moskva, Petroqrad, Xarkov, Daşkənd, Berlin, Marsel, Paris, Rəşt və s. şəhərlərdə nümayəndəlikləri yaradılmışdı. Bir müddətdən sonra, xüsusilə sosialist sənayeləşdirilməsindən sonra «Azneft» İB-nin idarəetmə strukturunda xeyli dəyişikliklər edildi.

Sovet hakimiyyətinin ilk dövrlərində, birinci beşilliklər epopeyasında neftin əksər hissəsinin Azərbaycanda çıxarılması regiona mərkəzi hökumətin diqqətini əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdı. Bu illərdə quru sahələrdə geoloji kəşfiyyat, axtarış işləri geniş vüsət almış, yeni neft yataqları kəşf edilmiş, yeni şəhər və qəsəbələr salınmış, neft sənayesi zavodlarının, yardımcı istehsal sahələrinin geniş infrastrukturu yaradılmışdır. Siyasi çevriliş Azərbaycan neftinin reytinginə ciddi təsir etməmişdi. Azərbaycan sovet quruçuluğunun ilk illərində yenə də ölkənin və dünyanın mühüm neft regionu kimi şöhrətini saxlayırdı. 1940-cı ildə SSRİ-də neft hasilatının 3/4 hissəsi respublikamızın payına düşürdü. II Dünya müharibəsinin

başlanğıcında mərkəzi hökumət Azərbaycanın qarşısında neft sənayesini cəbhənin tələblərinə uyğun qurulması məsələsini qoymuşdu. Səfərbər edilmiş neft sənayemiz məhz bu tələblərə cavab olaraq 1941-ci ildə Azərbaycanda quruda zirvə nailiyyət-23541 min ton neft hasilatını tarixə yazdı. Müharibə illərində Azərbaycan ölkəyə 75 milyon ton neft verdi. Bu o zaman SSRİ-də hasil edilən neftin 73,4 %-ni təşkil edirdi. Müharibədən sonrakı illərdə də milli neft sənayemiz şərəfli yolunu davam etdirmişdir. Sovet hökumətinin bu illərdə yüksələn qüdrəti iqtisadi dirçəlişdə yeni yataqların axtarışlarını diktə edirdi. 1940-ci illərin sonu 1950-ci illərdə Uralda, Volqoboyunda sonralar Sibirdə, Orta Asiyada kəşf olunan nəhəng neft yataqları respublikamızın neft sənayesinə olan marağı bir qədər geri çəkdi. Lakin əsrin sonunda Azərbaycan nefti yenidən öz sözünü dedi.

Azərbaycan tarixi ilə yaxından tanışlığı olanlar bilirlər ki, əsrin əvvəllərində neft hesabına varlanan Bakı milyonçuları xalqın maariflənməsində, tikinti, quruculuq, xeyriyyəçilik işlərinə az pul xərcləməmişlər. Neft Azərbaycan xalqının maariflənməsində, təhsilində mühüm rol oynamış, onun iqtisadiyyatının dirçəldilməsində, sənaye potensialının artırılmasına, xalqın mənəvi dəyərlərinin ənginləşməsinə səbəb olmuşdur. Neft amili milli şüurun inkişafında öz müsbət təsirini göstərmişdir. Bolşeviklərin hakimiyyəti illərində Azərbaycanın ərazi bütövlüyü təftiş ediləndə, xüsusən də Dağlıq Qarabağ məsələsində N.Nərimanov kəskinliklə, Rusiyaya neft verilməsinin dayandırılmasını bəyan etmişdi. Neft burada da öz sanbalını göstərmiş, siyasi sözünü demişdi. Əsrin ilk onilliklərində, xüsusəndə II dünya müharibəsi dövründə hitler Almaniyasında Bakı neftinin əvəzsiz olduğu yaxşıca dərk edilirdi. Qeyd olunan-ara əyani misalı sovet kinorejissoru R.Karmenin Amerikalı həmkarları ilə birgə yaratdığı çoxseriyalı məşhur «Naməlum müharibə» sənədli kinopopeyasında istifadə edilmiş tarixi lentdə, alman

konditerlərinin faşist rəhbərinin ad gününə hazırlanmış SSRİ xəritəsini təcəssüm etdirən tortun ən yaxşı tikəsi kimi Bakının hitlərə təqdim edilməsi süyetində görürük. Böyük Vətən Müharibəsi illərində hər 4 sovet tankı və təyyarəsindən 3-ü Bakı benzini ilə hərəkətə gəlmiş və bu mühüm qələbənin təmin edilməsində Azərbaycan neftinin xidməti də əks olunmuşdur. Azərbaycan alimləri akademik Y.Məmmədəliyevin başçılığı ilə yüksək oktanlı benzinin yaradılmasında elmi axtarışlarını sürətləndirməklə, Sovet təyyarələrinin uçuş qüdrətinin artırılmasında yardımçı olmuşlar, Məşhur Sovet sərkərdəsi marşal K.K.Jukovun Azərbaycanda Sovet Hakimiyyətinin qurulmasının 25 illiyi ilə əlaqədar respublikaya göndərdiyi teleqramında deyilirdi, «Düşmən üzərində tezliklə qələbəni təmin etmək məqsədi ilə Vətən nə qədər yanacaq tələb etmişdirsə Bakı neftçiləri cəbhəyə və ölkəyə o qədər yanacaq vermişlər».⁹ İngiltərənin müharibə illərində baş naziri olmuş U.Çerçil isə Bakı neftinə yüksək qiymət verərək «Əgər neft şahdırsa Bakı onun tacıdır» demişdi.

Respublikamızın neft və qaz sərvətlərindən digər xalqlar və onların ayrı-ayrı nümayəndələri də az bəhrələnməmişlər. Azərbaycanın bu sərvətləri bir əsrdən artıq müddətdə və xüsusən sovet hakimiyyəti dövrlərində qonşu respublikaların Ermənistan, Gürcüstan və Rusiyanın enerji ehtiyaclarını təmin etmişdir. Hətta Rusiyanın özündə də neft sənayesinin təşəkkül Azərbaycanla bağlı olmuşdur. Azərbaycan həm də keçmiş Sovetlər İttifaqında neft elminin mərkəzi sayılmışdır. Bir çox azərbaycanlı neftçi alimlər bu elmin zirvəsini fəth etmişlər. Azərbaycan Neft-Kimya İnstitutu (indiki Neft Akademiyası) öz elmi, təhsil potensialına görə keçmiş Sovetlər İttifaqında müvafiq sahədə kadr hazırlığı üzrə birinci təhsil ocağı sayılmış və indinin özündə də əvvəlki şöhrətini saxlamışdır. Azərbaycan alimləri, neftçiləri keçmiş SSRİ məkanında olan demək olar ki,

⁹ Азербайджанская ССР в период Великой Отечественной войны (1941-1945), Азерб. Гос. Издат.

bütün neftli qazlı yataqların kəşfi, işlənməsi və istismarında fəallıq göstərmiş, dünyada ilk dəfə olaraq açıq dənizdə kəşfiyyat, istismar proseslərini həyata keçirmişlər. Yüzlərlə azərbaycanlı mühəndis-geoloqlar, neftçilər, alimlər Şərqi Avropa ölkələrində, Afrikada, Yaxın Şərqdə, Hindistanda, Vyetnamda neft-qaz hasilatına mütəxəssis kimi cəlb olunmuş, bu ölkələrin bir çoxunda yerli neft sənayesinin əsasını qoyanlar sırasında olmuşlar. Neft-qaz hasilatı Bakı şəhərinin simasının dəyişməsində də əsas amil olmuşdur. Onun təsir dairəsi təkcə Bakı ilə məhdudlaşmamış, respublikanın digər iri şəhər və qəsəbələrinin yaranması, inkişafı da bu amildən bəhrələnmişdir.

II dünya müharibəsindən sonrakı mərhələdə, dünya da yeni keyfiyyət dəyişiklikləri baş verdi. Dünyada o cümlədən SSRİ-də yeni enerji mənbələri, çoxlu neftli-qazlı yataqlar aşkarlandı. Bu zaman milli neft sənayemiz də Xəzərə doğru irəliləməkdə və dənizdə yeni neft arası başlanmaqda idi. 1949-cu il noyabr ayının 7-də Xəzərdə ilk neft quyusu fontan vurdu. Açıq dənizdə yerləşən Neft Daşları yatağının kəşf edilməsi dünya neftçixarma sənayesinin inkişafında böyük hadisə oldu. Burada neft yataqlarının işlənməsi sahəsində dünya neft sənayesi tarixində analoqu olmayan, misli görünməmiş iroqram üzrə çox mürəkkəb bir şəraitdə, on kilometrə uzanan estakada qurğuları və neft-mədən təsərrüfatı obyektləri tikildi. Özüllərdən maili quyular qazılması metodu tətbiq edilərək neft və qazın çıxarılması sistemi yaradıldı və sahilə nəqli reallaşdırıldı. Müxtəlif təchizat, borudüzən, xüsusi seysmik-tədqiqat və axtarış kəmilərindən ibarət güclü dəniz neft donanması yaradıldı. İndi əmlakı 2,4 milyard ABŞ dolları həcmində hesablanan gəmilərin sayı 300-ü ötmüş neft donanmamız anoloquna görə dünyada ikinci donanma hesab olunur.

Respublikamızda dənizdə neftin çıxarılması tarixində müxtəlif maraq doğuran məqamlar vardır. 1803-1829-cu illər

ərzində Bibi-Heybətdə dənizin sahilində usta K.Səlimxanov neft hasil etmək məqsədilə taxta quyu inşa etmişdir. Dənizdə baş verən qasırğalar ustanın qurduğu quyuları dağıtmış, dənizdən neftin əldə edilməsi işi xeyli müddət dayanmışdır. Sonradan 1904-cü ildən Pirallahı adasının şimal sahilində dəniz neftinin yeni axtarışlarına başlamış və burada hasilat üçün ilk özüllər qoyulmuşdur. SSRİ Neft İstehsalı Nazirliyinin 22.01.1953-cü il tarixli əmri ilə Üzgüçülük Vasitələri İdarəsi «Xəzərdənizneft-donanma» İdarəsinə çevrilmişdir. SSRİ Neft Sənayesi Nazirliyinin statistik hesabatlarında Azərbaycanda dənizdə neft hasilatı tarixi haqqında məlumatlar 1904-cü ildən başlanğıc götürür (1904-cü ildə 8000 ton hasilat dənizdə).¹⁰ Xəzər dənizinin Bibi-Heybət buxtasında 1909-cu ildə qurudulmuş sahədə ilk dəniz neft mədəni yaradılması təşəbbüsləri müəyyən qədər reallaşsa da geniş inşaat işləri 1922-ci ildə başlamışdı. 1923-cü ildə buxtada qazılan quyulardan biri güclü fontan vuraraq (gündəlik debiti 50 min pud) neft verməyə başladı. İdeoloji prinsiplərə uyğun olaraq mövcud məkanı «İliç buxtası» adlandırdılar. Tezliklə «İliç buxtası»nın şöhrəti bütün Sovetlər İttifaqına yayıldı. 1928-ci ildə rus yazıçısı M.Qorki buxtada olmuş, «Sovetlər İttifaqı» adlı oçerkində Bakı fəhlələrinin fədakar əməyindən söhbət açmışdır. Buxtanın tarixini, şanlı ənənələrini ifadə edən çoxlu əsərlər yazılmış və filmlər çəkilmişdir. Azərbaycanın sevgili şairi M.Müşfiq 1932-ci ildə özünün «İliç buxtası»¹¹ şerində mövcud gerçəkliyi bədii boyalarda şairanə tərənnüm etmişdir.

***Mən Buxtayı ruhumdakı sazla
Xoşdur nə qədər seyrə qoyulsam.
Yüksətmək üçün ölkəmi,-fəzlə-
Daim çalışan bir buruq olsam.***

¹⁰ Нефтяная промышленность СССР, 1960-1970 гг., М.: ВНИИОЭНГ

¹¹ M.Müşfiq. «Yenə o bağ olaydı». Bakı-1976.

Sovet statistikasının məlumatlarına görə dünyada ilk dəfə olaraq trubinlə maili quyu 1941-ci ildə usta neftçi Ağa Nemətullanın iştirakı ilə bu buxtada qazılmışdır. Artıq 1930-cu illərdə Xəzər sahillərində neftin hasil edilməsi daha çox real xarakter almağa başlamışdır. 1939-cu ildə Pirallahı adasının şimal akvatoriyasında metal dirəklər üzərində ilk qazma qurğusu qurulmuşdur. Əvvəllər gəmi donanmasının yaradılması problemi gündəlikdə durmurdu. Lakin əsrin 1930-40-cı illərində Azərbaycan geoloqları axtarış işlərində perspektivli obyekt kimi Xəzərin daha dərin qatlarını hədəfə gətirəndə qarşıya çoxlu suallar çıxmışdı. Dənizin fəth edilməsi iri gəmilərin və müvafiq donanmanın yaradılması tələb edirdi. 1944-cü ildən Xəzər dənizində axtarış kəşfiyyat və dəniz neft özüllərinin istifadəyə verilməsi üçün Dəniz Qazma Tresti və onun da nəzdində Dəniz Nəqliyyatı İdarəsi yaradılmışdır. SSRİ hökumətinin 31 oktyabr 1949-cu il «Xəzərdə dəniz neft hasilatının inkişafı haqqında» qərarı ilə «Azdənizneft» Birliyi elə həmin ildə də onun tərkibində üzgüçülük vasitələri idarəsi təsis olundu (4/X1-1949-cu il). Məhz bu tarixdən Dəniz Neft Donanma İdarəsinin təşəkkül tarixi qeydə alınır. Yaradılan təşkilatın qarşısında dəniz buruqları və estakadaların inşasını yeni neft və qaz yataqlarının kəşfiyyatını üzən vasitələrlə təmin etmək qoyulmuşdu. Donanma dənizdə neft və qaz olan sahələrin geofiziki kəşfiyyatından tutmuş dəniz buruqlarından sahilə kəmərlə çəkilişinə qədər bilavasitə bütün işlərdə iştirak edir. Struktur axtaran və xəritə almaq qazılması profillərində mühəndis-geologiyası, yükləmə-boşaltma və daşınma işləri, özü hərəkət etməyən obyektlərin yedəyə alınması, tikinti və təchizat, həmçinin açıq dənizdə qəza-xilasetmə işlərini yerinə yetirir. Azərbaycanın neft kompleksində bundan başqa Xəzərin dərin qatlarında qazmanın təmini məqsədilə o zaman xarici valyuta ilə 400 milyon ABŞ dolları məbləğinə bərabər Dərin Dəniz Özülləri zavodu kimi nəhəng bir müəssisə yaradılmışdır.

Məlum olduğu kimi Azərbaycanda neft qədimdən hasil edilsə də yalnız XIX əsrin ortalarında sənaye xarakteri almışdır. Azərbaycanın nefttazıxarma sənayesi bütün tarixi ərzində müxtəlif inkişaf mərhələlərini yaşamış, hasilatın dinamikasında bir çox amillər və meyllər nəzərə çarpmışdır.

Hazırda Abşeron yarmadasında olan 1 milyard tondan çox neft ehtiyatının 37 neft yatağında 18%-i və ya 160 tonu qalmışdır. Layların pay enerjisi tükənmiş, bu da hasilatda çoxlu texnoloji problemlər, maddi və maliyyə çətinlikləri törətməkdədi. Quyuvarın 80%-i öz istismar müddətini dəfələrlə dəf etmiş və yarasız hala düşmüşlər. Azərbaycanda neft və qaz hasilatı başlayandan bəri cəmi 1,827 mlrd. ton karbohidrogen çıxarılmışdır ki, bunun da 1,374 mlrd. tonu neft və qaz kondensatının payına düşür. Dənizdə 440 mln. ton neft və 324 mlrd. kubmetr təbii qaz, quruda isə 934 mln. ton neft və 130 mlrd. kubmetr təbii qaz hasil edilib. Azərbaycan respublikasının dənizdə və qurudakı iri istehsalat birlikləri «Azneft», «Xəzərdənizneftqaz» və demək olar ki, bütün ərazini əhatə edən neft sənayesinin müəssisə və təşkilatları, müstəqilliyimiz əldə edildikdən sonra yeni yaradılmış Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinin strukturuna daxil edilmişdir. Neft kontraktlarının əhatə dairəsi istisna olmaqla, kompleksin idarəetmə strukturunda bazar prinsiplərini məqbul edən ciddi dəyişikliklər baş verməmişdir. Məhz buna görə də yanacaq kompleksinin bazar münasibətlərinə uyğun yenidən təşkilinə ehtiyac və zərurət daha aktual xarakter almışdır.

Azərbaycanın yanacaq sənayesinin tarixinə nəzər yetirdikdə energetik kompleksin elektrik stansiyalarının təşəkkülü, qaz sənayesinin intişarı ilə bağlı yaranan komplekslərinin tarixinə nəzər yetirmək maraqlı doğurardı. Rəpublikamızda neft sənayesini inkişafı ilə əlaqədar 1901-ci ildə Bakıda Bayıl qəsəbəsində 1902-ci ildə isə Ağ şəhərdə ilk elektrik stansiyaları işə salınmışdır. Rəpublikamızda elektrik enerjisinin istehsalında sıçrayışlar ikinci dünya müharibəsindən

sonrakı dövrlərə təsədüf etmişdir. Belə ki, bu dövrlərdə Sumqayıtda 1 №-li İEM (450 Mvt), Mingəçevir SES (360 Mvt), Bakıda «Şimal DRES» (330 Mvt), Şəmkirdə Şəmxor SES (350 Mvt) tikilmişdir. Əli-Bayramlı və Mingəçevir DRES-lərin tikintisi Azərbaycanın elektrik enerjisinə olan tələbatına tam ödənilməsinə səbəb olmuş, 1980-ci illərdən başlayaraq respublikamız elektrik enerjisi ixrac edən dövlətə çevrilmişdir. 1930-1935-ci illərdə Azərbaycanda ilk enerji sistemləri yaradılmağa başlamışdır. Artıq 1960-cı ildən başlayaraq Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan energetika sistemləri birləşərək Zaqafqaziya Vahid Energetika sistemini yaratmışlar.

Azərbaycanda qazdan geniş istifadə ötən əsrdən başlanğıç götürmüşdür. 1859-cu ildə Suraxanıda kiçik olmayan zavodda buxar əldə etmək üçün təbii qazdan yanacaq kimi istifadə olunmuşdur. 1902-ci ildə elə bu ərazidə qazılan quyu qaz fontanı yaratmışdır. Sutkalıq debiti 57 min kub metr olan bu quyu Azərbaycanda ilk qaz nəqlətmə sisteminin yaranmasına səbəb olmuşdur. 1907-ci ildə Azərbaycanda 130 milyon kub metr qaz hasil edilmişdir. Sonradan Suraxanıda quyularda güclü qaz fontanlarının yaranması ilə əlaqədar qaz hasilatı və istismarı kəskin aşağı düşmüşdür. Sadəcə olaraq böyük miqdarda qazdan istifadə etmək mümkün olmadığından onu havaya buraxmışlar. Bu və ya digər səbəblərdən 1919-cu ildə hasilat 48 milyona, 1920-1921-ci illərdə 34 milyon kub metrə enmişdir. 1923-ci ildə respublikamızda Sovet hakimiyyəti dövründə qaz sənayesinin inkişafı ilə əlaqədar «Azneft»in tərkibində qazın utilləşdirilməsi və istifadəsi üzrə bölmə yaradılmış və sonradan bu bölmə qaz hasilatı və yaşayış fondunun qazlaşdırılmasını həyata keçirən böyük şöbəyə çevrilmişdir. Artıq 1931-ci ildə Bakı şəhərində yaşayış massivlərinin 90-95%-i qaz ilə qızdırılırdı. Qaz sənayesinin sürətli inkişafı ilə əlaqədar 1936-cı ildə Azərbaycanda qazın kəşfiyyat və istismar qazması ilə məşğul olan ilk müstəqal qurum «Azqaz» təşkil edilmişdir. Respublikada neft və qaz

hasilatı inkişaf etdikcə qaz enerjisindən istifadə edilməsi daha geniş vüsət tapmışdır, Artıq 1950-60-cı illərdə hasilat 5,8 milyard kub metrə çatmışdır və bunun nəticəsində respublikanın sənaye, kommunal təsərrüfatı, elektrik stansiyalarını əsasən bu enerji növündən istifadə sistemində keçmişlər. Qaz sənayesinin inkişafı respublika iqtisadiyyatının bütün digər sahələrinə də öz təsirini göstərmişdir. 1982-ci ildə Azərbaycanda rekord miqdarda 14,9 milyard kub metr qaz hasil edilmişdir. 1990-1991-ci illərdə isə respublikanın qaz istehlakı zirvə həddinə-17 milyard kub metrə çatmışdır ki, bunda 5,5 milyard kub metrini respublikanın elektrik stansiyaları məsrəf etmişdir. Hazırda respublikamızın mövcud qaz şəbəkəsi böyük miqyaslı tranzit imkanlarına malikdir. Azərbaycanın qaz-nəqliyyat sistemindən 1990-91-ci illərində Gürcüstanın və Ermənistanın ehtiyaclarını təmin etmək üçün 12 milyard kub metr qaz nəql etmişdir.

2.2. Energetik kompleks transformasiya mərhələsində.

Xəzərin Azərbaycan sektorundakı «Azəri-Çıraq» və «Günəşli» yataqlarının xarici neft şirkətləri konsorsiumu ilə birlikdə işlənməsi və hasilatın pay bölgüsü haqqında 1994-cü il sentyabrın 20-də bağlanmış və ümumdünya neft tarixinə «Əsrin müqaviləsi» adıyla yazılmış ilk neft müqaviləsi respublikamızın iqtisadiyyatının dirçəldilməsinə yeni bir zamanın başlanğıcını qoymuşdur. Artıq müqavilə üzrə ilk neft 1997-ci il noyabrın 12-də «Çıraq-1» platformasında hasil olunmuş, onun dünya bazarına çıxışı təmin edilmişdir. Ötən müddət ərzində «Çıraq» yatağından 5 milyon tondan çox neft 1 milyard kubmetrdən artıq qaz hasil olunmuşdur. «Əsrin müqaviləsi» neft sənayemizin yeni mərhələsinin lokomotivi olaraq ardınca çox saylı digər müqavilələri çəkib gətirmiş, respublikaya heyrət doğuracaq səviyyədə investisiya axınını təmin etmişdir. Neft sənayesinin inkişafının ilk mərhələsinin

təminatı üçün nəzərdən tutulan işlər əksərən görülmüş, kompleksi əhatə edən infrastruktur yenilənmiş, daxilində Səngəçal, Dübəndi, xaricində isə Novorosiysk və Supsa terminallarının yenidən qurulması başa çatmış, ilkin neftin nəqli iki marşrutda-Rusiya və Gürcüstan istiqamətində reallaşmış, Xəzər neftinin dünya bazarına bir başa çıxışı təmin edilmiş, konkret olaraq isə «Azəri Layt» markalı yüksək dəyərli Azərbaycan nefti tankerlərlə Avropaya, Amerikaya çatdırılmışdır. Neft tariximizdə daha bir əlamətdar hadisə Əsas İxrac Neft Kömərinin (ƏİNK) «Ankara bəyannaməsi»nə uyğun olaraq Bakı-Ceyhan marşrutu üzrə çəkilişi ilkin olaraq qərara alınmışdır. 1999-cu ilin noyabr ayının 18-də İstanbulda «Çırağan» sarayında «Xam neftin Azərbaycan respublikası, Gürcüstan və Türkiyə cümhuriyyətləri ərazisi ilə nəql edilməsinə dair saziş» imzalanmışdır. «Dədə Qorqud», «İstiqlal» və digər bu kimi qazma qurğuları modernləşdirilmiş, yeni strukturlar və iş yerləri açılmış, inteqrasiya əlaqələr genişlənməmişdir. Əsrin müqaviləsi çərçivəsində neftdən ilk gəlir əldə edilmiş, «Totalfina» şirkəti Azərbaycanın payına düşən neft satışından əldə edilən 20 milyon ABŞ dollarını Milli Bankın müvafiq hesabına köçürmüşdür. Əldə olunan nailiyyətlər ənənəvi olaraq respublikada 1994-cü ildən start götürmüş hər il keçirilən «Xəzərdənizneftqaz» beynəlxalq sərgilərində öz əksini tapır.

Azərbaycanın quruda və dənizdəki enerji ehtiyatlarının miqyası müxtəlifdir. Hesablamalara görə respublika ərazinin yarısından çoxunda neft ehtiyatlarının olduğu güman edilir. Mütəxəssislərin son hesablamalarına görə, respublikamızda hazırda karbohidrogen ehtiyatları quruda təxminən 760 mln. ton, dənizdə isə təxminən 3,7 mlrd. ton təşkil edir. Alimlərin, geoloqların hesablamalarına görə Azərbaycanın quru sahələrində neft ehtiyatlarının daha çox 1 milyard tondan da artıq olması ehtimalı vardır. İstismarda olan 42 neftli-qazlı yataqlarda isə 135,1 milyon ton neft, 31 milyard m³ qaz

ehtiyatının qaldığı güman edilir. Bir neçəsi istisna olmaqla bu yataqlar istismarın sonuncu mərhələlərini yaşayır. Hasilat belə davam edərsə 70-80 ilə köhnə yataqların istismarı bitə bilər.

Qeyd edək ki, ehtiyatların hesablanmasında müəyyən yanlışlıqlar da istisna olunmur. İndi ehtiyatlar üzrə proqnozlar qazılmış 1-2 geoloji quyu əsasında verilir. Sovetlər İttifaqında ehtiyatları dəqiq hesablamaq məqsədi ilə onlarca quyu qazılırdı. Bir neçə quyu qazmaqla neftin aşkarlanmasını həmişə qəti müəyyən etmək mümkün olmur. Məlumatlara görə qurudakı «Qala» yatağında müharibədən əvvəl 17 quyu qazılmışdı və yalnız 18-cisi neft vermişdi. Kür ovalığında təqribən 400 axtarış quyusu qazılmış və orada hələ ki, konkret olaraq neft yataqları aşkar edilməmişdir. Norveçdə dənizdə qazılan 24-cü quyu yalnız məhsul vermişdi. Lakin «Neft daşları»nda ilk quyu neftli qata düşmüşdü. Mütəxəssis rəyinə istinadən qazılan quyuların yalnız 30-40%-i uğurlu olur. Geoloqlar respublika ərazisinin 13-15%-nin neft-qaz yataqlarının mövcudluğu baxımından hələ öyrənilmədiyini və bunun özünün də son hədd olmadığını qeyd edirlər. Müvafiq ərazilərdə isə xeyli neft ehtiyatının olması şübhə doğurmur. Bununla belə potensial neft ehtiyatlarının yarısından, qaz ehtiyatlarının isə 3/4-dən çoxu hələ kəşf edilməmiş qalır. Kəşf edilmiş neftin 24%-i, təbii qazın isə 15%-i qurunun payına düşür. Hazırda aşkarlanan neft-qaz layları 5000-7000 metr dərinliklər mövcuddur. Ekspert qiymətləndirmələrinə əsasən Azərbaycanda hər hansı bir yatağın rentabelliliyi üçün ən azı yataqda 80-100 mln. ton təsdiq edilmiş neft ehtiyatı olmalıdır. Dənizdə karbohidrogen yataqlarının güman edilən sahəsi 21,4 min kv km, quru ərazilərində isə 43-45 min kv.km-dir. Neft mütəxəssisləri Xəzərin geologiyasının çox mürəkkəb olduğunu deyirlər. Əsas karbohidrogen layını axtarıb tapmaq böyük çətinlik törədir. Belə ki, «Bahar» yatağı istismara verilməmişdən qabaq 20-dən çox kəşfiyyat quyusu qazılmışdır. Xəzər dənizindəki, o cümlədən Azərbaycan sektorundakı neft

və qaz ehtiyatları mütəmmadi olaraq hesablanır. Xəzər dənizində geoloji baxımından ən yaxşı öyrənilmiş hissə Azərbaycan sektorudur. Buradakı ehtiyatlar xarici şirkətlər tərəfindən də dəqiqləşdirilir və hətta bu sektorda ümumi neft ehtiyatını 10 milyard ton olması da güman edilir. Azərbaycan sektoru haqqında geoloji, geofiziki məlumatlar daha çoxdur. 5000-6000 dirinliklərdə ki laylar yeni texniki və texnologiyanın hesabına açılarda bu həqiqətləri bir daha yəqan edəcəyik.

Hesablamalara əsasən, dünyada neftə olan tələbat növbəti 20 il ərzində ildə 32% artacaq. Digər hesablamalara görə isə 2020-ci ildə neftə olan gündəlik tələbat indikindən cəmi 1,3 dəfə artıq olacaqdır. Bu isə son bir neçə ildə təkcə MDB məkanında, o cümlədən Azərbaycanda istismar edilən yataqların artım sürətindən xeyli azdır. Başqa sözlə desək, dünya neft bazarında təklif tələbatə nisbətən daha sürətlə artır. Bu isə neftin qiymətinin enməsinə və bu sahədə hakim mövqə tutan şirkətlərin gəlirlərinin xeyli azalmasına gətirir. Elə son neft böhranı zamanı bəzi iri neft şirkətlərinə dəyən ziyan 100 milyonlarla ölçülür. Belə vəziyyətdə yeni kəşf olunan neft yataqlarını ehtiyatda saxlamaq həmin şirkətlərin maraqları baxımından daha məqsədəuyğundur.

Artıq bir əsrdən çoxdur ki, Azərbaycan iqtisadiyyatında neft sənayesi aparıcı mövqedə durur. İndiki müstəqil yeni siyasi, iqtisadi statusda isə neft-qaz resursları daha mühüm və yeni geostrateji əhəmiyyəti kəsb etməkdədir. Elə bu keyfiyyət neft sənayemizi milli dövlət mənafeləri baxımından inkişaf etdirmək üçün əlverişli və real şəraiti təmin etmişdir. Azərbaycanın neft sənayesi və bütünlükdə yanacaq energetika kompleksi son 7-8 il ərzində mütərəqqi dəyişikliklərə uğramış və genişlənən islahatlar prosesini yaşamışdır. Bununla belə kompleksdə görüləcək işlərin miqyası daha geniş spektrlidir. Son vaxtlar respublika mətbuatında Azərbaycan YEK-i xüsusəndə, neft sənayesindəki müasir vəziyyəti xarakterizə

edən nəşrlərin, analitik məqalələrin sayı artmışdır. Sahənin problemlərinin geniş təhlilinin aparılmasında əvvəllər konspirativ olmuş iqtisadi göstəricilər və indiki demokratik şəraitdə, aşkarlıq rakursunda daha çox işıqlandırılmaqdadır. Yanacaq sənayesində neftin qiyməti, əmək haqlarının verilməsinin gecikdirilməsi, iqtisadi-maliyyə və sosial problemlər bu gün daha çox müzakirə mövzusunda çevrilmişdir. Neft strategiyasının taleyüklü məsələ olduğunu nəzərə olaraq respublikamızın YEK-də mövcud vəziyyəti təhlil etməyi, səmərəliliyin artırılması yollarını, islahatların dərinləşməsi istiqamətindəki bəzi məqamlara aydınlıq gətirək.

Əsrin əvvəllərində beynəlxalq aləmdə gedən proseslər, dünya iqtisadiyyatındakı böhranlar Azərbaycandan və onun neft sənayesindən yan keçməmişdir. Respublikamızın neft sənayesi XX əsrdə çoxlu enmə və yüksəliş meylləri ilə müşayiət olmuş, xalqın sosial-iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşmasını daim tənzimləmişdir. Biz bu gün neft sənayemizin yeni inkişaf mərhələsində optimallığa təmin etmək, buraxılan səhvləri təkrarlamamaq üçün onun keçdiyi tarixi məqamları öyrənməli və müvafiq nəticələr çıxarmalıyıq.

Azərbaycan qeyd olunduğu kimi neft ehtiyatlarının adambaşına bölgüsün görə dünya ölkələri arasında liderlərdən biridir. Hesablamalara əsasən Azərbaycanın neft ehtiyatları Cənub-Şərqi Asiyaç Avstraliya və Okeaniya ölkələrinin birlikdə götürülmüş ehtiyatlarına bərabərdir. Məhz bu faktor Azərbaycan və Küveyti bir təsnifatda, bir keyfiyyət də əks etdirir. Bu paraleldə uyğunlaşmanın digər parametrlərinə müvəffəq olunması isə dərin islahatlar strategiyasından keçir. İqtisadi münasibətlərin və mexanizmlərin düzgün qurulmaması, perspektivlərin müəyyən edilməsi, dünya bazarında gedən meyllər, inteqrasiya proseslər, neftin qiyməti, satışı problemi və bunlarla bağlı digər fors-maçor halları, katoklizmlər bizi hər an seytnot vəziyyətinə yaxınlaşdırabilir.

Sovetlər İttifaqının süququndan sonra müstəqillik əldə

etmiş dövlətlər kimi Azərbaycan Respublikası da ilk məqamlarda çətin imtahan qarşısında olmuşdur. İşin çətinliyi, mürəkkəbliyi bir sıra digər aspektlərlə də xarakterik olmuşdur. Bəllidir ki, Azərbaycan iqtisadiyyatında ağır sənaye sahələri tarixən üstün yer tutmuşdur. Həmin istehsal sahələrinin xüsusəndə yanacaq energetika kompleksinin keçmiş SSRİ regionları ilə illər boyu formalaşmış sıx təsərrüfat əlaqələrinin birdən-birə qırılması sənayedə vəziyyəti daha da çətinləşdirmişdi. İlk illərdə respublikada siyasi sabitliyin olmaması, Qarabağ problemi, hakimiyyət savaşları, iqtisadiyyata, o cümlədən yanacaq sənayesinə ciddi təsir göstərmişdi. Digər tərəfdən ümumi istehsalın sürətlə aşağı düşməsi, maliyyə-kredit siyasətindəki uğursuz addımlar, iqtisadi islahatların düşünülməmiş aparılması iqtisadiyyatdakı vəziyyəti daha da gərginləşdirmiş, onun böhranlı vəziyyətə düşməsinə rəvac vermişdir. Yanacaq sənayesi isə iqtisadiyyatın digər sahələri ilə daha sıx qarşılıqlı əlaqə və asılılıqda olduğundan bu amillərin təsirinə daha çox məruz qalmışdı.

Yenicə öz müstəqilliyinə qovuşmuş respublikamızın yanacaq sənayesində tənəzzül meylləri nəzərə çarpmaqda, o cümlədən neftqazçıxarma sənayesində uzun illərdən bəri hasilatda enmə prosesləri davam etməkdədi. Bu gün Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini möhkəmləndirilməsində onun karbohidrogen ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sovetlər İttifaqının dağılması mərhələsində Azərbaycana diqqətin azaldılması, iqtisadiyyatın inkişafı üçün təsirli tədbirlərin görülməməsi, onun neftqazçıxarma kompleksində özünü daha dərin çalarlarda biruzə vermişdir. Maliyyə qoyuluşların azaldılması, təhcizat sistemini sarsıtmış, enmə proseslərinə sürət vermişdir. Vəziyyətə müstəqilliyimizin ilk illərində mövcud olmuş təsərrüfatsızlıq, biganəlik, laqeyd münasibət amilləri də öz təsiri göstərmişdir. Əvvəlki onilliklərdə Xəzərdə aşkar edilmiş yataqlar müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət

müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsini qarantına, iqtisadiyyatın, milli dirçəlişin mühüm faktoruna çevrilmişdir.

Azərbaycanın neft hasilatında ümumi balansda mütənasibliyin dəyişməsi 1950-ci ildən başlayır və məhz həmin ildən də quruda hasilat enməyə dənizdə isə sürətli yüksəlməyə meyl edir. Bir neçə hesabat ili istisna olmaqla son 50 il ərzində quruda neft hasilatında cüzi artım və sabitləşmə halları olsada, 1986-cı ildən 1996-cı ilə qədər kəskin enmə müşayət olunmuşdur. Yalnız son 3-4 ildə burada nisbi sabitləşmə əldə edilmişdir. Köhnə dəniz yataqlarında da son 10-15 il ərzində analoji enmə prosesləri görünməkdədir. Qeyd etmək lazımdır ki, neftqazçıxarmanın dinamik inkişafı bir sıra texniki-texnoloji proseslərdən, təhcizat, maliyyə mühitindən xüsusilə də qazma işlərindən asılıdır. Qazmanın ahəngdar aparılması, buraya əsaslı vəsait qoyuluşunun artırılması neft-qaz hasilatında ən mürəkkəb, ən çətin istiqamətlərdən biridir. Qazma işi neft sənayesində ilbəl azalmaya məruz qalır. Enmə prosesi özü-özündə qazma işinə müəyyən paradokslar gətirmişdir. İndiki məqamda qazma işinin kəskin depresiyası və bununla əlaqədar olaraq ixtisaslı qazmaçı kollektivlərini itirməmək məqsədilə onları yeni geoloji informasiyalara uyğun köhnə və ləğv edilmiş quyularda sınaq işlərinə cəlb etmişlər. Bundan başqa texniki və istismar kəmərlərinə böyük ehtiyacın olmasını nəzərə olaraq boş dayanan qazma briqadaları köhnə və ləğv edilmiş quyulardan boruların çıxarılması işinə də səfərbər olunmuşlar. Bəlli faktdır ki, qazma prosesinin aşağı həddə düşmüşməsinə başlıca səbəb maliyyə resurslarının çatışmamazlığı olmuşdur. Lakin bunun əksinə olaraq hasiledici kompleksdə sosial tikinti işləri daha da genişləndirilmişdir. Statistik göstərir ki, müəyyən hesabat dövrü ərzində hasilatla əlaqədar digər yardımçı sahələrə maliyyə qoyuluşları artmış, xüsusi ilə də inşa edilən yaşayın binalarının sayı, tikilən quyuların sayını üstələmişdir. Buradan belə nəticə hasil olunur ki, kompleksin maliyyə imkanları heç də təqdim olunduğu kimi

zəif deyildir və qazma işindəki problemləri o qədər də sırf maliyyə məsələləri ilə əlaqələndirmək səhv olardı. Problemin həllinə yanaşmada isə subyektiv təzahür meylləri daha çox görünməkdədir. Dərk olunan bir məsələdir ki, sosial problemlərə diqqət yetirmək günümüzün vacib məsələlərindədir. Bununla belə maliyyə resursları düzgün bölüşdürülməli proporsionallığın pozulmasına yol verilməməlidir. Yardımçı sahələrə, tikintiyə cəlb olunan maliyyə vəsaitlərini qazmaya tətbiq etməklə daha çox neft hasil etmək mümkündür. Əldə olunmuş mənfəət isə sonradan heç şübhəsiz ki, müvafiq işlərin genişləndirilməsini stimullaşdıracaqdır.

Hazırda maliyyə və onunla bağlı təchizat problemləri bütün neftqazçıxarma kompleksində işləməyən quyuların sayının artmasına səbəb olmuşdur. Neft sənayesinin hazırkı vəziyyətində müşahidə olunan enmə proseslərinə digər amillər də təsir etmişdi. Müəyyən dərəcədə direktiv idarəetmədə prinsipinin davam etməsi, mütərəqqi optimal idarəetmə strukturunun və mexanizminin olmaması, maliyyə təsərrüfat fəaliyyətində müntəzəm və operativ iqtisadi təhlil işinin aparılmaması, səriştəsizlik, islahatçılıq təşəbbüsünün zəifliyi istehsal prosesinə təsir edən mühüm amillərdəndir.

Köhnə yataqlarda neft hasilatı əlavə xərclər hesabına başa gəlir. Bununla yanaşı iqtisadiyyatın digər sahələrindəki vəziyyət, keçid dövrünün mənfi atributları debitor, kreditor borcları problemi, müəssisələrinin maliyyə vəziyyətini xeyli pisləşdirir. Daxili bazarda satılan neftin məbləğinin uzun müddət ödənilməməsi, xaricə çıxarılan neftdən əldə olunan vəsait də ilk növbədə dövləti mənafeələrə sərf edilməsi bütün istehsal siklini sarsıdır, fəhlə və qulluqçulara ödənişlərdə keçikmələrə, sabit inkişaf proseslərinə təsir göstərir. Yaranmış problemin həlli bütün yanacaq sənayesinin bazar iqtisadiyyatının tələblərinə və müasir dünya standartlarına uyğun olaraq yenidən qurulmasını, geniş iqtisadi islahatların

aparılmasını tələb edir. Bundan ötrü həm də vergi, lisenziyalaşdırma, biznesdə sərbəstliyin təmin olunması ilə bağlı problemləri həll etmək lazımdı. Xəzərdə neft-qaz layihələrinin uğurla həyata keçirilməsi ilə yanaşı, başqa sahələrdə-yanaacaq-enerji kompleksi ilə bağlı olmayan sahələrdə də irəliləmək vaxtı gəlib çatmışdır.

Yeni əsrdə Azərbaycan dünyanın mühüm neft regionlarından biri kimi tanınacaqdır. Hesablamalara görə 4 milyardlıq neft ehtiyatında respublikamızda adambaşına 500 ton neft ehtiyatı düşür ki, bu rəqəm də ABŞ və Avropanın ən inkişaf etmiş ölkələrinin müvafiq göstəricilərdən xeyli dərəcədə çoxdur. Ehtiyatlarının mənimsənilməsi proqnozlarına görə Azərbaycan uzun bir dövr ərzində dünya neft sənayesində aparıcı mövqelərdən birini tutacaqdır. Beynəlxalq birliyin böyük dövlətlərin Azərbaycana maraqları bu amilə rəğmən formalaşır.

YEK-i təkcə neft sənayesi təcəssüm etmir. Burada elektrik enerji istehsalı, qazın emalı, təmizlənməsi və bütün enerji daşıyıcıların təhcizati kompleksin fəaliyyətini istiqamətləndirir. Neft sənayesinin aparıcı sahələrindən biri də neft emalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, fəaliyyətdə olduğu illər ərzində neft emalı birlikləri xalq təsərrüfatını neft məhsulları ilə aramsız olaraq təmin etmişlər. İndi emal sahəsində müəyyən gərginlik mövcuddur. Nəzarətin, səmərəliliyin zəifləməsi «Azərneftyağ» və «Azərneftyanacaq» istehsalat birliklərində ixrac olunan neft məhsullarının həcmi kəskin sürətdə azalmışdır. Neftin vaxtında emal edilməməsi (1998-ci il) yüzminlərlə tondan artıq xam neft yığılıb qalmasına rəvac vermiş, bununla əlaqədar istismarda olan neft quyularının bağlanması təhlükəsi yaranmışdı. Emalın azalması digər tərəfdən də energetikanın mazut yanacağı ilə təmin edilməsində müəyyən problemlər törətmişdir. Görülən operativ tədbirlər nəticəsində çətinliklər müəyyən qədər dəf olunmuşdur. Respublikamızda yarım əsrə yaxın neftin motor yanacaqlarının

üstün istehsalını təmin edən «Azərneftyanacaq» İstehsalat Birliyi geniş istehsal potensialına malik neftayırma müəssisəsidir. Əvvəlki dövrlərdə burada yüksək keyfiyyətli mühərrik yanacaqlarının istehsalını təmin edən texnoloji qurğuların potensial imkanları keçmiş ittifaqın orta göstəricisindən 2-3 dəfə yuxarı olmuşdur. Ötən müddət ərzində bu fərq o qədər də artmamışdır. Zavodda hazırda çeşidli neft məhsulları, benzin, dizel, soba yanacağı da istehsal olunur. 1998-ci ildə «Azərneftyanacaq» İB-də 4350,3 min ton xam neft emal edilmişdir.

Azərbaycanda qazın emalını əsasən Bakı şəhərinin Qaradağ rayonu ərazisində yerləşən «Azərbaycan Qaz Emalı Zavodu» həyata keçirir. 1961-ci ildə istifadə edilmiş bu zavod əsasən maye qaz fraksiyaları (propan-butan-pentan fraksiyası) qaz-benzin və eyni zamanda respublikanın kimya sənayesi üçün müxtəlif neft-kimya xammalı və sair istehsal edir. Respublikada uzun illər maye qazın təchizatı ilə Maye Qaz İstehsalat Birliyi məşğul olur.

Elektrik enerjisi istehsalını və təhcizatını YEK-də «Azərenerji» SC təmin edir. Bakı şəhəri və Sumqayıtda iri İES-lər vardır. Daha güclü İES-lər Əli-Bayramlı və Mingəçevir şəhərlərindədir. Şəmkir, sonra isə Mingəçevir SES ən güclü su elektrik stansiyaları hesab edilir. Mingəçevir SES həm də respublikada ən böyük hidroqovşağdır. Neft məhsullarının istehsalçılara çatdırılması ARDNŞ-in tərkibində olan Neft Təhcizat Birliyinə məxsusdur. Təbii qazın təhcizatını isə «Azəriqaz» QSC həyata keçirir. YEK-in ən vacib yardımçı sahəsi isə «Xəzərdənizneft-donanma» təşkilatıdır. Donanmanın qeyd olunduğu kimi 300-dən çox gəmisi, o cümlədən kran, ixtisaslaşdırılmış təhcizat, borudüzən sərnişin gəmiləri, su və neftdaşıyan tenkerlər vardır. Fəaliyyətinə Gürkan dəniz neft yataqlarına, Neft daşlarına xidmət etməklə başlamış donanmanın xidmət sferasına hazırda Rusiya, Türkmənistan və Qazaxıstanın dəniz sahili sahələri də daxil olmuşdur. İndi

«Əsrin müqaviləsi» və digər neft kontraktları kontekstində onun servis şəbəkəsi yeni məsul vəzifələrin həllinə cəlb edilmişdir. Yeni situasiyada xarici əlaqələr qonşu İran dövlətini də əhatə etmişdir. Türkmənistanla münasibətlər yeni keyfiyyət almış, Qazaxıstanla əməkdaşlıq daha da möhkəmlənmişdir. 1997-1999-cu illərdə «Xəzərdənizneftdonanma» idarəsi gəmiləri ABƏŞ, «BİE KASPIAN», İMNŞ, «Haytek», «Bİ-ŞAƏŞ» şirkətlərinə icarəyə verilmiş, Xəzərdə fəaliyyət göstərən digər neft konsorsiumlarına da dəniz nəqliyyat xidməti göstərmişdir. «Xəzərdənizneftdonanma»-nın analoquna görə dünyada ABŞ-da ki müvafiq donanmadan sonra ikinci dəniz neft donanması sayılır. Burada 4850 işçi çalışır ki, onun da 3100-ə qədəri üzən heyətə daxildir. «Tofiq İsmayılov» dalğış gəmisi, 2500 ton yük götürmə qabiliyyəti olan «Azərbaycan» kran gəmisi və boru düzən «İsrafil Hüseynov» gəmisi müasirliyi, dünya standartlarına uyğunluğu ilə fərqlənirlər.

Respublikamızda hər il energetik balans dəyişiklərə məruz qalır. Təbii qazın azlığı əhalini oduncağdan, daş kömürdən istifadəyə sövq edir. Aşağıdakı cədvəldə Azərbaycanın 1988-1993-cü illərdə yanacaq energetika balansını verilib.

Cədvəl 16

**1988-1993-cü ildə
Azərbaycanın yanacaq energetika balansını**

(faizlə)

	1988	1989	1990	1991	1992	1993
<i>Neft</i>	63.85	64.45	65.99	67.33	68.20	70.26
<i>Qaz</i>	34.85	34.65	33.22	31.54	30.76	29.69
<i>Su enerjisi</i>	11.29	0.89	0.79	0.91	0.96	
<i>Daş kömür</i>				0.20	0.05	0.027
<i>Məşə (odun)</i>				0.021	0.02	0.018

Azərbaycanın YEK-də ən uğurlu sahə neft kontraktlarının əhatə etdiyi konsorsium təşkilatlarıdır. Təəssüflər olsun ki, bu uğurlara bizimlə birlikdə sevinə bilməyənlər və bunu istəməyənlər də vardır. Azərbaycanın hazırda neft sahəsində qələbələrinə qəsqançılıqla yanaşanların təzahürü artmaqda, sürətlənən nəaliyyətlər bədxahları qıçıqlandırmaqdadı. Rusiya Prezident Şurasının keçmiş üzvü Andronik Miqranyan Xəzərin neft yataqlarından istifadənin ekoloji cəhətdən təhlükəli olduğunu söyləyərək, dənizdə neft hasilatının 20-30 il təxirə salmağı təklif etmişdir. Dövlət Dumasının Enerji Komitəsinin sədri isə Azərbaycan Respublikasının 1995-ci ildə qəbul olunmuş Konstitusiyasında Xəzər dənizinin Azərbaycan Respublikasına mənsub olan bölməsinin ölkəmizin ərazisinin tərkib hissəsi kimi göstərilməsinin əleyhinə çıxış etmişdir. Lakin bununla belə bəzi neft konsorsiumların Xəzərin Azərbaycan sektorundakı nisbi uğursuzluqları rəqiblərə sərın nəfəs gətirmişdir. Eyni zamanda belə vəziyyət Qərb mətbuatında bir sıra məqalələrin dərc edilməsinə səbəb olmuşdur. Azərbaycanı qınayırlar ki, güya o, Qərb şirkətlərini aldadaraq işə cəlb etmiş, onlara misilsiz sərvət qazanacaqlarını vəd etmişdir. Kəşfiyyat işlərinin aparıldığı qatlarda kommersiya baxımından sərfəli neft ehtiyatlarının olmaması xarici investisiyaların həcmının bir qədər azalmasına gətirib çıxarması belə yalnışlıqlara rəvac vermişdir. Muxaliflər Azərbaycanın uğurlarını danmağa məhkumdur. Lakin sükan öz əlimizdədir. Biz düşünölmüş, məntiqi və elmi əsaslandırılmış neft strategiyası ilə qələbəni fəth edəcəyik. Start götürmüş neft strategiyasının uğurlu irəliyişləri bu balansın təzliklə optimallaşmasına nikbin ovqat gətirəcəkdir. Lakin bununla belə daha ucuz enerji mənbələri-çayların, günəşin, küləyin enerjisindən də istifadə etməyi sürətlənməliyik.

2.3. Neft kontraktları. Gerçəklikər və proqnozlar

Azərbaycan nefti yüksək keyfiyyətliliyi ilə dünyada məşhurdur. Bizim neft həm ərəb, həm də Sibir nefti ilə müqayisədə keyfiyyət baxımından xeyli üstünlüklərə malikdir. Bununla belə Azərbaycanın neft yataqlarının landşaftı olduqca genişdir. Respublikanın əsas neft yataqları Abşeron yarımadasında, Siyəzəndə, Qobustanda, Kür-Araz ovalığında və Xəzər dənizinin ona bitişik akvatoriyasında cəmləşmişdi. Lakin iri yataqlar Xəzərin dərin qatlarıada qərar tutmuşdur. Bu yataqlar və strukturlar içərisində «Azəri», «Çıraq», «Lənkəran-Talış», «Naxçıvan», «ŞahDəniz», «İnam», «Oğuz», «Abşeron», «Günəşli», «Yalama», «Qarabaq», «Əsrəfi», «Dan Ulduzu» daha məşhurdurlar. Hazırda bu strukturlardakı kəşfiyyat və istismar proseslərində bir çox beynəlxalq neft konsorsiumları fəaliyyət göstərir. Son 20-25 ildə Xəzər dənizinə qoyulacaq 90 milyard dollarlıq investisiyanın 50 milyard dolları Azərbaycana çatacaqdır ki, bunun da 11 milyard dollarını ABŞ-şirkətləri reallaşdıracaqlar. Rəsmi hesablamalara görə 25 il ərzində respublikamız 200 milyard dollardan artıq gəlir əldə edəcəkdir. Qeyd etməliyik ki, Xəzər dənizinin Azərbaycan sektoruna dünyanın bütün şirkətlərinin təqribən 80%-i cəlb olmuşdur. Bunlar arasında Avropa, Cənubi Şərqi Asiya, Şimali Amerikanın neft şirkətləri üstünlük təşkil edirlər. Təkcə ABƏŞ-in hesablamalara görə 1999-cu ilin sonunadək bonuslar, yerli kadrların əmək haqları, yerli şirkətlərlə müqavilələr, ARDNŞ-ə icarə ödənişləri, vergilər Azərbaycan iqtisadiyyatına 900 milyon dollara yaxın gəlirin daxil olmasına imkan verəcək. Neftdən əsas mənfəətin 2000-ci ilin əvvəlində start götürəcəyi gözlənilir və bu neftin qiymətindən asılı olaraq ildə əlavə 50-100 milyon dollar olacaq.

Təsdiq olunmuş ehtiyatlar üzrə Azərbaycanda ən iri yataqlar siyahısına «Azəri-Çıraq-Günəşli» başçılıq edir (burada

neft və kondensatın həcmi 520 milyon ton müəyyənləşdirib). Sonrakı yerləri isə «Şahdəniz» (300 milyon ton), «Dan ulduzu-Əsrəfi» (140 milyon ton), «Qarabaq» (85 milyon ton) bölüşdürür. Xəzərin Azərbaycan sektorunun müxtəlif strukturları eyni geoloji epoxalarda yaranmamışlar. Cənub hissəsindən Kiçik Qafqaz sıra dağları şimaldan isə Böyük Qafqaz sıra dağları keçir. Üstəlik bu da çox mühümdür ki, dənizinin şimal hissəsində Volqanın gətirdiyi çoxlu karbohidrogen törədən üzvi çöküntülər var. Cənubda isə dəniz dibinin gilləşməsi baş verir.

Xəzərin neft yataqlarına xarici şirkətlərin maraqları 1980-ci illərin sonlarına təsadüf edilir. 1991-ci ildə isə SSRİ Neft və Qaz Sənayesi Nazirliyi müvafiq yataqların işlənməsinin başlanmasına təşəbbüs etmişdir. Xəzərdə neft hay-küyünün ilk illərində rəqabət son dərəcə böyük idi. Xarici şirkətlər ən perspektivli strukturları daha tez əldə etmək istəyirdi. Azərbaycanda və Xəzərdə ilk beynəlxalq neft konsorsiumunun fəaliyyətə başlaması bir çox mərhələlərdən keçmişdir. Hələ Sovetlər İttifaqının mövcudluğu vaxtı 1991-ci ilin yanvar ayında ABŞ-ın AMOCO şirkəti tenderdə qalib gələrək, «Xəzərdənizneftqaz» İB- ilə saziş imzalayaraq «Azəri» yatağını işlənməsi üzrə hüquq əldə etmişdi. Bununla əlaqədar 1991-ci ilin sentyabrında McDermott, firması və Azərbaycanın «Şelflayihətikinti» Birliyi qazma qurularının tikintisi üzrə müştərək müəssisə təşkil etməyi qərarlaşdırmış, müstəqillik əldə ediləndən sonra 1992-ci ilin 7 sentyabrında ARDNŞ və VR \ Statoil alyansı «Çıraq» yatağının işlənməsi üzrə saziş imzalamışlar. Əldə olunmuş ilkin razılaşmalardan sonra VR \ Statoil, AMOCO, McDermott, Penzoil \ Ponco, Unocal həmən ilin oktyabr ayında (1992-1 oktyabr) qarşılıqlı anlaşma və «Azəri»-«Çıraq»-«Günəşli» yataqlarını infrastrukturunun yaradılması, işlənməsi üzrə memorandum imzalamışlar. 1993-cü il hakimiyyət dəyişiklikləri ərəfəsində 11 iyunda neft yataqlarının birgə işlənməsi üzrə deklarasiya imzalanmış və

həmin ilin 23 iyununda Azərbaycanın yeni hökuməti deklarasiyası ləğv etmişdir. Neft yataqlarının birgə işlənməsi üzrə növbəti daşıqlar başlanmış və 20 sentyabr 1994-cü ildə ilk beynəlxalq neft konsorsiumu «Əsrin müqaviləsi» imzalanmışdır. İndiyədək respublikada dəniz və quruda 18 belə müqavilə bağlanmış və hazırda Xəzərdə 15 konsorsium işə başlanmışdır. Bu gün Azərbancanda əksər inkişaf etmiş ölkələri təmsil edən çoxsaylı şirkətlər o cümlədən ABŞ-ın «Penzoyl», «Yunokal», «Eksson», «Şevron», «Mobil», «Amerada Hess», «Frontera», «Monkrif oyl» şirkətləri İngiltərənin «BiPi AMOKO», «Ramko», «Monument» şirkətləri Səudiyyə Ərəbistanının «Delta», Norveçin «Statoyl», Rusiyanın «Lukoyl» və «Mərkəzi Yanacaq», Türkiyənin «TPAO», Yaponiyanın «İtoçu», «Mitsui», «Çapeks», «İnteks», «Teykoku», «ÇNOK», İtaliyan «ACIP», Fransanın «Elf Akiten» və «Total», «OİİK», Almaniyanın «Viterchall», Kanadanın «Komonvels», «Alberta Enerji Korporeyşn», İspaniyanın «Repsol» şirkətləri və digərləri fəaliyyət göstərir. Azərbaycan respublikası ilə həmçinin Braziliya, Bolqarıstan, Rumıniya, Polşa, Malaziya, Çin və başqaları da əməkdaşlıq edirlər. Bu gün respublikada İngiltərənin 130-dan çox servis şirkəti, ABŞ təxminən 110 şirkət, Türkiyədən, Fransadan, Portuqaliyadan, Yeni Zelandiyadan və digər ölkələrdən onlarca şirkət sərmayə qoyuluşlarının həyata keçirir. Bu müqavilələr haqqında mümkün məlumatlar xronoloji ardıcılıqla aşağıda verilmişdir.

«Azəri», «Çıraq» və «Günəşli» yataqları (Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkəti (ABƏŞ)). Pay bölgüsü: LukOyl-10%, Statoyl-8,5633%, İtoçu-3,9205%, TPAO-6,75%, AMOKO-17,01%, Delta-1,68%, YUNOKAL-10,0489%, EKSSON-8,0006%, PENZOYL-4,8175%, Bi-Pi-17,1267%, RAMKO-2,0825%, ARDNŞ-10%. 15 noyabr 1994-cü ildə təsdiq olunmuşdur. ABƏŞ bütün fəaliyyəti ərzində Məcburi İşlərin Minimal Proqramı və İlkin Neft hasilatı adlanan

layihələri həyata keçirib. Şirkət gördüyü işlərə 1,6 mlrd.dollar məsrəf etmişdir. Müqaviləni əhatə edən sahədə «Çıraq» strukturunda ilk quyu 1997-ci ilin avqustunda qazılıb. Şirkətin rəhbərliyi 1999-cu ildən başlayaraq 2003-cü ilədək gündəlik neft hasilatını 300 min barrelə çatdırmağı nəzərdə tutur.

«Qarabağ» strukturunun kəşfiyyatı (Xəzər Beynəlxalq Petroleum Şirkəti-XBPS). Pay bölgüsü: ACIP-5%, Penzoyl-30%, ARDNŞ-7,5%, Lukoyl-7,5%, LUKAÇIP-50%. 14 fevral 1996-cı ildə təsdiq olunmuşdur. Lakin hesablamalara görə ehtiyatlar 18,4 milyon tondur.

«Dan Ulduzu» və «Əşrəfi» (Şimali Abşeron Əməliyyat Şirkəti- ŞAƏŞ) perspektiv strukturalı üzrə kəşfiyyat, pay bölgüsü barədə saziş 14 dekabr 1996 il tarixdə AMOCO (ABŞ)-30%, Unocal (ABŞ)-25,5 %, Delta International (Səudiyyə Ərəbistanı)-4,5 %, İtochu (Yaponiya)-20 % arasında imzalanıb. Kəşfiyyata 3-4 il işləmə dövrünə 25-30 il müddət nəzərdə tutulmuşdur. Proqnozlara görə strukturlarda 100-120 mln ton neft və 30-50 mlrd kub metr qaz olması ehtimal olunur.

«Şahdəniz» strukturun kəşfiyyatı (Bi-Pi Eksploreyşn («Şahdəniz») LTD). Pay bölgüsü: TPAO-9%, NIOK-10%, Elf-10%, LukOyl-10%, Bi-Pi/ Statoyl-51%, ARDNŞ-10%. 25 fevral 1997-ci ildə təsdiq olunmuşdur.

«Lənkəran-Dəniz» və «Talış Dəniz» yataqları (Elf Petroleum «Lənkəran-Talış») üzrə müqavilə 15 iyun 1997-ci ildə təsdiq olunmuşdur. Pay bölgüsü: Elf-40%, Total-10%, ARDNŞ-25%, OÇEK-10%, Demineks-10%, Petrofina-5%. Lahiyəni həyata keçirmək üçün təxminən 1,5 ABŞ dolları məbləğində əsaslı xərclər nəzərdə tutulur.

1997-ci il avqustun 1-də Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkəti ilə Şevron Oversiz Eksploreyşn Limited (ABŞ) və ARDNŞ-in Ortaq Neft Şirkəti arasında Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorundakı «Abşeron» dəniz blokunun, (paylar ARDNŞ-50%, Total-20%, Şevron-30%) Azərbaycan

Respublikasının Dövlət Neft Şirkəti ilə Mobil Eksploreyşn ənd Prodyusing Azərbaycan İnk. ARDNŞ-in Ortaq Neft Şirkəti arasında «Oğuz» dəniz blokunun, (paylar ARDNŞ-50%, Mobil-50%) Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkəti ilə Ekson Eksploreyşn ənd Prodakşn Azərbaycan Limited (ABŞ) və ARDNŞ-in Ortaq Neft Şirkəti arasında Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda «Naxçıvan» perspektiv strukturunun (paylar ARDNŞ-50%, Eksson-50%) kəşfiyyatı, işlənməsi və hasilatın pay bölgüsü haqqında saziş imzalanmışdır. Hər üç saziş Milli Məclis tərəfindən 1997-ci il 5 dekabrda tətbiq edilmişdir.

Yalama (D-222) yatağı üzrə ARDNŞ və LUKARKO ilə müqavilə 03.07.97 tarixində imzalanmışdır. Paylar ARDNŞ-40%, LUKARKO-60% Milli Məclis tərəfindən 10.12.97 tarixində ratifikasiya edilib.

Kürdaşı yatağı üzrə müqavilə 02.06.98 tarixində imzalanmışdır. Paylar ARDNŞ-50%, ACİP-25%, TPAO-5%, RERSOL-5%, MITSUI-15% olmaqla müqavilələr imzalanmışdır. Milli Məclis tərəfindən 30.06.98 tarixində ratifikasiya edilib.

«Cənub-Qərbi Qobustan» blokuna daxil olan üç sahənin («Şıxəkərli», «Şeytanud», «Bürgüt», «Donquzduq», «Nardaran», «İlxıçı», «Qərbi Hacıvəli», «Sundi», «Şərqi Hacıvəli», «Turağay», «Kəvizədağ», «Qərbi Duvannı», «Duvannı», «Solaxay» və «Daşkil» yataqlarının) kəşfiyyatı və işlənməsi haqqında 1998-ci il iyunun 2-də ARDNŞ ilə Komonvels Qobustan Limited («Komonvels»), Yunion Texas Qobustan Limited («Yunion Texas») və ARDNŞ-nin Ortaq Neft Şirkəti («ONŞ») arasında saziş imzalanmışdır. Paylar ARDNŞ-20%, Yunion Texas-40%, Komonvels-40%. Milli Məclis tərəfindən 13.12.98 tarixində ratifikasiya edilib.

«Xəzər» dənizinin Azərbaycan sektorunda yerləşən «İnam» perspektiv strukturunun daxil olduğu dəniz blokunun kəşfiyyatı və işlənməsi haqqında 1998-ci il iyulun 21-də

ARDNŞ ilə AMOKO İnam Petroleum Kompani (AMOKO), Monument Resorsez (Kaspian) Limited, («Monument»), Sentral Fyuel Kaspian Si Limited («SFK») və ARDNŞ-nin Ortaq Neft Şirkəti («ONŞ») arasında saziş imzalanmışdır. Paylar ARDNŞ-20%, Amoko-25%, Monument-12,5%, SFK-12,5%. Milli Məclis tərəfindən 01.12.98 tarixində ratifikasiya edilib.

Kürsənki-Qarabağlı yatağı üzrə paylar ARDNŞ-50%, Amerada Hess/Delta-20%, Frontera-30% olmaqla 15.12.98 tarixində müqavilə imzalanmışdır. Milli Məclis tərəfindən 22.04.99 tarixində ratifikasiya edilib.

Azərbaycan Respublikasında «Muradxanlı», «Cəfərli» və «Zərdab» neft yataqlarının daxil olduğu blokun reabilitasiyası, kəşfiyyatı, işlənməsi və hasilatın pay bölgüsü haqqında 1998-ci il iyulun 21-də «ARDNŞ» ilə Ramko Enerji (Muradxanlı) Limited, («Tamko») və ARDNŞ-nin Ortaq Neft Şirkəti («ONŞ») arasında saziş imzalanmışdır (paylar hərəyə 50%-dir).

«Muradxanlı» yatağı 1971-ci ildə açılıb Bakıdan 240 km cənub-qərbdə, İmişli rayonu ərazisində yerləşir. İstismar olunduğu bütün dövr ərzində burada 125 quyu qazılıb, 2,673 min ton neft çıxarılıb və 524 min ton neft isə qalmaqdadır. «Cəfərli» neft yatağı İmişli rayonundan 18 km şimaldadır. 1984-cü ildə açılıb. «Zərdab» yatağı Zərdab rayonundan 273 km məsafədə yerləşir. Hazırda burada 639 min ton neft qalır. Sazişə yatağın birgə istismar müddətini 25 il müəyyən olunmuşdur.

Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda yerləşən «Araz», «Alov» və «Şərq» perspektiv strukturlarının daxil olduğu kəşfiyyat blokunun kəşfiyyatı və işlənməsi haqqında 1998-ci il iyulun 21-də Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkəti («ARDNŞ») ilə Bi-Pi Eksploreyşn (Azərbaycan) Limited (Bi-Pi), Statoyl Azərbaycan Alov a.s. («Statoyl») və ARDNŞ-nin Ortaq Neft Şirkəti («ONŞ») arasında saziş imzalanmışdır.

Sazişə əsasən ARDNŞ 40%, Bi Pi Amoko 15%, Ekson 15%, Statoyl 15%, TPAO 10%, Alberta Enerji Kompani isə 5% iştirak payına malik olacaqdır. Milli Məclis tərəfindən 18.12.98 tarixində ratifikasiya edilib.

Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda «Atəşkah», «Yanan Tava» və «Muğan Dəniz» perspektiv strukturlarının daxil olduğu dəniz blokunun kəşfiyyatı, işlənməsi haqqında 1998-ci il dekabrın 25-də Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkəti («ARDNŞ») ilə Kapan Petroleum Eksploreyşn Ko, LTD-nin Ortaq Şirkəti («YAREX»), İndoneziya Petroleum DLT-nin Ortaq Şirkəti («İNREX»), İtoçu Oyl Eksploreyşn Ko, LTD («İTOCHU»), Teyseki Kontinental Şelf Development Ko, LTD («TEYKOKU») və ARDNŞ-nin Ortaq Neft Şirkəti («ONŞ») arasında saziş imzalanmışdır paylar ARDNŞ-50%, İtoçi-7,5%, İNREX-12,5%, YAREX-22,5%, TEYKOKU-7,5%. Milli Məclis tərəfindən 11.06.99 tarixində ratifikasiya edilib.

«Zəfər»-«Məşəl» strukturları üzrə saziş Milli Məclis tərəfindən 11.06.99 tarixində ratifikasiya edilib və hazırda texniki işlər aparılır. «Lerik-Dəniz», «Cənub»-«Dalğa»-«Savalan» strukturları, «Padar» sahəsi və ona bitişik strukturlar üzrə sazişlərdə imzalanmışdır.

Neft sənayesində müştərək fəaliyyətdə konsorsiumlarla yanaşı çox sayda xarici kapitallı birgə müəssisələr də fəaliyyət göstərir. Quruda NQÇİB-də 6 belə müştərək müəssisə yalnız hasilatla məşğul olur. Dənizdə də NQÇİB-də müştərək müəssisələrin sayı artmaqdadır.

Azərbaycanda neft kontraktlarının bağlanması çoxlu zidiyyətli məqamlarla müşayiət olunan tarixi siyasi bir dövrə təsadüf etmişdir. Bunlardan ilki onunla izah edilir ki, respublikada neft haqqında qanun mövcud olmamış və hələ də qəbul edilməmişdir. Azərbaycanın tanınmış iqtisadçı alimi N.Müzəffərli qeyd edir¹² ki, milli məclisdə neft kontraktlarına

¹² N.Müzəffərli «İqtisadi etüdlər», Bakı-1999-cu il.

baxılarkən ARDNŞ-in rəhbərləri müxtəlif ölkələr tərəfindən imzalanmış neft müqavilələrinin xarici kompaniyalar üçün mürəkkəblik dərəcəsini əks etdirən reyting-lis nümayiş etdirmişlər. Xarici müstəqil ekspertlərin tərtib etdikləri bu reyting siyahısında Azərbaycan ən yüksək 5 bala malikdir. Bu göstərici Böyük Britaniya üzrə 1 bal təşkil edir ki, bu da şərtlərin bəsitliyi ilə izah olunur. Alimin fikrincə Azərbaycanın neft kontraktlarına skeptik yanaşma mövcuddur ki, bu da onların qanundan yüksək statusda olması ilə xarakterikdir. Belə ki, konstitusiyada müvafiq dəyişikliklərin aparılmasının bu kontraktlara təsiri belə olmayacaqdır. Hətta hər hansı kataklizm prosesi bu kontraktların ləğvi ilə nəticələnsə də dəymiş ziyanın ödənilməsi məcburidir. Təftiş hər hansı bir kontraktla müəyyən qüsuru və çatışmamazlığı nisbi də olsa aşkar etməyə qabildir. Qüsurlar və nöqsanları isə daha bariz səviyyədə zaman özü aşkarlayır. Bundan başqa qeyd etmək lazımdır ki, bağlanan neft kontraktlarının konfidensiallığı, yataqlardakı ehtiyatların dəqiq miqdarının konspirativliyi bu ümumi pay bölgüsündə Azərbaycanın qazancının miqyasının maksimallığını müəyyən etməyə çətinlik törədir. Lakin bir həqiqət də vardır ki, yalnız neftin yataqlardan bizim infrastruktur vasitəsi ilə uzun müddət əldə ediləcəyi Azərbaycanda iqtisadiyatın inkişafında detonator rolunu oynayacaqdır. Bununla belə xarici neft şirkətlərinin respublikamıza ekspansiyasının qorxulu təzadlarını soyuqqanlıqla təhlil etməyi də unutmamalıyıq.

Uzun müddət müxtəlif dövlət və iqtisadi strukturların respublika nümayəndələri «Əsrin müqaviləsi»nin ölkənin neft maşınqayırma sənayesinin dirçəlişinə təkan verəcəyinə ümid verirdilər. Lakin hasilatın pay bölgüsü sazişinin 11-ci əlavəsi ARDNŞ-in istənilən servis strukturunu daxili bazarda oyundan kənar vəziyyətə salmışdır. Dövlət standartlara ilə işləyən Azərbaycan şirkətləri bu nöqtəyi nəzərdən ABƏŞ-də gərəksiz bir vəziyyətə düşmüşlər. Aşağıda 1994-cü ildə «Əsrin müqaviləsi»nin 11-ci əlavəsi verilir.

XI ƏLAVƏ

Layihə standartları və texniki şərtlər.

Mövcud qurğuların modifikasiyası proqramı çərçivəsində yaradılan yeni mədən obyektləri, vasitələri, avadanlıqları müasir beynəlxalq standartları üzrə layihələşdiriləcək və mütləq əksər hallarda Xəzər dənizinin konkret vəziyyətinə uyğun olaraq modifikasiya ediləcəkdir. Mövcud qurğular onların inşası başlanan vaxtdan müvafiq standartlara uyğun layihələşdirilmişdir. Onlar beynəlxalq standartlara uyğun modelləşdirməyəcəklər. Burada yeni avadanlığın təhlükəsiz istismarının təminatı məqsədilə podratçının lazım bildiyi hallar istisna edilir.

İstifadə olunan layihədə texniki şərtlər müasir standartlara əsaslanacaq və aşağıda qismən adları hallanan beynəlxalq mühəndis təşkilatları və assosiasiyaları tərəfindən tanınan təşkilatları əhatə edəcəkdir. Texniki layihə şərtlərinə podratçı tərəfindən müvafiq beynəlxalq standartlara uyğun işlənmiş əlavə şərtlər də daxil edilə bilər.

ARI	Amerika Neft İnstitutu
ANSI	Amerika Milli Standartlar İnstitutu
ASME	Amerika Mühəndis-Mexanika Cəmiyyəti
AST	Amerika Sınaq və Material Cəmiyyəti
BSI	Britaniya Standartlar İnstitutu
CEN	Avropa Normallaşdırma Komissiyası
CENELEC	Elektrotexnik Standartlar üzrə Avropa Komissiyası
DIN	Alman Standartlar İnstitutu
IEC	Beynəlxalq Elektrotexnika Komissiyası
IEEE	Mühəndis Elektrik və Elektronçular İnstitutu (ABŞ)
IP	Neft İnstitutu (Böyük Britaniya)
ISA	Amerika Cihazçı-Mühəndislər Cəmiyyəti
ISO	Standartlaşma üzrə Beynəlxalq Təşkilat
NASE	Korroziya üzrə Mühəndislərin Milli Assosiasiyası (ABŞ)
NEMA	Elektrik Avadanlıqlarının İstehsalçılarının Milli Assosiasiyası (ABŞ)
NFPA	Milli Mühafizə Assosiasiyası (ABŞ)

Qeyd etmək lazımdır ki beynəlxalq kontraktların əhatə ediyi bir neçə sahədə kəşfiyyat qazmasının ilkin hesablamalarda

qeyri dəqiqliyi aşkar etmişdir. Qarabağ strukturda ötən müddət ərzində 3 kəşfiyyat quyusu qazılmışdı. 1997-ci ildə qazılmış RSK-1 quyusunda qazlı laylar aşkar edilmiş, RSK-2 quyusundan isə aşkar edilən iki layın sutkalıq debeti 700-770 min kubmetr qaz və 30-80 kubmetr kondensat olmuşdu. RSK-3 quyusunda 3435 m dərinlikdə karbohidrogen zonası aşkarlanmış, buradan götürülən nümunə orada neft, qaz və qaz kondensatının olduğunu göstərmişdi. Lakin son nəticədə onların da kommersiya cəhətdən sərfəli olmadığı aydınlaşmışdı. Hesablamalara görə yatağın ümumi qaz ehtiyatlarının həcmi 23 mlrd. kubmetrdir. Yatağındakı uğursuzluqda, Qərb şirkətlərinin özləri günahkar hesab edilir. ARDNŞ-nin vitse-prezidenti, neftçi-alim Xoşbəxt Yusifzadə də bu fikri istisna etmir. O, kəşfiyyat quyuları qazmaqçün yerin düzgün seçilməməsində günahı konsorsiumda görmüşdür. Həmin fikri sonradan ARDNŞ-də nəticə verməmiş offşor meydançalarında iş aparmaq hüququnu almaq istəyində olan Kanadanın «Alberta Energy» şirkəti də təsdiq etmişdir. XBNŞ-nin səhmdarların rəyincə 1998-ci ilin aşağı qiymətləri şəraitində yatağın işlənməsi səmərəli deyildir. ARDNŞ-in prezidenti N.Ə.Əliyevin fikrincə «1999-cu ilin fevralın 21-də «Qarabağ» bloku üzrə işlər başa çatmış, ötən müddət ərzində 120 milyon dollarlıq vəsait sərf edilmişdir. Nəticədə Azərbaycan heç bir maliyyə vəsaiti sərf etmədən yeni bir yatağın sahibi olmuşdur. Hazırda bu yatağa müəyən maraq yenidən mövcuddur və ARDNŞ müvafiq təklifləri nəzərdən keçirir. Azərbaycan tezliklə həm qaza və elektrik enerjisinə olan tələbatı ödəyəcək, həm də iri qaz ixracatçısına çevriləcəkdir. Bu, böyük həcmdə neft ixracı ilə birlikdə yaxın bir nəçə ildə Azərbaycanın büdcəsinə xeyli valyuta daxil olmasını təmin edəcəkdir».¹³

¹³ «Azərbaycan» Qəzeti 27 noyabr 1999-cu il. ATƏT-in İstanbul sammitinin yekunlarına həsr olunmuş respublika toplantısında ARDNŞ-in prezident N.Ə.Əliyevin çıxışı.

Azərbaycan neft şirkətinin sabit prezidenti S.Bağirov da müvafiq rəylərə həm fikir olaraq qeyd edir ki, hələ 15 il bundan əvvəl bildirdik ki, Xəzərin Azərbaycan sektorunun şimal-şərq hissəsində qaz neftdən çoxdur və əvvəllər dənizin bu rayonunda yerləşən Darvin bankasında qaz əldə edilmişdi. Lakin bu, orada neftin qətiyyətlə yoxluğuna dəlalət etmirdi. Kəşfiyyatda belə işlər çox olur. Buna görə də geoloqların nöqtəyi-nəzərincə, şirkətlərin dəniz meydançalarından üz döndərmələri aydın deyil. Lakin bu uğursuzluqlar digər tərəfdən Azərbaycanı kəşfiyyat məlumatları ilə təmin etdi, konkret olaraq yatağ haqqında dəqiq məlumat alındı. CIPCO bütün əmlak və texnikasını neft şirkətinə verdi. Maliyyə imkanları genişləndikcə ARDNŞ özü yatanda işləri davam etdirəcəkdir.

Xəzərin Azərbaycan sektorunda aşkarlanan yataqların coğrafiyası müxtəlifdir. İmzalanmış müqavilələr arasında ölkəmizin həm cənub, həm şimal sərhədlərində yerləşən strukturlar mövcuddur. Bu strukturların işlənməsi isə yaxın sahil xəttində yeni infrastrukturların yaranmasını stimullaşdıracaqdır. Qeyd edilməlidir ki, neft kontraktlarının proqnozlara müvafiq reallaşması gerçəkliyə çevrilərsə Azərbaycanın iqtisadiyyatı dünyəvi müstəvidə inkişaf tapacaqdır.

2.4. Neftin nəqli marşrutları

Xəzər neftinin nəqli problemi Qafqazlarda siyasi duruma təsir edən əsas amillərdən biri kimi qalmaqdadır. Yaxın illərdə regionda hasilatının əhəmiyyətli dərəcədə artacağı gözlənilir. Böyük neft isə böyük dəhliz tələb edir. İndi neftin nəqlində 2 marşrut tikilsə də genişlənməmiş hasilata onun kifayət etməyəcəyi şübhəlidir. Yeni və əsas kəmərin tikintisi isə çoxlu siyasi və iqtisadi səbəblər, mübahisələr obyektidir. Xəzərin neft ehtiyatları təkcə Azərbaycanı ifadə etmir. Bu hövzədə və onun

ətrafında Qazaxıstan və Türkmənistan da resurslar baxımdan heç də bizdən geri qalmırlar. Hələ 1994-cü ildən Xəzərin əsas neftinin ixracı üçün üç marşrut layihəsi təklif olunmuşdu. Bunlar Gürcüstan və Türkiyə ərazisindən keçən ilk proqnoza görə uzunluğu 1994 km, tikinti dəyəri isə 2,9 milyard dollar olan Bakı-Tbilisi-Ceyhan, yenə də Gürcüstan ərazisindən keçən, uzunluğu 855 km ehtimal edilən, tikinti xərcləri isə 1,55 milyard dollar olan Bakı-Supsa və nəhayət Rusiya ərazisindən keçən, uzunluğu 1489 km, çəkilmə xərci isə 2 milyard dollara qədər olan Bakı-Novorosiysk marşrutları idi. Bakı-Ceyhan bu alternativ marşrutlar içərisində ən uzundu. Göründüyü kimi hələ ilkin proqnozlara görə, Gürcüstan ərazisindən keçən marşrutlardan birincisi ikincidən 2 dəfəyə qədər bahadır. Maliyyə və rentabellik faktorlarını əsas götürən ABƏŞ daha çox ikinci variantda israrlıdır. Lakin burada digər cəhətlərdə mövcuddu. Ceyhan limanının neftötürmə qabiliyyəti Qara dənizin mövcud limanlarına nisbətdə daha yüksəkdi. Digər tərəfdən Supsa limanından daşınan neftin əsas hissəsi Bosfor boğazından keçir. Burada nəhəng meqapolis İstanbul şəhəri yerləşir. Məlumatlara görə son 10 il ərzində bu boğazda 200 iri qəza hadisəsi baş verib. Bir il ərzində isə buradan 50 mindən çox yük gəmisi keçir ki onlarında 4 mindən çoxu tankerlərdir. Türkiyə də buna istinadən ekoloji təhlükəsizlik və digər bu kimi səbəbləri əsas götürərək haqlı etirazlar edir.

Xəzər nefti artıq iki istiqamətdə nəql olunmaqdadır. Novorosiysk marşrutu ARDNŞ-in, Supsa isə ABƏŞ-in inhisarındadır. Bakı-Supsa boru kəmərinin tikintisində 3 mindən çox adam iştirak etmişdir ki bunların da 70%-i Azərbaycan və Gürcüstanın yerli işçi qüvvəsindən ibarət olmuşdur. Kəmərin Azərbaycan hissəsinin tikintisini Azfen/Tekfen BM həyata keçirib. Uzunluğu 827 km olan Bakı-Supsa kəmərinin 722 kilometri 530 mm diametrlük polad borulardan salınmışdır. Kəmərin illik ötürmə gücü ilkin olaraq 5 mln.tondur. Bakı-Supsa kəməri iki terminalı-Azərbaycandakı

Səngəçal və Gürcüstandakı Supsa terminallarını birləşdirir. Səngəçal terminalı 24 düymlük sualtı boru kəməri vasitəsilə Çıraq platformasından sutkada 115 min barrel xam neft qəbul edə bilər. 25 dekabr 1997-ci ildən istismarda olan terminalda hər birinin tutumu 25,5 min kubmetr (160 min barrel) olan 4 çən var. Supsa terminalı isə tangerdoldurma sistemi vasitəsilə neftin nəqlini davam etdirmək üçün tikilib. Terminalda hər birinin tutumu 250 min barrel olan 4 neft çəni var. Maksimum 6-7 mln. ton neftə hesablanmış Bakı-Supsa marşrutundan Gürcüstan da müvafiq gəlirlər əddə edəcək. Lakin Gürcüstan üçün Bakı-Supsa kəmərinin işləməsi iqtisadi səmərə ilə yanaşı, siyasi səciyyədə də daşıyır. Bu ölkədə siyasi sabitliyin daha yüksək səviyyədə təmin olunmasını, həm də onun yanacaqla daim təhciz edilməsinə yardımçı olur.

Rusiya Bakı-Novorosiysk marşrutunun reallaşması ilə yalnız bir il ərzində 30 mln. dollardan artıq pul əldə etmişdir. Bu, 2 milyon ton ilkin neftin Rusiya üzərindən ötürülməsinin tarifi haqqıdır. Qarşılıqlı anlaşmalara görə isə 2002-ci ildən Bakı-Novorosiysk marşrutu ilə ildə 10 mln. ton neftin ixracı gözlənilir. Bu isə hər il 150 milyon dollar qazanca bərabərdir. Kontraktların 30 illik ömrü dövründə bu gəlir 4 mlrd. dolları aşacaqdır. Şimali Qafqazda cərəyan edən hadisələr bununla əlaqədar kəmərdə boş dayanmalar, qəzalar və digər faktorlar Azərbaycan neftinin Qərb marşrutu ilə nəqlinə səbəb olmuşdur. Məhz bu amillər Bakı-Ceyhanı daha cəlbədicə etmişdir. ABŞ rəsmiləri də öz şirkətlərini ölkələrinin siyasi maraqlarına uyğun hərəkət etməyə, onları Bakı-Ceyhanı dəstəkləməyə çağırmışlar. Türkiyə də bu marşrutun çəkilişində xüsusi fəallıq nümayiş etdirmişdir. Elə bu səbəblərlə də kəmərin tikintisinin əksər xərclərini öz üzərinə götürmüşdür. Bununla belə Azərbaycan tərəfi də çalışmalıdır ki, Bakı-Ceyhan kəməri mümkün qədər ucuz başa gəlsin. Fakt ondan ibarətdir ki, inşaat xərcləri gələcəkdə bizim neftimizdən çıxılacaq. Neftin beynəlxalq bazarlara çıxarılması üçün ixrac infrastrukturunun fəal inkişafı

bizim bölkəni investorlar üçün maraqlı edir. 2003-2004-cü illər üçün neft hasilatı həcmi 20 milyon tona qədər artırılması, sonradan isə onun 40-50 milyon tona çatdırılması gözlənilir. Bağlanan müqavilələrə əsasən ümumi ixrac potensialı 2010-2015-ci illər üçün 60-70 milyon ton təşkil edilə bilər. Bu həcmdə neftin bazarlara etibarlı və fasiləsiz nəql edilməsi çoxvariantlı ixrac kəmərləri sistemi ilə mümkündür. ƏİNX-nin uzunluğu 1730 km-dir. Bunun 468-i Azərbaycanın, 225-i Gürcüstanın, 1037-si isə Türkiyənin payına düşür. Layihədə Səngəçal terminalının genişləndirilməsi, Ceyhan limanında yeni nəhəng terminalın inşası, 11 nasos stansiyasının tikilməsi nəticəsində diametri 1100 mm, dəyəri 2,4 milyard dollar, ötürmə qabiliyyəti illik 50 milyon tondan aşağı olmayan boru kəmərinin çəkilişi nəzərdə tutulur. Bakıdan Ceyhana nəqlin ümumi tarifi 2,58 və ya 1 tona 18 dollar planlaşdırılır. 2004-cü ilin mayın 15-nə qədər xəttin tikintisinin başa çatacağı proqnozlaşdırılır.

Azərbaycan neft strategiyasında təkcə öz ehtiyatlarından istifadə etməməlidir. Mövcud infrastrukturdan istifadə də xarici şirkətlərdən pul əldə etmək imkanı var. Tranzit məkandan əlverişli istifadə də mümkündür. Bununla belə Azərbaycanın neft ixracı strategiyasında Supsada inşa edilən neft emalı zavodundan və Ceyhan terminalından da respublika neft şirkəti səhm payı ala bilər. ABŞ şirkətlərinin Supsada tikdiyi zavodun illik gücü gələcəkdə 12 milyon tona çatacağı gözlənilir. Gürcüstan tərəfi yeni Xəzər neft konsorsiumunda onun neft şirkətinin iştirakının təmin ediləcəyi təqdirdə payın 10-15%-nin bizə verilməsini təklif etmişdir. Burada düşünməyə çox əsaslar vardır. Yeni geosiyasi vəziyyətdə neftin inteqrasiya prosesində rolu əvəzsizdir. Neft Qafqazlarda və Orta Asiyada inteqrasiyanı stimullaşdırır. Xəzərin izafi neft ehtiyatlarını region ölkələrinin bu sərvətlərin dünyada bazarına çıxarmasında maraqlıdır. Bu aspektdə Tenqiz-Bakı-Ceyhan xəttində strateji konturları gerçəkləşməyə doğru istiqamət götürür. Dünya neft ölkələrinin

təcrübəsi göstərir ki, dəniz şəraitində ildə 40 milyon ton neft çıxarmaq üçün hər 5 ildən bir kəşfiyyat işlərinə 300 milyon dollar investisiya qoyulmalıdır. Çünki, qazma işləri çox böyük xərclər tələb edir.

Məlumdur ki, yaxın on ildə Qara dənizə çıxarılan təkə Azərbaycan nefti olmayacaq. Bu ərəfədə Qazaxıstanın Qara dənizə böyük həcmdə-təxminən ildə 40 mln. tona qədər neftinin ixracı gözlənilir. Belə bir şəraitdə Azərbaycan çevik və uğurlu neft siyasəti yürütməklə öz neftini Aralıq dənizindəki və Fars körfəzindəki bazarlara çıxışının səmərəlilik aspektlərini aramalıdır. Bu variantın üstün cəhətlərindən biri Naxçıvanın yanacaq ehtiyaclarının ödənilməsinin yaxşılaşdırılmasıdır. Digər tərəfdən Təbrizdəki neft emalı zavoduna (illik gücü 6 milyon ton) nəzərdə tutulan kəmərdən neft verilərsə, onun əvəzi olaraq müvafiq həcmdə Fars körfəzində İran neftinə sahib olmaq imkanı yaranar. Bundan başqa Xəzərdən Fars körfəzinə 1500 km-lik birbaşa kəmərlə çəkilişi də təhlil obyektinə ola bilər. İranlı ekspertlərin fikrincə Bakı-Təbriz-Ceyhan xətti daha çox səmərəlidir. İran variantının üstünlüyü bir də ondan ibarətdir ki, bu mövzədə ölkə ortadoksal olaraq müstəqil siyasət yeridir və xarici təsirlərdən kifayət qədər təcrid olunmuşdur. Uzunluğu 1650 km olan kəmərin 750 km-i düzlük, 100 km-i yarımdağlıq və 800 km-i dağlıq ərazidən keçər. Təqribi hesablamalara görə, düzənlikdə kəmərin 1 km-nin tikinti xərci 500 min dollar, dağlıqda isə 600 min dollardır. Bu baxımdan Bakı-Təbriz-Ceyhanın tikintisi 910 milyon dollara başa gəlir.

Əsas ixrac neft kəmərinin Bakı-Supsa variantı da nəzərdə keçirilmişdir. Bu variantda Bakı-Supsa kəmərinin diametrini 2001-2002-ci ilədək 32 və 42 düymə və onun buraxılış qabiliyyətinin sutkada 1-1,2 mln. barrele və ya ildə 50-60 mln. tona çatdırılması proqnozlaşdırılmışdır.

Azərbaycan nefti əsrin əvvəlində dünya bazarına dəmir yolu və boru kəmərləri vasitəsi ilə ixrac olunurdu. Sonrakı

illərdə, elə indinin özündə də Bakı nefti müəyən qədər dəniz vasitəsi ilə Xəzərətrafi dövlətlərə hətta Volqa-Don kanalından keçməklə Qara dəniz sahilərinə daşınmışdır. İndiki məqamda Azərbaycan nefti yenə də Qara dəniz sahilərinə Bakı-Supsa magistral neft kəməri həm də "Kaspiyan Transko" şirkəti xətti ilə dəmir yolu vasitəsi ilə daşınır. Bununla bələ Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri də gerçəkləşməyə vəsiqə almışdır. Bu kəmərlər həm də Böyük İpək yolunun bərpa xəttinin özünün ən yaxın parallelində inşaasını da reallaşdırmağa bilər. Bütün bunlarla yanaşı biz həm də Xəzər dənizinin Dünya Okeanına qovuşmasını yeni variantları üzərində düşünməliyik. İran tərəfi Bakı ilə Fars körfəzini birləşdirən kanalın tikintisinin mümkünlüyünü qeyd edir. İlk baxışdan deklarativ görünən bu ideya sadəcə olaraq istək deyil real nəzəri əsasları olan bir layihəni təcəssüm etdirir. Bununla bələ Dünya Okeanına çıxışda digər alternativlərdə nəzərdən keçirməlidir. Volqa-Don kanalını bu işdə son əlverişli çıxış xətti hesab etmək olmaz. Əvvəla qış mövsümündə Xəzərin şimal hissəsi həm də kanalın özü də donaraq naviqasiya problemləri yaradır. Digər tərəfdən Rusiya Xəzərin okeana yeganə çıxış yolundan siyasi-iqtisadi məqsədlərdə təzyiqli vasitəsi kimi istifadə edir. Bələ vəziyyət Azərbaycanla yanaşı bu kanaldan ənənəvi istifadə etmiş digər Xəzərhövsəsi ölkələri də aslı vəziyyətə salır. Məhz buna görə də region ölkələri Xəzəri okean qovuşduran möhtəşəm kanalın çekilişində birgə səylər etməlidirlər. Xəzərdən Fars körfəzilə yanaşı Aralıq dənizinə də çıxış nəzərdən keçirilməlidir. Bələ kanalın çekilişinə müasir texnologiyalar imkan yaratdığı halda onun inşası xərclərini araşdırmaq olar. Zənnimizcə bələ layihələrin həyata keçirilməsində Xəzərin karbohidrogen ehtiyatları maliyyə mənbəyi kimi çıxış edə bilər.

2.5. Qaz təsərrüfatının iqtisadi problemləri

Dünyada neftçixarma qədər qaz hasilatının və istismarının tarixi də qədim və zəngindir. Min illər bundan qabaq insanlara yerin təkindən qazın çıxması bəlli olmuşdur. Belə ki, hələ eramızın ilk əsrlərində Abşeron yarımadasında, Xəzərin Dağıstan sahillərindəki ərazilərdə mövcud «əbədi yanar atəşlər» dənizə şölə saçmış, üzən gəmilərin mayakı olmuşdur. Çox əsrlər öncə Malay adaları arxipelaqında, Amerikanın Eri gölü ətrafında yanar qazların davamlı püskürməsi müşahidə olunmuş, Hindistan, Çin və İranda baş verən müvafiq hadisələr isə bu əraziləri atəşpərəstlərin mütəddəs məkanına çevirmişdi. Atəşpərəstlərin məşhur məbədlərindən biri də Bakı şəhərində yerləşən Suraxanı atəşkəhidı. Atəşkəh hələ ötən əsrin 70-ci illərindəkə nəinki yaxın ərazilərin hətta Uzaq Şərqi ölkələrindən gələn atəşpərəst zəvvarların ziyarət yeri olmuşdu. Bu ecazkar məbəd indi də öz möhtəşəmliyini qoruyub saxlamışdır. Min il bundan öncə Bakıya gəlmiş ərəb coğrafiyaşünası və səyyahı Əbdul-Həsən Məsudi də dənizdə yanma hadisəsinin şahidi olduğunu qeyd etmişdi. Sonrakı dövrlərdə də Abşeronda Bibi-Heybət ərazisində xüsusən ötən əsrin axırı XX əsrin əvvəllərində dəniz səthində təbii qazın çıxması ilə əlaqədar sürəkli alışıma, yanma hadisəsi müşahidə olunmuşdu. Elə indi də Abşeronun Dığah və Məhəmmədli kəndləri qovşağında məşhur «Yanar dağ» əbədi məşəl kimi alov püskürməkdədi.

Yanar qazlardan sənaye və məişətdə istifadəyə isə ötən yüzilliklərdə başlanmışdır. Əvvəllər qazdan yanacaq kimi yalnız neft hasilatında sobaların və quyuların qızdırılmasında istifadə olunurdu. Lakin sonradan müəyyən edildi ki, qaz yanacaq kimi məişətdə və sənayedə istifadədə əvəzsizdir. Burada yanmanın zərərsizliyi və sadə tənzimlənməsi, ekoloji təmizlik, buru vasitəsi ilə öz təzyiqi hesabına asanlıqla nəqli və sair bu kimi keyfiyyətlər ondan istifadənin xeyli inkişafına təkan verdi. Qazın digər keyfiyyət çalarları aşkarlandıqca

ondan müxtəlif sintetik maddələrin maye spirt, üzvü həlledici, plastik kütlə, süni kauçuk, lif, kübrə, partlayıcı maddə alınması, enerji istehsalında və xalq təsərrüfatının digər sahələrində istifadə olunması da geniş intişar tapdı.

Məlumdur ki, daş kömürün termik emalından qazın tərkibində olan metan və digər qaz qarışıqları alınır. Bu üsuldan ilk dəfə 1838-1896-cı illərdə İngiltərədə geniş istifadə olunub. Əsrin əvvəllərində Rusiyada Moskva və Peterburq şəhərlərində daş kömürdən qazın alınması üzrə çoxsaylı zavodlar mövcud idi. Burada alınan qazdan iri sobalarda və nisbətən də məişətdə, istifadə etmişlər. Lakin bu istifadənin miqyası çox geniş olmamışdır. İllər ötdükçə insanlar qazın yanacaq növü kimi əhəmiyyətini dərk etmiş, onu ram edərək istifadəsini genişləndirmişlər. Digər mənbələrdə qeyd olunur ki, təbii qazdan daha geniş istifadə Amerika Birləşmiş Ştatlarında iri qaz yataqlarının kəşfi ilə əlaqədar olmuşdur. Burada qazdan əvvəlcə boruyayma sənayesində, sonradan isə məişətdə istifadə edilmişdir. Qazın artan əhəmiyyəti hasilata da təsir etmiş, 1920-ci ildə ABŞ-da onun istismarı 23 milyard kub metrə çatmışdı.

Ötən əsrdə Azərbaycanda da qazdan geniş istifadə olunmağa başlanmışdır. Uzun illər respublikamızda qaz quru sahələrdə hasil edilirdisə, hazırda bu nisbət kəskin olaraq dəniz yataqlarının xeyrinə dəyişmişdir. Axtarışlar nəticəsində Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda «Əşrəfi», «Qarabağ» və «Şahdəniz» yataqlarında qaz və qaz kondensat yataqları aşkar edilmişdir. «Şahdəniz» böyük karbohidrogen ehtiyatları olan ən iri dəniz strukturlarından biridir. 1999-cu ilin iyul ayının 12-sində «Şahdəniz» yatağında əldə edilmiş nəticənin Azərbaycan prezidentinə təqdimatı mərasimində bu yatağın imkanları və reallıqları ilə bağlı yeni faktlar ortaya çıxmışdır.¹⁴ Azərbaycan geoloqlarının 1954-cü ildə aşkar etdikləri bu yataqda 1999-cu ildə qazılan quyuya 6316 metr dərinlikdə məhsul vermişdir. Test

¹⁴ «Azərbaycan» Qəzeti, 13 iyul 1999-cu il.

işləri aparıldıqdan sonra quyuyu gündə 1,5 milyon kubmetr qaz, 377 min ton kondensat verir. Yataqda 700 milyard kubmetr qazış olması ehtimal olunur. Lakin Xəzər dənizinin geologiyasının dərin bilicisi olan məşhur alim-geoloq X.Yusifzadə buradakı ehtiyatların 1 trilyon kubmetrdən az olmadığını qətiyyətlə deyir. Bu isə ən azı Almaniya, ən çoxu Ukraynanın ehtiyatlarına və az qala isə dünya qaz ehtiyatlarının 1%-nə bərabərdir. Proqnozlara görə hər il «Şahdəniz» yatağı 25 il müddətində təkcə ixracat üçün 15-20 milyard kubmetr qaz verəcəkdir. Hesablamalar göstərir ki, 2010-cu ildə Azərbaycanda qaz hasilatı 20-25 mlrd. kubmetrə çatacaqdır. Mütəxəssislərin proqnozlarına görə Xəzərin Azərbaycan sektorunda qaz ehtiyatlarının həcmi 2-3 trilyon kubmetrdir. Bunun 100 milyard kubmetrinin mövcudluğu artıq sübut edilmişdir. Qaz hazırda «Bahar», «Bulla-Dəniz» və «Günəşli» yataqlarında çıxarılır.

Azərbaycanda qazın emalı qeyd olunduğu kimi «Azərbaycan Qaz Emalı zavodu» həyata keçirir. Dənizdə çıxarılan qazın əksər hissəsi bu zavodda emal və təmizlənmə prosesindən keçir. Lakin zavodun istehsal gücü respublikamızda hasil olunan bütün qazın emalı və təmizlənməsinin reallaşdırılmasına müvafiq deyildir. Yaxın illərdə Azərbaycanda qaz hasilatının artırılacağı təqdirdə bu zavodun istehsal gücünün artırılmasına və yaxud müvafiq tipli kiçik zavodların tikilməsinə ehtiyac yaranacaqdır.

Qazın sənayedə, məişətdə işlədilməsində tələbat yay, qış mövsümlərində, eyni zamanda gecə və gündüz vaxtı müxtəlif olur. Məum olduğu kimi gecələr qaza tələbat azalır və böyük şəhərlərdə belə kəskinlik daha çox hiss olunur. Bunun üçün qazın verilməsini təmzirləmək məqsədilə qaz anbarlarının və qazholderlərdən yaradılması zəruriliyi meydana çıxır. Məlumat üçün qeyd edək ki ilk yeraltı qaz anbarları ABŞ-da intişar tapmışdır. Artıq əsrimizin 70-ci illərində ABŞ-da belə anbarların sayı 200 və orada saxlanılan qaz həcmi 125

milyard kub metr olmuşdur. SSRİ-də ilk yeraltı qaz anbarı 1958-ci ildə Kuybişev şəhərində tükənmiş qaz yatağında düzəldilmişdi. Azərbaycanda iri yeraltı qaz anbarları Bakı şəhəri yaxınlığında yerləşən Qaradağ və Qalmaz qaz anbarlarıdır. Onların ümumi aktiv həcmi 3 milyard kub metridir. Bundan başqa qazdan maye və sıxılmış halda da istifadə olunur. Maye qaz əsasən propan-butan qazlarının mayeləşməsindən alınır. Propan və butan o cümlədən onların qatışıqları bir neçə atmosfer təzyiqində çox asanlıqla maye halına keçirlər. Qazlardakı bu xüsusiyyət qaz sənayesinin ayrıca bir sahəsinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Maye qazdan istifadə zamanı qaz kəmərlərinə ehtiyac qalmır. Bir çox ölkələrdə qaz ehtiyatları olmadığı üçün maye qazdan geniş istifadə olunur. Belə ölkələrin sayı isə qaz ehtiyatları olan ölkələrdən daha çoxdur. Maye qazdan daha çox məişətdə istifadə olunur. Yaponiya və digər ölkələrdə isə maye qazın istifadəsi məkan sənayeni də əhatə edir. Hazırda respublikamızda təbii qaz böhranı ilə əlaqədar bir çox rayonlarda bu yanacaq növündən istifadə daha da artmışdır. Azərbaycanda maye qaz «Bakı Məişət Maye Qaz» və Qaradağ Qaz Emalı zavodlarında istehsal olunur. Bu yanacaq növünə ehtiyacın artığını nəzərə alaraq Qaradağ Qaz Emalı zavodunun nəzdində bir neçə ildir ki maye qaz istehsal edən müasir tipli Azərbaycan-Türkiyə müştərək müəssisəsi «Azturqaz» fəaliyyət göstərir. Respublikada maye qazın təchizatını qeyd olunduğu kimi Maye Qaz İstehsalat Birliyi həyata keçirir. Respublika Prezidentinin sərəncamına əsasən, «Azəriqaz» Səhmdar Cəmiyyətinin tərkibində olmuş Maye Qaz Üzrə İstehsalat Birliyinin müəssisə və obyektləri özəlləşdirilmək üçün Dövlət Əmlak Komitəsinin sərəncamına verilmişdir. Bu iri birliyin tərkibində 115-dən artıq istehsal strukturu mövcuddur. Birlik əsasən qazın balonlara doldurulması və satışı ilə məşğul olur. 1997-ci ildə birlik 17 min tondan çox qaz satmışdır. Yaxın illərdə bu göstəricinin 20-25 min ton olması proqnozlaşdırılır. Bu günkü ehtiyaclar, iqtisadi durum, qaz ehtiyatları potensialı

respublikamızda maye qaz istehsalının genişləndirilməsini diktə edir. Bu məqsədlə kiçik qaz emal edən zavodları tikintinin layihələşdirmək və gerçəkləşdirmək səmərəli olardı. Dünyanın bir çox ölkələrində belə çoxda baha başa gəlməyən zavodlar uğurla fəaliyyət göstərməkdədir. Gözlənilən böyük qaz hasilatı ilə əlaqədar olaraq emal ediləcək maye qazın müəyyən hissəsini ixracı da reallaşacaqdır.

Azərbaycan Respublikasının Milli məclisi 1998-ci ilin avqust ayında «Qaz təchizatı haqqında» qanun qəbul etmişdir. Müvafiq qanun qaz və maye halında enerji daşıyıcısı kimi işlədilən bütün qaz növlərinin, o cümlədən təbii qazlar da daxil olmaqla istehsalı, emalı, nəqli, saxlanması, paylanması, satışı, istifadəsi üzrə fəaliyyət növlərini tənzimləyir və energetika qanunvericiliyinin əsas prinsipləri üzərində qurulmuş qaz sahələrinin fəaliyyətlərini özündə əks etdirir. Lakin təbii qaz yataqlarının kəşfi, işlənməsi, hasilatı, ilkin emalı, nəqlə hazırlanması, hasilat məntəqəsindən təchizat məntəqəsinə qədər nəqli, eyni zamanda mühərriklərdə yanacaq şəklində işlədilən qazın istifadəsi və nəql edilməsi digər qanunlarla tənzimlənir ki, bu qanunların da işlənilməsi və qəbul edilməsi zaman ehtiyacıdır. İlkin olaraq qəbul edilmiş «Qaz təchizatı» qanununun qəbul edilməsi müstəqil Azərbaycan Respublikası üçün qiymətli bir hadisədir. Bu qanun Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrin, o cümlədən sualtı kabellər və boru kəmərləri ilə sərhədlərdən çirklənmə, iqlim dəyişiklikləri ilə bağlı müqavilələrin təsirini azaltmır.

Azərbaycanın qaznəqlətmə sisteminin infrastrukturuna hazırda 4 min km uzunluğunda diametri 1200 mm işçi təzyiqi 55 atmosfer gündəlik qaz nəql etmə qabiliyyəti 70 milyon kub metr magistral, 36 min km çox aşağı və orta təzyiqli qaz kəmərləri, ümumi qüdrəti 200 mqvt olan 7 kompressor stansiyası, 150 qazpaylayıcı stansiya, aktiv həcmi 3 milyard kub metr olan 2 yeraltı qaz anbarı daxildir. Respublikanın qaz

kəmərləri tranzit, məntəqə, sistemlərarası texnoloji və ayrı-ayrı sifarişçilərə çəkilmiş olmaqla dörd əsas qrupa bölünür.

Tranzit qaz kəmərləri.

1. Mazdok (Rusiya)-Qazı-Məmməd

Uzunluğu 700 km, diametri 1200 mm, o cümlədən Azərbaycanın ərazisi üzrə 240 km, məhsuldarlıq-13 mlrd. kub metr/i. 6 Kompresor stansiyası vardır, o cümlədən 2-si Azərbaycan ərazisində (Şirvanovka,Siyəzən), İşçi təzyiqi-55 bar.

2. Bind-Baland (İran)-Astara-Qazı-Məmməd

Ümumi uzunluğu 1474,5 km, o cümlədən Azərbaycanın ərazisində 196,5 km, diametri 1200 mm, məhsuldarlıq-10 mlrd.kubmetr. 9 Kompresor stansiyası. İşçi təzyiqi 75 bar.

3. Qazı-Məhəmməd-Qazax (1-2)

İki xətt üzrə hər birinin uzunluğu-378 km. Məhsuldarlığı 10 mlrd. kubmetr. 3 kompresor stansiyası (Qazı-Məmməd, Ağdaş, Qazax), gücü-100 mVt-dan çox. İşçi təzyiqi 55 bar.

4. Qazax-Gürcüstan

Azərbaycan ərazisindəki uzunluğu-120 km, diametrləri 1000, 800, 500 mm. Ümumi məhsuldarlıq ildə 10 mlrd. kubmetrə qədər. İşçi təzyiqi-55 bar.

5. Qazax-Ermənistan

Azərbaycan ərazisindəki uzunluğu 38 km, diametrləri 1000,500 mm. Ümumi məhsuldarlıq ildə 7 mlrd. kubmetr. İşçi təzyiqi-55 bar.

6. Yevlax-Naxçıvan

Ümumi uzunluğu 350 km, o cümlədən Azərbaycanın ərazisi üzrə 290 km, diametr 700 mm, məhsuldarlıq-4,5 mlrd. kubmetr. İşçi təzyiqi-55 bar. (Əlavə № 5 respublikamın qaz şəbəkəsinin xəritəsi verilmişdir).

Qeyd etmək lazımdır ki, respublikamızın yüksək təzyiqli qaznaqliyyat sistemi xarakterik xüsusiyyətə malikdir. Burada digər dövlətlərdən istənilən miqdarda qaz resurslarının qəbul olunması başqa dövlətlərə verilməsi və habelə Avropa

ölkələrinə mövcud kommunikasiya xəttləri boyunca istənilən diametrlili, təzyiqli, məhsuldarlıqlı paralel qaz kəmərinin çəkilməsi, müvafiq kompressor stansiyalarının, mühəndis sistemlərinin tikilməsi üçün əlverişli şərait vardır.

Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra onun qaz təsərrüfatı yeni bir qurum «Azəriqaz» DŞ altında birləşdirilmişdir. «Azəriqaz» Dövlət Şirkəti 1992-ci ildə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 03.09.92-ci il tarixli 160 sayılı fərmanı ilə xalq təsərrüfatının, əhalinin təbii qaza və ondan istehsal olunan məhsullara, məişət qaz avadanlıqlarına tələbatı ödəmək məqsədi ilə respublikamızın ərazisində yerləşən qaz təsərrüfatı kompleksinə daxil olan ayrı-ayrı təsərrüfat qurumlarının bazası əsasında təşkil olunmuşdur. Şirkət təşkil olunarkən onun strukturuna Baş qaz tikinti tresti, «Qazmaşzavod» İstehsalat Birliyi, layihə və elmi-tədqiqat institutları, Sosial Təchizat Birliyi, Texnoloji Nəqliyyat İdarəsi, Maye-Qaz İstehsalat Birliyi, «Qalmaz» Dərin Qazma Ekspedisiyası və bu kimi digər böyük təsərrüfat obyektləri daxil edilmişdir. Bununla belə Sovetlər İttifaqı dövründə respublika qaz təsərrüfatı kompleksinə daxil olmuş bir çox mühüm müəssisə və təşkilatlar, o cümlədən kompleksin əsas istehsal obyekti Azərbaycan Qaz Emalı Zavodu Dövlət Neft Şirkətinin tabeciliyinə verilmişdir. Şirkətin Səhmdar Cəmiyyəyə çevrilməsi ilə əlaqədar «Azəriqaz» Baş Tikinti İdarəsi, Sosial Tikinti Birliyi, Maye-Qaz İstehsalat Birliyi və sair qurumlar özəlləşmə ilə əlaqədar kompleksin tərkibindən çıxarılmış, layihə və elmi-tədqiqat institutları birləşdirilmiş, «Qalmaz» dərin qaz ekspedisiyası Dövlət Neft Şirkətinin strukturuna daxil edilmiş və bununla əlaqədar digər müəyyən qurumlar da struktur dəyişikliklərinə, birləşmə və ləğv etmə proseslərinə məruz qalmışdır. Bundan başqa qeyd etmək lazımdır ki, mövcud ictimai-siyasi-iqtisadi durum və ondan irəli gələn qeyri-professional meyillər şirkətin yaradılması zamanı bir çox qüsurlara, səriştəsizliklərə səbəb olmuşdur.

Belə ki, yaradılan qurum bazar iqtisadiyyatının tələbləri, yeni iqtisadi münasibətlərlə bağlı aspektlər nəzərə alınmadan təşkil edilmişdir.

Səhmdar Cəmiyyədə hazırda qazın qəbulu və satışı prosesində itkilərin həcmi hələ də yüksək olaraq qalır. Təbii qaz itkisinin əsas səbəblərini ARDNŞ-dən qəbul edilən qazın müəyyən hissəsinin texnoloji proseduraya müvafiq olmadan mədəndən bir başa «Azəriqaz» QSC-nin sisteminə verilməsi, nəql zamanı nəzarət zəifliyi, kəmərlərdəki nasazlıq, vəsaitin çatışmamazlığı və keyfiyyətlə bağlı problemlərlə izah oluna bilər. Keçmiş SSRİ dövründə qaz itkiləri xüsusi metodika üzrə planlaşdırılaraq 1,2-2 faizdən çox olmurdu. Bu norma Azərbaycanın qaz kompleksinə də şamil edilirdi. Sovetlər İttifaqı çökdükdən sonra respublika tələbatını öz qazı ilə ödəmək zorunda qaldı. Ortaya çoxlu problemlər çıxdı. 1992-ci ildə kompleksdə qaz itkiləri planı 7%, 1993-cü ildə 8,6% qaldırıldı və hazırda 8-9% təşkil edir. Bu illərdə faktiki itkilər isə 15-20%-dən çox olmuşdu. Başqa sözlə, 1992-ci ildə «Azəriqaz»da qaz itkisi planı 889 milyon kubmetr, faktiki itki 1 milyard 897 milyon kubmetr, 1993-cü ildə plan 810 milyon kubmetr, faktiki itki isə 1 milyard 351,4 milyon kubmetr, 1997-ci ildə isə faktiki itkilər 10,3 faiz təşkil etmişdir. Müqayisə üçün deyək ki, qaz itkiləri planı Gürcüstanda 1995-ci ildə 2,73% olmuş, və 1999-cü il üçün 1,03% planlaşdırılmışdır. Ermənistanda bu rəqəmlər müvafiq olaraq 1,33 və 1,11 faizdir. Bununla belə, ARDNŞ-də də neft-qaz hasilatında, nəqlində, emalında böyük itkilərə yol verilir.

Bu gün Azərbaycanda qaz təsərrüfatının yenidən qurulması, istehlakçılara xidmət mədəniyyətinin yüksəldilməsi, qaz nəqliyyat sisteminin bərpası, ehtiyatlarının rəşional paylanması, qənaət rejiminin möhkəmləndirilməsi, itkilərin minimum səviyyəyə endirilməsi mühüm dövləti məsələ kimi qarşıda durur. Məlum olduğu kimi Azərbaycanda uzun illərdir ki, qaz hasilatında da enmə prosesi davam etməkdədir. 1999-cü

ildə respublikada 5996,7 min kubmetr qaz hasil edilmişdir. Bu gün qazın 4 %-i quruda, 96%-i isə dənizdə hasil edilir. Qazın hasilatı ilə ARDNŞ məşğul olsada, onun istehlakçılara çatdırılması «Azəriqaz» QSC vəsitisilə reallaşdırılır. ARDNŞ-də qazın faktiki maya dəyəri 80-90 min manat arasında tərəddüd etdiyi halda hasil edilən qaz «Azəriqaz» QSC-yə ƏDV-ilə birlikdə 57600 manata satılır. «Azəriqaz» QSC-da öz növbəsində alınmış qazın istehlakçılara müxtəlif qiymətlərlə satmaqla 110-115 min manat həddinə özünün daxili orta satış qiymətini müəyyən edir. Uzun müddət ARDNŞ-dəv qəbul olunmuş qazın 35-40%-i onun maya dəyərindən xeyli az miqdarında əhaliyə satılmışdır. Bununla belə qazın qiyməti «Azərənərgi» SC-yə, sənaye müəssisələrinə, kommunal büdcə və digər təşkilatlara yüksək qiymətlərə satılmaqla diferensiallaşdırılır. Beynəlxalq aləmdə də enerji daşıyıcılarının ödənməsi sistemi diferensial xarakter daşıyır, Belə ki, inkişaf etmiş dövlətlərdə qaz əhaliyə 3-5 dəfə sənayedəkindən baha satılır. Azərbaycanda isə əksinə əhali təbii qazdan istifadə haqqını minimal tarif dərəcələri ilə ödəyir və əsas yukuməssisələrin üzərinə düşür. Aydın ki, sosial təminatda zəif olan əhaliyə qazı baha qiymətə satmaq müşkül məsələdir. Bununla yanaşı respublika əhalisinin müəyyən hissəsi xüsusən bir milyondan artıq qaçqınlar kontingenti qaz pulunun ödənilməsində imtiyazlara malikdirlər. İmtiyazlı qaz isə hazırda əhaliyə satılan qazın 10-15%-i həcmindədir. İndiki iqtisadi şəraitlə xüsusən qaz pulunun yığılmasındakı çətinliklər, «ödəməmələr» problemi kompleksin normal fəaliyyətinə mənfi təsir etməkdədi. Hazırda debitor və kreditor borclarının miqyası ayrı-ayrılıqda 1 trilyon manatdan da artıqdır. Bundan başqa qazın verilməsi dayandırılmış rayon və şəhərlərdə uzun müddət mövcud olmuş təsərrüfatsızlıq, nəzarətsizlik nəticəsində çoxlu qaz kəmərlərinin sıradan çıxmış, talan edilmiş bu da öz növbəsində qaz itkilərinin həcmnin müvafiq normalardan xeyli yüksəlməsinə təsirini göstərmişdir.

1994-1995-ci illərdə həm respublikanın daxili ehtiyaclarını həm də MDB dövlətləri üçün qaz tranzit etmək məqsədi ilə Türkmənistan və Qazaxıstandan qaz alınmışdır. (Əvvəlki illərdə respublika öz ehtiyacını tam təmin etmək və tranzit üçün qazı Şimali Qafqazdan və İran respublikasından daxil edirdi). 1000 kub metri 80 ABŞ dolları məbləğindən alınan qaz səmərəsiz istifadə edilərək dövləti 80 milyon ABŞ dolları məbləğində borclu etmişdir. Bu respublikalardan qaz alınarkən onun lüzümluluq dərəcəsi, bölgüsü, dəyəri, səmərəsi, istifadəsi ciddi məsuliyyət süzgəcindən keçməmiş və düzgün nəzərə alınmamışdır. Qaz respublika daxili qiymətlərindən 8-10 dəfə baha, hiperinflasiyanın 1000-1200 faizlik şəraitində dönməli sərt valyutaya alınmışdır. 1995-ci ildə respublika Prezidenti H.Ə.Əliyev cənablarının müvafiq göstərişinə əsasən bu mənfi praktikaya son qoyulmuşdur.

Nizamnamə kapitalı 1,8 trilyon manat, işçilərin sayı 16 min həddində olan «Azəriqaz» QSC-də indinin özündə də dərin iqtisadi islahatların aparılması, səhmləşmə prosesi tam baş tutmamışdır. Respublika Dövlət Əmlak Nazirliyində Səhmdar Cəmiyyətinin bazası əsasında şaquli inteqrasiya olunan qaz şirkəti yaradılmasını tövsiyyə edirlər. Mütəxəssislərin fikrincə «Azəriqaz»ın indiki formada-ancaq qazpaylayıcı şirkət kimi özəlləşdirilməsi investordlarda heç bir maraq oyatmır. Belə ki, hazırda bu təşkilat bütünlüklə ARDNŞ-in hasil etdiyi qazın həcmindən, onun bu sahədə yürütdüyü qiymət siyasətindən asılıdır, ARDNŞ qaz yataqlarının istismarı və qaz ehtiyatlarına sahiblik hüququnu «Azəri-qaz» QSC-yə verməklə vəziyyəti yaxşılaşdırmaq mümkündür.

SSRİ dövləti süqut etdikdən sonra onun ərazisində yerləşən dövlətlərdə məişətdə istifadə olunan qazla əlaqədar partlayışların sayı artmışdır. Belə hadisələrin olması qaçılmazdır. Lakin statistika göstərir ki, qazla bağlı partlayışların sayı yeni iqtisadi sistemə keçiddə daha çox olmuşdur. Rusiya mütəxəssisləri hesab edirlər ki, yaxın dövr

ərzində partlayışların sayı azalmayacaqdır. Burada keçid dövrü ilə əlaqədar səbəblərə nəzərə yetirilsə də əsas problem qaz kəmərlərinin və ötürücü qurğuların istismar müddətinin sona yetməsi ilə əlaqədardır. Qaz partlayışları nəticəsində 1998-ci ildə qonşu Gürcüstanda 17 adamın həlak olduğu qeyd olunur. Nigeriyada 1998-ci ildə magistral kəməmindən qaz sızması nəticəsində törənmiş partlayış zamanı yüzlərlə adam həlak olmuşdur. Ölkə rəsmilərindən biri yanğının səbəbini kəməri deşib qaz oğurlamaq istəyənlərin ehtiyatsız tərپənməsi ilə izah etmişdir. Müvafiq partlayışlar Azərbaycan üçün də xarakterikdir. Uzun müddət böyük bir əraziyə qazın verilməməsi nəticəsində bir çox qaz kəmərləri müvafiq səbəblərlə əlaqədar istismara yararsız hala düşmüş və sonradan qazın yenidən verilməsi zamanı bu regionlarda müəyyən partlayışlar müşahidə edilmişdi. Bunlardan Şamaxı şəhərində 1998-ci ildə baş vermiş qəza daha ağır nəticələrə səbəb olmuşdur. Qazla bağlı qəzaların sayı Bakı şəhərində də artmışdır. Qəzalar həm qaz kəmərlərində, həm məişətdə, həm də maye qazın təchizatı prosesində baş vermişdi. Respublikamızın ən böyük qaz kommunikasiya şəbəkəsi olan Bakı şəhərində qaz plitələrinin və məişət qaz cihazlarının köhnəlmə faizi çox olduğundan və bu sahədə vəsait çatışmamazlığından analoji halların yaxın müddət ərzində çoxalacağı gözlənilə bilər.

Sovetlər İttifaqının mövcudluğu zamanı böyük bir məmləkətin qaz potensialının mühüm hissəsi SSRİ Qaz Sənayesi Nazirliyinin inhisarında olmuşdur. Bakı şəhərində qərarqahı yerləşən «Xəzərdənizneftqaz» İstehsalat Birliyi də Sovetlər İttifaqının dağılmasına qədər bu quruma tabe olmuşdur. SSRİ-də qaz sənayesinin dirçəlişi illərində onun ən məhsuldar dövründə bu mühüm nazirliyə həmyerlimiz görkəmli alim, mühəndis S.A.Orucov rəhbərlik etmişdir. Rusiya Federasiyanın uzun müddət baş naziri olmuş V.S.Çernomırdin isə SSRİ-nin son qaz sənayesi nazirlərindən

biri olmuş Sovetlər İttifaqı dağıldıqdan sonra onun təşəbbüsü ilə nazirlik qaz konserninə çevrilmişdir. Yeni iqtisadi sistemə keçiddə isə mövcud qaz konserni daha mobil xarakterli quruma «Qazprom» adlı Səhmdar Cəmiyyəyə çevrilmişdir. V.S.Çernomırdin indi bu şirkətin direktorlar şurasının sədridir. «Qazprom» qeyd olunduğu kimi planetimizin ən nəhəng qaz şirkətidir. Dünya maliyyə nəhəngləri Rusiya federasiyasını maliyyə böhranından çıxarmaq üçün «Qazprom»da özəlləşmənin dərinləşməsini təkid və tələb edirlər. Hətta Rusiyanın S.Kiriyenko hökuməti BVF-nin təzyiqi ilə 1998-ci ilin iyul ayında bu təşkilatın dövlətə məxsus 40%-lik səhmlərinin 5%-nin satılması haqqında qərar imzalanmışdır. Lakin Y.Primakovun başçılıq etdiyi növbəti kabinet bunun qarşısını almağa müvəffəq olmuşdur. Rusiyada çox gözəl dərk olunur ki, nüvə-raket potensialından savayı eyni zamanda «Qazprom» da xarici siyasətdə güclü silah rolunu oynaya bilər.

Respublikamızda qaz hasilatının genişləndirilməsi perspektivində çox işlər görülməkdədir. 1970-ci illərdə Ağstafa rayonunun Sacdağ, Dəmirtəpə, Udabna sahələrində qazılmış quyularda neft və qaz nişanələri olduğu müəyyən olunmuşdur. Burada qazın çıxarılması reallaşarsa yaxın ərazilər təbii qazla təmin oluna bilər. Lakin vəsait çatışmamazlığı həmin quyulardan neft-qaz çıxarılması ləngidir. Dənizdə də qaz hasilatı hər il inkişaf tapır. Yüklü strukturlar olan "Balaxanı", "Kürsəngi" və "Bahar" yataqlarında neft-qaz hasilatının miqdarının artması gözlənilir. Burada 6-7 trilyon kubmetr qaz və böyük miqdarda neft və kondensatın aşkar ediləcəyi də güman olunur. Fikrimizcə indiki məqamda kondensatdan istifadəyə diqqət artırılmalıdır. Keyfiyyəti, təmizliyi, yüksək oktanlığı, benzinə yaxınlığı kondensatın əhəmiyyətli xüsusiyyətidir. Qonşu Türkmənistanda mədən kənarı ərazilərdə avtomaşınlar benzin əvəzinə çox vaxt kondensatdan istifadə edirlər. İndiki məqamda Xəzərdə fəaliyyət göstərən konsorsiumlar kommersiya baxımdan kondensatın hasilatına

meylli deyillər. Yaxın gələcəkdə şübhə etmirik ki, bu enerjidaşıyıcılarından da istifadə geniş intişar tapacaq.

Azərbaycanın artan qaz potensialı əsas verir ki, biz yaxın gələcəkdə böyük neft kəmərlərinin çəkilişi ilə yanaşı iri qaz kəmərlərinin inşasını da reallaşdıracağıq. Respublikamızda yanacaq hasilatının perspektivləri bəlkə də daha çox qazla bağlıdır. Qazın iqtisadi və ekoloji əhəmiyyətini nəzərə alaraq böyük perspektivi olan strukturlarda kəşfiyyat işini gücləndirmək, onların potensialını nümayiş etdirmək, investorları bu yataqların istismarına cəlb etmək zamanıdır. ATƏT-nin İstanbul zirvə görüşü zamanı imzalanmış sənədlərin arasında Transxəzər qaz kəməri layihəsinə aid bəyannamə və Azərbaycan qazının Türkiyə və Avropa bazarına nəqlinə aid memorandum Xəzəryanı ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda qaz sənayi inşafı üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu sənədlərin imzalanması yaxın gələcəkdə Azərbaycanın qaz ehtiyatlarının kəşfini, işlənməsini sürətləndirəcək respublikamızı qaz ixrac edən ölkələr sırasına gətirəcəkdir.

Dünya get-gedə daha çox qaz tələb edir. Hesab olunur ki, üzümüzdə gələn əsr qaz əsri olacaq.

III FƏSİL

ENERGETİK KOMPLEKSİN SƏMƏRƏLİ FƏALİYYƏT ASPEKTLƏRİ

3.1. Yanacaq energetika kompleksi müasir Azərbaycan iqtisadiyyatı kontekstində.

Uzun illər Azərbaycanda iqtisadi münasibətlər, idarəetmə strukturu Sovetlər İttifaqının siyasi və iqtisadi maraqlarını təcəssüm etdirərək onun vahid strateji inkişaf planı çərçivəsində formalaşmışdı. İstiqlala qovuşduqdan sonra dünya təsərrüfatına, beynəlxalq əmək bölgüsünə müstəqil subyekt kimi daxil olmuş respublikamız bazar iqtisadiyyatı prinsiplərini qəbul etmiş və hazırda bu yeni münasibətlərin bərqərar olunmasını reallaşdırmaqdadır. Lakin iqtisadi islahatların şəbəkəsi, əhateliliyi, büdcənin neft amilinin təsirindən qurtulmaması, müvafiq və əsaslı bazar infrastrukturunu yaradılmadan aparılan özəlləşdirmə prosesi respublikada yeni iqtisadi münasibətlərə uyğun iqtisadi strategiyanın hələ də tam formalaşmamasını nəzərə gətirir. Yeni iqtisadi sistemə keçid mürəkkəb siyasi-iqtisadi proses kimi ciddi yanaşma tələb edir. Məhz buna görə də dövlət bu aspektdə özünün strateji xəttini elmi əsaslandırılmış konseptual plan üstə qurmalıdır. Hazırda Azərbaycanda iqtisadi dirçəliş üçün bənzərsiz siyasi şərait, iqtisadi mühit yaranmışdır. Xəzərin zəngin karbohidrogen ehtiyatları, reallaşan tranzit məkan, böyük ipək yolu və digər mövcud potensial imkanlar Azərbaycana XXI əsrdə dünya birliyində layiqli yerini təmin etməyə əsas verir. Elə bu və digər iqtisadi özəlliklər, keyfiyyətlər, Avropanın, ABŞ-nin, Rusiya, İran, Türkiyə və bir sıra ölkələrin maraqlarında əks olunur.

Zəmanəmizdə beynəlxalq iqtisadi siyasi durum elə formalaşmışdır ki, bu gün hər hansı bir ölkənin tərəqqisi, iqtisadi inkişafı dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya olunmadan

mümkün deyildir. Məhz buna görə də respublikamızın iqtisadi inkişaf strategiyasının müəyyən olunmasında bu aspekt ciddiliyi ilə nəzərə alınmalıdır. Respublikanın iqtisadi dirçəlişinin təmin edilməsində mövcud imkanlarla yanaşı inkişafı ləngidən problemlər də az deyildir. Bunlardan əsası isə hazırda əksər köhnə müəssisələrin rəqabət, ödəniş qabiliyyətli və tam işlək vəziyyətdə olmamasıdır. Belə hal özü də bir çox amillərlə bağlıdır. İttifaqın, sosialist təsərrüfat sisteminin dağılması, makroiqtisadi tarazlığın, ənənəvi ticarət əlaqələrinin, mövcud təchizat sisteminin pozulması ilə nəticələnmişdir. Məlumdur ki, Sovetlər İttifaqının sahə quruluşunda müxtəlif istehsal sahələri, müəssisələr, ölkə daxilində bir-biri ilə iqtisadi cəhətdən qarşılıqlı bağlı olaraq yerləşdirilmiş, əksər vəziyyətdə hasilat, xammal, material, resursların hazırlanması bir, istehsal isə digər regionda təşkil edilmişdi. Bu baxımdan da bir-biri ilə üfqi iqtisadi təmasda olan müəssisələr ittifaqın dağılması, iqtisadi münasibətlərin kəsilməsi ilə əlaqədar tənəzüllə uğramış özünün əvvəlki mövqeyini təmamilə itirmişlər. Əlaqələrin sonradan müəyyən qədər bərpa edilməsinə isə sərhədlərin bağlanması, əvvəllər mövcud olmamış kömrük rejiminin yaranması, vahid valyuta sisteminin dağılması da yeni bir maneə törətmişdir. Köhnə texnologiya və keyfiyyətdə istehsalı davam etdirmək zorunda qalmış, modernləşməyə, rəqabətə sinə kərməyə vəsaiti olmayan bir sıra müəssisələr iqtisadi transformasiyanın ilk mərhələsində iflasa uğramışlar. İstehsal prosesini nisbətən bərpa edən müəssisələr isə rəqabət qabiliyyətli olmadıqlarından Post Sovet məkanında əvvəllər mövcud olmuş bazardan kənara düşmüşlər. Daxili bazarı isə İran, Türkiyə, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Çin və digər ölkələrin malları zəbt etmişlər. Qiymətlərin müəyyən məkanda sistemiz liberallaşması, enerjidaşıyıcılarının qiymətinin mütəmadi artımı, onların qiyməti ilə istehsalın həcmi arasında mütənasibliyin pozulması daxili bazarın əcnəbi ucuz mallarla dolmasına rəvac vermiş, istehsalda enmə prosesini

sürətləndirmişdir. Böyük bir məkanda iqtisadi əlaqələrin qırılması ilə yanaşı respublikanın ərazi bütövlüyünün pozulması, qaçqınlar problemi, hakimiyyət uğrunda çəkişmələr, idarəetmə orqanlarında peşəkarların, geniş təmsil olunmaması, təşəbbüskarlığın qiymətləndirilməməsi, genişlənən korrupsiya, qəbul olunmuş qanunların müəyyən hissəsinin işlək qabiliyyətli, əhatəli olmaması, bazar münasibətlərinin inkişaf prosesi ilə ayaqlaşmaması, Nazirlər Kabinetinin, nazirliklərin, dövlət komitələrin strukturunun bazar prinsiplərinə tam uyğunlaşdırılmaması, bürokratik əngəllər, çinovnik nomenklaturasının səriştəsizliyi, mükəmməl kadr hazırlığı prosesində təşəkkül tapmaması, kadr seçimində proteksionizm və regionçuluq prinsiplərinə meyillər də iqtisadiyyatın zəifləməsində az əhəmiyyət kəsb etməmişdir. Mövcud səbəblər müəssisələrin qeyri-ödəniş qabiliyyətliliyini artırmış, «ödəmələr» şəbəkəsini genişləndirmiş, respublikada aparılan iqtisadi islahatların səmərəsinə, maliyyə-kredit, büdcə sistemində olduqca ciddi təsir göstərmişdir. Satılan məhsulun dəyərini vaxtında ödənilməməsi bütün Azərbaycan iqtisadiyyatını əhatə edən mənfi normaya çevrilmişdi. Hətta Rusiya kimi çevik manevrli böyük bir dövlət də bu problemdən təcrid olunmamışdır. «Ödəmələr»lə bağlı problemlər digər klassik bazar ölkələrində də vardır. Lakin burada onların həcmi, təsir dairəsi olduqca cüzdür. Bu da heç bir ciddi iqtisadi təhlükə törətmir. Hazırda respublikada mövcud borcların mütləq əksəriyyəti dövlət sektorunu əhatə edir. Lakin bununla yanaşı dövlət və özəl təşkilatları arasında olan müəyyən qism borclar da mövcuddur. Özəl təşkilatlar arasında olan borclar isə demək olar ki, yoxdur və ya sürəkli deyildir. Dövlət sektorunda iri miqyaslı borclar əsasən yanacaq enerji kompleksini, nəqliyyat, kommunal təsərrüfatı və qismən də digər sahələri əhatə edir. İndi təkcə YEK-də debitor borclarının miqyası 10 trilyon manatdan çoxdur. Bundan başqa əhalinin də dövlətə kommunal xidmətləri üzrə borcları 12-13 həddli rəqəmlərlə

ölçülür. Müvafiq sahədə xidmət pulunun yığılmasının səmərəli təşkil olunmaması, israfçılıq, qeydə alınmama, ucotdan yayınma və digər neqativ halların da mövcudluğu ölkə iqtisadiyyatına ciddi zərbə vurmaqdadır. Bununla belə «ödəməmələr» probleminin tam həll edilməməsi «gizli iqtisadiyyata» da müəyyən impuls verir. Borclar xərcənginin repressiv təsiri dövlət büdcəsində əhalinin sosial vəziyyətində əks olunmaqdadır. Müasir mərhələdə regional ticarət məntəqələrində daimi alıcılar üzrə borc kitablarının tərtibi həyatımızın gerçəkliyinə çevrilmişdir. Məvaciblərin vaxtılıq vaxtında verilməməsi, pul kütləsinin qıtlığı kənd yerlərində primitiv ticari əlaqələrin dirçəlməsinə səbəb olmuşdur. İndi burada feodal ənənələrinə uyğun olaraq klassik əmtəə mübadiləsi halları müşahidə olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, müəssisələr arasında olan qarşılıqlı borcların azaldılması istiqamətində dövlət müəyyən tədbirlər görmüş, bir sıra qərarlar qəbul edilmiş və bunun nəticəsində onların müəyyən qisminin ödənilməsi mümkün olmuşdur. Lakin problemin həlli ardıcılıq, müntəzəm tənzimləmə, ciddi nəzarət tələb edir. Təcrübə göstərir ki, qanun və qərarlar bəzən mükəmməl olmadığı üçün onların icrası da qismən və yaxud yarıtmaz təmin edilir. Qanunvericilikdə isə mövcud boşluqlardan kriminal ünsürlər məharətlə istifadə edirlər. Neft sənayesinə də müasir mərhələdə bir çox kriminal elementlər daxil olmuşdur. Müəyyən məqamlarda hökumət orqanları bu ünsürlərlə mübarizədə yüksək nailiyyətlər əldə etməmişlər. İndi Rusiya Federasiyasında neft sektorunun deformasiyaya uğranmış sahələrinə kriminal təsirləri təcrid etmək üçün xüsusi təhlükəsizlik xidmətləri təşkil edir. Artıq «Qazprom» şirkətində 1993-cü ildən bu məqsədləri ifadə edən müvafiq orqan fəaliyyət göstərir. Bu xidmətin profilaktik fəaliyyəti və gördüyü tədbirlər sahəsində milyardlarla rubul vəsaitin mənimsənilməsinin qarşısı alınmışdır. Krimnogen elementlərin neft sektoruna daxil olunmasının izolyasiya edilməsində yeni

təşkilatı hüquqi formaların yaranmasına və təkmilləşməsinə zərurətlər vardır. Belə təşkilatların yaranması həm də indiki informasiya mühitdə konfidensiallıq rejimini möhkəmləməyə və intellektual mülkiyyəti qorumağa xidmət edərdi.

Bu gün iqtisadiyyatda yeni təsərrüfat sisteminə uyğun təsisatlar və iqtisadi münasibətlər qurulub inkişaf etsə də «ödəməmələr» probleminin həllində qətiyyətli tədbirlər, ciddi dəyişikliklər nəzərə çarpmır. Nazirliklər və Dövlət Komitələri daxili borcların hətta qarşılıqlı əvəz olunmasına ciddi təşəbbüs etmir, yuxarıdan direktivlərin gəlməsini gözləyir, fəaliyyətlərini təsərrüfatçılıqla bağlayır, statuslarına uyğun tənzimləmə funksiyalarını zəif icra edirlər ki, bu da problemin həlli istiqamətində irəliləyişləri ləngidir. Konkret faktlar göstərir ki, müəssisələrin maliyyə vəziyyəti ağır olmaqda qalır və onların biri-birinə olan borcları müvafiq nizamnamə fondunu da üstələyir. Göründüyü kimi qarşılıqlı borcların azaldılması, əvəzləşdirilməsi və müəyyən qədər də vaxtı ötmüş borcların silinməsi sahəsində aparılan tədbirlər o qədər də səmərəli olmamışdır.

Borclar probleminin həllində akkreditiv və ya qabaqcadan ödəmə sisteminə keçid səmərə verə bilər. Hətta bu haqqda müvafiq qərar da mövcuddur. Lakin təəssüflər olsun ki, ciddi nəzarət mexanizmi tətbiq edilmədiyindən bir çox strateji əhəmiyyətli istehsal sahələri prosesə tam hazır olmadıqlarından və xüsusən də idarəetmədə, istehsalda və digər sahələrdə bazar iqtisadiyyatı prinsipləri tam təşəkkül tapmadığından bu mühüm qərar da tam işlək vəziyyətində deyildir. Fikrimizcə bu əhəmiyyətli qərarını icrası və sonrakı müddətdə onun təkmilləşdirilməsi təmin olunsaydı müəssisələrin maliyyə vəziyyəti yaxşılaşar, istehsalda yetərli artım müşahidə olunardı. Problemin həllində veksellərin buraxılışı onlardan istifadə edilməsi indiki iqtisadi şəraitdə müəyyən səmərəli nəticələr verə bilər. Borcların həlli istiqamətində veksellərdən istifadə məsələsi artıq bir çox azərbaycanlı iqtisadçı alimlər arasında

təqdir olunmaqdadır. İndiki iqtisadi durumda veksəl strategiyası müvafiq borc bazarının yaranmasına, bununla da debitor və kreditor borçlarının azaldılmasına müəyyən kömək olacağı şübhəsizdir. Digər tərəfdən də hökumət orqanları respublikadaxili borcların restruktizasiyası strategiyasını da nəzərdən keçirərək problemin həllinə mülayimlik gətirməlidirlər.

Maliyyə paradokslarının qarşısının alınmasında daha dərin iqtisadi təfəkkür nümayiş etdirmək zəruriyyəti vardır. Son 7-8 il ərzində Azərbaycanda iqtisadi inkişaf templərinin zəif olması bir çox sahələrdə depressiv vəziyyət Beynəlxalq Valyuta Fondu tərəfindən də etiraf edilir. 1998-ci ilin iyunun 26-da BVF-in İcraçı Şurasının Azərbaycan Respublikasında aparılan iqtisadi islahatlarla əlaqədar yaydığı pres-relizdə göstərilir ki, «Sovet İttifaqı süqut etdikdən sonra Azərbaycanın ÜDM real ifadədə 1991-ci ildən 1995-ci ilədək olan dövrdə təqribən 60 % azalmış, inflyasiya nəticəsində real gəlirlərin həcmi faktiki olaraq aşağı düşmüş, mübadilə kursu zəifləmiş və beynəlxalq ehtiyatlar demək olar ki, tükənmişdir. Lakin sonrakı dövrdə aparılan makroiqtisadi siyasət iqtisadiyyatın sürətli sabitləşməsinə nail olmağa imkan vermişdir. 1997-1998-ci illərdə bank sistemində struktur islahatlar aparılmış, bank nəzarətinin xeyli möhkəmləndirilmiş ticarət rejiminin liberallaşdırılmış, iqtisadiyyatla bağlı yeni qanunlar qəbul edilmişdir».¹⁵ Bununla belə, dünya bazarında neftin qiymətinin aşağı düşməsi yeni problemlər gətirmişdir. İqtisadi paradokslardan təcrid olunmayan dövlətlərə belə tipik problemlər xasdır. İqtisadi təhlükəsizliyi təmin edən əsaslı strateji xəttin tam dəqiqləşdirilməməsi, xarici mənfəi iqtisadi həmlələri filtrizə və dəf edən maliyyə-iqtisadi bufer sisteminin olmaması bizə hər an inteqrasiya cəbhədən sürprizlər gətirəcəkdir. Bütün bunların qarşısını almaq məqsədi ilə mövcud reallıq dərin iqtisadi təhlil edilməli, kompleks tədbirlər

¹⁵ «Azərbaycan» Qəzeti 1 sentyabr 1998-ci il.

planı və proqramı işlənilib hazırlanmalı, onun icra mexanizmi, prosedurası öz həllini tapmalıdır. Bununla belə iqtisadi islahatları dərinləşdirmək, təkmilləşdirmək, geniş özəlləşdirmə prosesinə başlamaq onun səmərəliliyini yaxşılaşdırılmaq, bazar istiqamətli qanunların qəbul edilməsini sürətləndirmək, hüquqa bazanı möhkəmləndirilmək. və yerli sahibkarları milli iqtisadiyyata səfərbər etməklə daha da fəallaşdırmaq lazımdır. Eyni zamanda respublika iqtisadiyyatında istehsalın yenidən təşkilinə ciddi münasibət bəslənməli, geniş miqyaslı islahat işlərində restruktizasiya və diversifikasiya strategiyalarına üstünlük verilməlidir. Azərbaycan iqtisadiyyatında o cümlədən onun aparıcı sahəsi olan YEK-də mühüm irəliləyişlərə nail olmaq üçün təkcə maliyyə-kredit, bank sistemində aparılan islahatlar kifayət deyildir. Məlumdur ki, hələ dövlət uzun müddət bir çox strateji əhəmiyyətli müəssisələri, istehsal sahələrini öz ixtiyarında saxlayacaqdır. Belə sahələrin dirçəlməsi burada bazar münasibətlərinin inkişafı geniş struktur islahatları aparılmadan mümkün deyildir. Bunlarla yanaşı, YEK-də müəssisələrin dirçəlməsində yeni istehsal münasibətlərinin qurulmasında investisiya strategiyasına da münasibət yenidən nəzərdən keçirilməli, səmərəlilik və iqtisadi artım təmin olunmalıdır. İstənilən ictimai-iqtisadi formasiyada istehsalın səmərəliliyinin artırılması obyektiv labüdlüklə xarakterizə olunur. Onun rolu bazar münasibətlərində isə daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. İqtisadi səmərəliliyin hazırkı şəraitdə əsas göstəricisi balans mənfəəti, xalis mənfəət, investisiyalardan istifadədə netto-nəticə, kommersiya marcası, istehsalın rentabelliği, xüsusi kapital və digər aktivlərlə səciyyələndirilir. Bütün bunlar isə fondverimi, dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyə qabiliyyətliliği, əmək məhsullarlığı, istehsalın artım templəri, xammal, enerji, fond tutumu və digər bu kimi göstəricilərdən aslıdır. Bundan başqa son nəticədə maliyyə amillərinin təsirində əhəmiyyəti yüksəkdir. Bu məqsədlə müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin səmərəliliyinin

qiymətləndirilməsinin müəyyən olunmasında onun işgüzar aktivliyi, yəni əsas və dövriyyə vəsaitlərinin dövrülülüyü, debitor borclarının və bank aktivlərinin dövriyyə qabiliyyətliliyi, sürəkliliyi, xüsusi kapitalın, müəssisənin bazar qabiliyyətliliyi, manevrliliyi, likvidliyi xüsusi vasitələrlə təminatı və sairə nəzərə alınır. Buna görə də indiki məqamda müəssisələrin səmərəliliyi daha da maliyyə faktoru ilə ölçülür.

Aşağıdakı cədvəllərdə Azərbaycanın yanacaq sənayesini xarakterizə edən müəyyən iqtisadi göstəricilər verilmişdir.¹⁶

Cədvəl 17

Sənaye istehsalın fiziki həcm indeksi əvvəlki ilə nisbətən

(faizlə)

İllər	Bütün sənaye	<i>O cümlədən</i>	
		<i>Hasilat sənayesi</i>	<i>Emal sənayesi</i>
1995	78,6	73,6	93,5
1996	93,3	99,6	89,6
1997	100,3	98,7	100,8
1998	102,2	124,5	98,2

Cədvəl 18

Sənaye məhsullarının ən mühüm növlərinin natura ifadəsində istehsalı

Göstəricilər	1995	1997	1998
<i>Elektrik enerjisi mlrd.kvt/saat</i>	17,0	16,8	17,9
<i>Benzin, min ton</i>	1039,1	1109,0	837,0
<i>Ağ neft min ton</i>	594,0	710,0	698,0
<i>Dizel yanacağı min ton</i>	2213,0	2156,0	2057,0
<i>Yanacaq mazutu min ton</i>	4220,0	3868,0	4027,0

¹⁶ Azərbaycanın Sosial-İqtisadi həyatı (1995-1999), Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, Bakı-1999.

İqtisadi tərəqqinin əldə edilməsində bir sıra mütərəqqi digər kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi də vacibdir. Belə ki, iqtisadi islahatların inkişafı istiqamətində müəyyən vacib qanunlar və qərarlar da qəbul edilməlidir. Korrupsiyaya, bürokratizmə qarşı «Dövlət məmurları haqqında» və sair bu kimi qanunların işlənilib hazırlanması, qəbul olunması milli sahibkarlığın inkişafı üçün təsirli tədbirlərin görülməsi Azərbaycanda iqtisadi tərəqqini sürətləndirilməsinə xidmət edir.

3.2. Yeni geopolitik vəziyyət və Azərbaycanın neft-qaz resurslarından səmərəli istifadə problemləri

Tarixdən məlumdur ki, neft Azərbaycana həm sevinc, həm də kədər gətirmişdir. Bir çoxları ümumiyyətlə bu nisbətə mənfi üstünlüyü qeyd edirlər. Neft amili tarixən yurdumuzun iqtisadi dirçəlişinə, müəyyən qədər sosial tərəqqinin əldə edilməsinə səbəb olmuşdursa, digər tərəfdən isə əzəli torpaqların qismən itirilməsinə, sərvətlərin talanmasına, müstəmləkə şəraitinin qərarlaşmasında təsirləri görünmüşdür. Azərbaycan özünün milli sərvətlərinin bolluğu maddi potensialı ilə bir xəzinəni xatırladır. Lakin məqsəd xəzinəyə sahibliklə bitmir. Bu sərvətin milli mənafehlər baxımından düzgün, səmərəli, miqdarınca məsrəfi, forsmacor perspektivinin də mümkünlüyünün nəzərə alınması strateji məqsədlərimizdə ifadəsini tapmalıdı. Sahibi olduğu torpaqların bərəkətliliyi, coğrafi-tarixi şərait, mental xüsusiyyətlər heç şübhəsiz ki böyük allaha sarsılmaz inam azərbaycanlıların soyunda, ümummilli müflisləşmə, genetik iflas qorxusunu heçə endirmiş, onun daim qayğısız yaşayacağına və sabahda ehtiyaclarının təmin olunacağına əmin etmişdir. Lakin yeni geopolitik vəziyyət 86 min kv.km quru əraziyə, ondan bir qədər az dəniz səthinə sahib 8 milyonluq xalqa bu sərvətlərin daha düzgün və səmərəli bölgüsünü, istifadəsini, sonrakı

nəşillərə pay yetrilməsini diktə edir. Bu müqəddəs amalın təmin olunmasında səfərbərlik çox yaxın ərəfədə tamamlanmalı, bütün maddi və mənəvi ehtiyatlar səf-səf düzlənməli və nizama alınmalıdır.

Sovetlər İttifaqının dağılması ərəfəsində Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatı sürət götürəndə respublika mətbuatında tez-tez belə bir bənzətməyə rast gəlinirdi: «bütün tarixi ərzində Azərbaycanda çıxarılmış 1 milyard tondan çox neft respublikamızın təmamilə sərəncamında və istifadəsində qalsaydı onun səthini bu neftin hesabına santimetrlərlə ifadə olunan ölçüdə qızıl təbəqəyə bürümək olardı». Burada ideal və real olan nədir? Romantizm və populizm nə qədərdir? Bu gün Azərbaycanın dənizdə və quruda neft ehtiyatları orta hesabla 3-4 milyard ton hesablanılır və yaxın 25-30 ildə bu qədər neftin hasil ediləcəyi güman edilir. Diqqətə gətirilən perspektivə istinadən adekvat bir bənzətmə də etmək olar; bu minvalla ixtiyarımızda qalacaq neftlə neyinki Azərbaycanı, hətta bütün Qafqaz regionunu müvafiq miqdarda qızıla bürümək mümkün olacaq.

Neft xalqının ovqatına təsir edir. Azərbaycan vətəndaşını indi daha çox düşündürən başqa bir vəziyyət mövcuddur. Respublikanın artan geosiyasi reytingində sahibi olduğu məmləkətin neft sərvətləri onun sosial vəziyyətində necə təcəssüm olunacaq, metaforalı deyimdə «şokolad» kimi nefti taleyində yenəmi qara izlər qoyacaq, yoxsa ehtirasların yeni Xəzər festivallında yadellilər daimi laureat qalacaqlar. Bəzən belə bir sualda cərəyən edir: neft olmasaydı taleyimiz yaxşı və rəvan olmazdı? ABŞ-ın Azərbaycanda səfiri olmuş Riçard Kozlariçin bu məqamla əlaqədar bir fikri maraq doğurmaya bilməz. «Yaşayın elə ki, sanki sizin neft sərvətləriniz yoxdur». Bu kontekstdə Türkiyə cümhuriyyətinin mərhum prezidenti Turquq Ozalın ölkəsinin neft resurslarının yoxluğunun həmvətənlərinin iqtisadi aktivliyində və ölkəsinin taleyində müsbət rol oynadığını vurğulaması da diqqəti cəlb edir. Elə bu

səbəblərlə də bu gün Azərbaycanın neft sərvətlərinin bölgüsü, işlənməsi, ehtiyatlardan rəşional istifadə edilməsi xarici investorların bu sahəyə sərmayə qoyuluşlarının netto-nəticə effekti Azərbaycanın geosiyasi, makroiqtisadi vəziyyətində necə xarakterizə olunacağı xalqı düşündürən tale və həyat sualıdır.

«Neft və milyonlar» səltənətində yeni neft eyforiyası sona yetmişdir. İndi neft labirintindən çevik iqtisadiyyat, fəal işgüzarlıq, elmi-texniki tərəqqi perspektivinə çıxış məqamıdır. Məlum olduğu kimi dünyanın bir çox inkişaf etmiş ölkələri, o cümlədən Yaponiya, Cənubi Koreya, Almaniya və digərlərinin heç biri mühüm neft ehtiyatlarına malik deyillər. Lakin bu ölkələr hər il milyonlarla ton xam neft idxal edərək həm daxili ehtiyaclarını ödəyir, həm də bu məhsuldan daha dəyərli, çeşidli məhsullar yaradaraq onların xarici bazarlarda satışını reallaşdırır, böyük mənfəət əldə edirlər. Belə siyasət bu ölkələrdə iqtisadi artımı təmin etmiş, onların olduqca güclü bir halə gətirmişdir. Bundan başqa elə dövlətlər də vardır ki, onlar küllü miqdarda neft sərvətlərinə malik olsalarda böyük iqtisadi nəticələr əldə etməmişlər. Bu ölkələr hər gün xəzinələrinə neft satışından pul daxil olmasını gözləyirlər. Hətta neft kralları sayılan bir sıra OPEK ölkələri səmərəli maliyyə, optimal iqtisadi mexanizmi təmin etmədiklərindən, hələ də Avropa və ABŞ-ın investisiya asılılığından yaxa qurtara bilməmişlər. Zəngin neft-qaz resurslarına malik olan Meksika, Venesuela, Nigeriya və İndoneziya kimi ölkələr mühüm iqtisadi göstərici olan ÜDM-in və ÜMM-un adam başına düşən bölgüsünə görə Qərbi Avropanın kiçik dövlətləri sayılan, demək olar ki, neft-qaz resursları olmayan Lyuksemburq və İslandiyadan bir neçə dəfə geri qalırlar. Belə bir vəziyyət müasir mərhələdə Azərbaycana da xasdır və bu proses davamlı ola bilər. 130 il sənaye üsulu ilə neft hasil olunmasına baxmayaraq Azərbaycanın iqtisadiyyatı yenə də əsaslı dərəcədə neft amilinə söykənməkdədir. Məlumdur ki, XIX əsrin 70-ci illərindən

başlayan intensiv neft hasilatı əsrin əvvəllərində Azərbaycanda kapitalist sənaye üsulunun yaranmasına, müəyyən iqtisadi dirçəlişə, milli burjuaziyanın formalaşmasına, Bakının şəhərinin sürətli inkişafına səbəb olmuşdu. Lakin 1920-ci ildən sonra bolşeviklər tərəfindən neft sənayesinin milliləşdirilməsi mövcud tərəqqiyə son qoymuş, yeni sarsıntılara rəvac vermişdir. Neft sərvətlərimiz Sovetlər İttifaqının əsas xammal mənbəyinə çevrilmiş, imperiya mənafeələrinə xidmət göstərmişdir. Bu gün öz müstəqilliyinə qovuşmuş, bazar iqtisadiyyatının prinsipləri ilə üz-üzə dayanmış Azərbaycan yenidən böyük neft ehtiyatlarının sahibinə çevrilmişdir. Bu arada məşhur filosof Hegelin «tarix təkrarlanır, birinci dəfə faciə, ikinci dəfə isə fars şəkildə» fikri öz klassikliyini bir daha nümayiş etdirir. Bu deyilim Azərbaycanın üçün xüsusən də son yüz ilin tarixi baxımından daha çox xarakterikdir. Elə buna görə də Respublikamızın hazırkı məqamda neft sərvətlərindən səmərəli istifadə edilməsinin konsepsiyasının işlənilib hazırlanması daha da aktuallaşmaqdadır. Fikrimizcə bu prosesdə aşağıdakı prinsiplər əsas götürülməlidir:

- Bizim nə qədər neft və qaz ehtiyatımız vardır?. Onlar əhalinin indiki və perspektivdəki orta sayına nisbətə hansı miqdardadır?
- Ehtiyatlar potensialının kifayət müddəti nə qədərdir?
- Bu sərvətləri hansı temple və hansı müddətə hasil etməliyik?
- Neftdən əldə olunan gəlir iqtisadiyyatın hansı sahələrinə (təkrar istehsal) yönəldilməlidir ki, o böyük və stabil iqtisadi dirçəlişi, normal iqtisadi artımı, dövlətinin və xalqının optimal yaşayışını təmin etsin?

Neft konsepsiyasının müəyyən edilməsinə bir siyasi qurumun bir və ya bir neçə alimin mövqeyindən yanaşmaq praktikası tətbiq edilməməli, bu tələyüklü proqramın hazırlanmasına Azərbaycan bütün maddi mənəvi, elmi kadr

potensialı cəlb edilməlidir. Taleyin hökmü ilə bu tarixi vəzifə indiki nəslin öhdəsinə düşmüşdür və çağdaş nəsil bu işin dəyərincə yerinə yetirilməsinə görə öz varislərinin qarşısında məsuldur. Sərvətlərimizdən düzgün və səmərəli istifadə etməklə biz qüdrətli iqtisadiyyat yaradaraq öz ərazi bütövlüyümüzü təmin edər, inkişaf etmiş möhtəşəm sivil bir dövlət yaratmış olaraq. Yaranmış yeni geopolitik vəziyyətdən və tarixi fürsətdən qədərincə istifadə edərək İqtisadiyyatın uzunmüddətli strateji planlaşdırılması hazırlanmalı, əvvəlki səhvlərin təkrarına yol verilməlidir. Məsələnin həlli düşünülmüş, elmi əsaslandırılmış energetik konsepsiyasının işlənilməsi hazırlanmasında və ardıcılıqla tətbiq olunmasında aramaq lazımdır. Özünün tədqiqat obyektlərinin çox şaxəliliyini araşdırmamış, onun hissələri arasında qarşılıqlı əlaqələri və asılılıqları müəyyən etmədən, mütəşəkkil bir sistem halına salmadan biliyin heç bir sahəsi elmi səmərəyə iddia edə bilməz.

Bazar prinsiplərini rəhbər tutaraq Azərbaycanda neft strategiyası və neft konsepsiyası haqqında ilk sambalı fikrin müəlliflərindən biri görkəmli alim, akademik A.X.Mirzəcanzadədir. O, özünün çox saylı əsərlərində respublikada neft sənayesinin mümkün perspektivlərinin dərin elmi təhlili vermiş, iqtisadiyyatımızın gələcək inkişafında yanacaq kompleksinin rolu və ona təsir edən amilləri dəqiq riyazi hesablamalara, faktlara istinadən açıqlamış, konkret sahənin dayanaqlı inkişafı üçün respublika prezidenti yanında neft biznesi ilə bağlı analitik qrupun təşkil edilməsini, bazar prinsiplərinə uyğun yeni təsisatların yaradılması, ixtisaslı kadrların hazırlanması və digər əməli əhəmiyyətli tövsiyyələrini vermişdir.

Əsrin əvvəllərində olduğu kimi sonunda da Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında, iqtisadiyyatında, xüsusəndə yanacaq sektorunda eyni təmayül təzahür etməkdədi. Tarixi səhvlər və yanlışlıqlar isə hökmən dəf olunmalıdır. Keçmişin tələb və

metodlarının dəyişdirilməsi pozitiv meyllərin, texniki-texnoloji nailiyyətlərin əməli tətbiqində reallaşır. Klassik anlamda tənqid və təftişçilik həmişə düşünülmüş ağıllı bir layihənin gerçəkləşməsindən asan bir iş sayılır. Məhz bu aspekt nəzərə alaraq biz Azərbaycanın YEK-də səmərəliliyinin əldə edilməsinin və islahatların dərinləşməsini aşağıdakı tezislərdə məqbul bilirik;

- ehtiyatların bir daha dəqiqləşdirilməsi;
- əmlakın, əsas və dövriyyə, pul vəsaitlərinin, bitməmiş istehsalın, borcların və digər aktivlərinin müfəssəl inventarizasiyasının aparılması;
- mövcud ehtiyatlara və dünyada gedən meyllərə müvafiq olaraq energetik konsepsiyasının formalaşdırılması. haqqında qanunun qəbulu;
- bazar iqtisadiyyatına uyğun olaraq struktur islahatlarının genişləndirilməsi;
- riskləri azaldan qanunvericilik prosesini və vergi sistemini təkmilləşdirməklə sahəyə daha çox investisiyaların cəlb edilməsi;
- çevik maliyyə şəbəkəsini təmin etmək və «ödəməmələr» sindiromunu neytrallaşdırmaq məqsədi ilə xarici ticarətdə olduğu kimi daxili bazarda da tamamilə akkreditiv ödəmə prinsipinə keçirilməsi;
- sahənin maliyyə kredit sisteminə nəzarəti və pul dövriyyəsini yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə «Neft Bankı»nın təsis edilməsi;
- neftdən əldə edilən gəlirdən gələcək nəsillərə pay vermək, onları təkrar istehsala yönəltmək, infrastrukturu təkmilləşdirmək, sosial problemləri və sahədəki digər iqtisadi təhlükəsizlik tədbirlərinin görülməsi məqsədi ilə «Milli Neft Fondu»nun səmərəli fəaliyyətini aktivləşdirmək;

- yeni texnika və texnologiyalar, innovasiyalar, «Nou-xau»lardan bəhrələnmək, avtomatlaşdırma və kompyutorlaşdırma şəbəkəsini genişləndirməklə səmərəliliyin artırılmasına nail olunması, servis işinin yaxşılaşdırılması;
- yeni qazma strategiyasının müəyyənləşdirilməsi;
- neft hasilatında konsessiya üsulunun tətbiqi;
- qiymətlərin liberallaşdırılmasında tənzimləşdirici vasitə kimi alqı-satqı agentliklərinin yaradılması;
- yeni az enerjitutumlu texnologiyaların tətbiqi ilə enerji resurslarına qənaət etmək və ixracat balansını artırmaq;
- çox pilləli idarəetmə sistemindən bürokratiyanı təcrid edən daha səmərəli iş sisteminə keçidin formalaşdırılması.

Əlbəttə, qeyd etməliyik ki, YEK-də islahatların dərinləşməsində hələ çox amillər nəzərə alınmalıdır. Bir cəhət də yaddə çıxmamalıdır ki, hər bir tezis nə qədər pozitiv olsada onun antitezisi mövcuddur. Yaşadığımız keçid dövrünün xüsusiyyətləri sürətli hadisələr, ictimai siyasi həyatımızda baş verən proseslər hər məqamda operativ tənzimləmə tələb edir. Elə bu baxımdan da qeyd etməliyik ki, ənənəvi müşahidə, tədqiqat və təhlil əsasında qurulmuş iqtisadi proseslərin fasiləsizliyini arasındakı çalışan ortodoksal iqtisadi nəzəriyyə bir tarazlığın digərinə keçid prosesini dolqun izah etməyə tam qadir deyildir. Fikrimizcə məsələlərin nəzəri həlli olduğu kimi praktiki həlli də mövcuddur və bizim təhlil obyektimizdə onlar arasındakı fərq o qədər də məsafəli deyildir. Azərbaycanın neft sərvətlərindən istifadə də keçid dövrünün xüsusiyyətləri, dövlətin milli mənafeyləri nəzərə alınmalı, hasilatda xarici investisiyalardan istifadə mötədil vəziyyətə gətirilməli, mümkün olduqca daha çox milli sahibkarlara və sərmayədarlara yer verilməlidir. Əldə olunan gəlirdən inkişafın silsiləliyini təmin etməklə yanaşı xalqın sosial rifah halının,

intelektual səviyyəsinin yüksəlməsində, hüquqi və siyasi savadının artırılmasında, milli təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsində, ordunun modernləşməsində də səmərəli istifadə olunmalıdır. Neftin gəliri həm də mədəniyyətin, elmi-texniki tərəqqinin inkişafına səfərbər olunmalı, ekoloji tarazlığın qorunub saxlanmasına iqtisadi təhlükəsizliyin qarantına çevirilməlidir. Maddi və mənəvi resurslara, milli dəyərlərə, ənənələrə, tarixi təcrübəyə istinad edərək milli idealogiyanın formalaşması, dünyəvi öncül prinsiplərə müvafiq olan bəşəri demokratik bir dövlətin tam təşəkkülü və sıçrayışlı inkişafı gerçəkləşdirilməlidir. İqtisadiyyatın bütün sahələri yenidən qurulmalı, milli-iqtisadi dirçəliş konsepsiyası və ya doktrinası hazırlanmalı, buna müvafiq olaraq ümummilli daxili və xarici siyasi kurs bir daha dəqiqləşdirilməlidir. Bazar iqtisadiyyatı demokratik prinsiplərlə fundamental əsasda möhkəmləndikdə səmərə verir.

Beynəlxalq geosiyasədə enerji mühüm amil sayılır. İqtisadiyyatın möhkəm enerji bazası istənilən ölkənin dirçəlişinin və inkişafının əsası eyni zamanda dövlət müstəqilliyinin, iqtisadi təhlükəsizliyinin mühüm şərtlərlərindədir. Energetik təhlükəsizliyin zəiflənməsi iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətini azaldır, ölkəyə xarici təzyiqləri artırır və onu məcbur kompromislərə sövq edir. Hazırda neft bağlı yeni geosiyasi vəziyyət regionda investisiya mühitü keyfiyyətli olaraq dəyişdirmiş, Azərbaycanı yeni inteqrasiya sərəhədlərə çıxarmışdır. Neft şirkətlərinin Azərbaycana olan marağı Bakıda yeni ofislər, nümayəndəliklər, ticarət, məişət obyektləri, yaşayış binalarının inşası ilə müşayiət olunmuş, şəhərin simasını yeni keyfiyyət dəyişikliklərinə uğratmışdır. Müəyyən dairələrdə bu sıçrayışda Bakı MDB məkanında yalnız Rusiya maliyyə kapitalını 80%-ni özündə cəmləşdirən Moskva şəhərindən sonrakı mövqeyə malik olduğu diqqətə gətirilir. Respublikanın büdcə böhranının kompensasiya edilməsində gələcəkdə təkcə neft satışı ilə deyil həm də Qafqaz

dəhlizindən tranzit haqqları, neft servisi və digər mənbələrdən əldə olunacaqdır. Burada ARDNŞ-in maliyyə çevikliyinə artırmaqla, onun imkanlarından gərəkli istifadə edilməlidir. Qeyd etməliyik ki, hazırda şirkətə vəsait iki mənbədən-ixracdan və daxili bazardan gəlir. Daxildə qazın 100%, neftin isə 70% istifadə olunur ki, onun da yalnız 10-15% pul şəklində şirkətə qayıdır. Respublikada pul dövriyyəsində ki mövcud gərginliklər şirkəti neftin daha çox xarici bazarlara çıxarmağa sövq edir. İxracdan gələn vəsaitin isə 53-54% büdcəyə vergi formasında ödənilir və qalan pullar isə müxtəlif ödəmələrə, əmək haqqına verilir. Azərbaycanda iqtisadi islahatlar prosesinə bir çox digər amillər də təsir edir. Təcrübə kəsadlığı, məmur özbaşnalığı, bürokratiya və korrupsiya bu strateji prosesə əngəllər törədir. Bu və ya başqa səbəblər büdcəyə daxil olmaları azaldır, iqtisadi tərəqqini ləngidir. Digər tərəfdən keçmiş illərdə olduğu kimi yenə də iqtisadiyyatın başqa sahələrinə maliyyə qoyuluşlarının azalması müvafiq təsərrüfatların dirçəlməsini gerilədir. Neftin qiymətinin aşağı düşməsinin dövlət gəlirlərinə təsirinə baxmayaraq hakimiyyət orqanlarının yenə də sərt makroiqtisadi siyasət aparmaq niyyətini müdafiə etməkdədirlər.

Ölkə keçid dövrünü yaşayır. Bu dövrün bizim üçün nə qədər çəkcəyi haqda dəqiq fikir söyləmək olduqca çətindi. Bütün ehtimallara ilə bir fakt aydındır ki, sosial ovqat, milli, mədəni xüsusiyyətlər xalqın enerjisi və əzmikarlığı dəyişikliklərin sürətində ifadə olunur. Heç şübhəsiz ki, biz bu keyfiyyətlərdən ayrı deyilik.

3.3. Neftin qiyməti və satışı problemləri

1998-ci ilin əvvəllərində dünya bazarında neftin qiyməti kəskin olaraq aşağı düşməyə istiqamət götürmüşdü. Bir il ərzində bu qiymət 1973-cü il səviyyəsinə qədər enmiş və belə meyl bir çox ölkələrə böyük məbləğdə ziyanlar yetirmişdi.

Neftin qiymət məsələsində özünə məxsus mənfi və yaxud da məqbul cəhətlər var. Xam neftin qiymətinin qalxıb enmə prosesində bir tərəfdən neft ixrac edən ölkələr ağır, başqa bir tərəfdən isə idxalçı ölkələr nisbətən yaxşı vəziyyətlə qarşılaşırlar. Beləliklə qiymət tendensiyası neft dünyasının iki qütbündə «iqlim dəyişiklikləri» birində soyuqların, digərində isə buzların ərinməsi ilə müşayiət olunur. Statistika görə 1997-ad ildə dünya bazarlarında xam neftin bir barelinin orta qiyməti 20-22 ABŞ dolları həcmində olmuş son bir il ərzində bu qiymət iki dəfə aşağı düşərək 10-11 dollar arası həddə təbəddüd etmişdir. Qiymətin aşağı düşməsi dünya bazarında təklifin tələbi üstələməsi ilə əlaqələndirilir. Neft daşırları sonuncu neft böhranında bir barel neftin 17 dollar olmasını qırmızı xətt adlandırmışlar. Amerikanın məşhur neft institutunun (Amerikan Petroleum Institute) yaydığı məlumatlara görə 1998-ci ilin sonlarında ABŞ-da xam neft ehtiyatlarının 5,7 milyon barel azalması dünya neft bazarına müsbət təsir göstərmişdi. Analitiklərin fikrincə Avropa və ABŞ-da neft üzrə fyuçers məzənnələrinin son vaxtlar müəyyən artımı da bazardakı süst əhvala bir qədər istilik gətirmişdir. 1998-ci ilin sonunda Londonun İPE birjasında fyuçers müqavilələrində 1 barel brent markalı neftin qiyməti 10,97 dollar, Nyu-Yorkun NYMEX birjasında Light Sweet markalı neftin harraçı üzrə qiyməti isə 12,02 dollar olmuşdur. Lakin 1999-cu ilin sonlarında qiymət artımında müsbət meyillər yüksəlmiş, böhran aradan qalxmış, neftin qiyməti 1997-ci ildəki səviyyəni də ötür keçmişdir. 01.01.2000-ci il tarixinə dünya bazarında bir barrel brent markalı neft 23-24, müvafiq olaraq layt markalı neft isə 24-25 ABŞ dolları səviyyəsinə qalxmışdır.

Əsrin 70-80-ci illərində bir çox iri dövlətlərdə milli maraqları müdafiə etmək məqsədi ilə neftin qiymətinin aşağı salınması siyasəti yeridilirdi. Konsperativ olsada belə bir fakt aşkarlanmaqdadır ki, valyuta resurslarının əsas hissəsini neftin ixracatından əldə edən SSRİ-nin dağılması prosesini

sürətləndirmək məqsədi ilə ABŞ-ın Reyqan administrasiyası neftin dünya bazarında qiymətinin aşağı salınmasını ərəb şeyxlərindən təvəqqe etmişdir. Praktiki olaraq möhtəşəm dövlətin çəkməsində bu amil əsaslı dərəcədə öz təsirini göstərmişdir. İndiki məqamda Rusiyanın ikinci çəçen hərbi kampaniyasındakı sərt tədbirlərini müəlmələşdirmək məqsədi ilə ABŞ və Avropa Birliyi tərəfindən görülcək iqtisadi siyasi embarqo şərtləri içərisində Ərəb dövlətlərindən neftin qiymətinin aşağı salınmasına nail olunması da nəzərdən keçirilir.

Neftin qiymətinin aşağı düşməsinə tarixi proseslər və siyasi gerçəkliklər ciddi təsir edir. Yəqin ki, yaxın gələcəkdə də bu təsirin nüffüz dairəsi gödəlməycəkdir. Qiymətin aşağı düşməsi tendensiyası hamını narahat etməkdədi. Belə narahatçılıq xüsusən körfəz ölkələrində daha qabarıq səciyyə daşıyır. Mövcud iqtisadi mühütdə neftin bir barelinin qiymətinin 5 dollara qədər enməsi bu ölkələr üçün son hədd hesab edilir. Şübhəsiz ki, qiymətin bu həddən aşağı düşməsi böyük bir məkanda hasilatı rentabəlsiz səviyyəyə də çatdıra bilər. Ərazi və əhali potensialı 3-4 dəfə kiçik, lakin perspektiv neft ehtiyatları Azərbaycanla paralelik təşkil edən Küveytdə də bələ hallarda «iqtisadi fəlakət»in gözlənilməsi büdcə kəsrinin çox milyardlılığı müşahidə oluna bilər. Hətta neft nəhənləri Səudiyyə Ərəbistanı və Qatarında da anoloji situasiyalarda sarsıntılarla üzləşməsi ehtimalı vardır.

Beynəlxalq aləmdə neftin qiymətini tam tənzimləyən və koordinasiya edən vahid bir təşkilat yoxdur. Qiymətinin tənzimlənməsində OPEK yetərli söz sahibi olsa da onu təmsil edən ölkələr bəzi öhdəlikləri tam həcm də yerinə yetirməyə müvəffəq olmurlar. Bu qeyri-adekvatlıq bazarda əsəbilik şəraiti yaradır. Neftin qiymətinin tarazlaşdırılması isə heç də bütün ölkələr üçün əlverişli deyildir. OPEK və çıxış etmirlər.

İndiki reallıq ondan ibarətdir ki, dünyada neftin qalmış ehtiyatlarının 2/3 hissəsi Xəzər hövzəsi də daxil olmaqla Yaxın

Şərqi payına düşür. Qalan dünya isə yırtıcı klanların və avtokratların asılılığında. Belə xoşagəlməz asılılıq ABŞ-ın hərbi qüvvələrini Fars körfəsinə bağlayır onu müəyyən kompromislərə getməyə vadar edir. Bununla yanaşı ekoloji münəqişələr də yaranır. Bu ehtimal ondan ibarətdir ki, istilik qazları iqlim dəyişiklərinə olduqca ciddi təsir edir. Enerji ölkənin təhlükəsizliyi və maddi rifahının əsas həyat əhəmiyyətli faktoru olaraq qalır. Dövlət öz xalqının mümkün miqdarda enerji ilə təmin etmədikdə digər xalqlara təzyiq etmək üçün əlavə vasitələrə, hətta güc tətbiqində də bulunur. Bu hal yaxın keçmişdə İraq və Küveyt münaqişəsində özünü göstərmişdir. Neft bizim qiymət qalxmaları ciddi fəsadlar törədir. Əgər yeni neft yataqlarının kəşfiyyatı baş verməzsə gələcək yüz illikdə Yaxın Şərq ölkələri dünya neft ehtiyatlarının 3/4 nəzarət edəcəklər. İri neft şirkətləri üçün Amerikanın tükənmiş yataqlarında axtarış işləri aparmaq maraq doğurmur. Bu isə o deməkdir ki, əsas kəşfiyyat 3-cü ölkələrin ərazilərində aparılacaqdır. Bu kompaniyalar yəqin ki, nəhəng və ucuz neft ehtiyatları olan Yaxın Şərqə müraciət edəcəklər. OPEK-in Fars körfəzi üzvləri 1-barrel nefti 2 dollara hasil etməyə imkanlıdırlar. Lakin çox səmərəli işləri ilə fərqlənən «Eksson» şirkəti vətəninə 1 barrel nefti 7 dollardan ucuz hasil edə bilmir. Xarici şirkətlər və qeyri-OPEK ölkələri ilə müqayisədə Səudiyyə Ərəbistanının və onun qonşularının istehsal xərclərindəki üstünlükləri bu təşkilatın yeni hegemonluq astanasında olacağına güman verir.

Hələ ötən vaxtlarda qanadlı raketlər İrakı uçurlara qərq edəndə neft özünün qiymətinin son kənar səviyyəsindən çox az-bir barrelli 11 dollar olmaqla irəliləmişdi. Yaxın Şərqdəki əvvəlki gərginliklər neft bazarlarından yan keçməmiş, alışda müəyyən həyacanlar da yaratmışdır. Lakin bu dəfə qaymətlərin kəskin aşağı düşməsi heyrət doğurucu paradoks gətirmişdir. İrakın Ərəb neftinin təhlükəli fəsadları haqqında düşüncələrimiz indi qəmli anaxronizm ovqatı verir. Bu gün

dünya təsərrüfatında mövcud iqtisadi proseslərə neftin qiymətinin təsiri açıqca hiss olunmaqdadı. Qiymət problemi iqtisadi sarsıntılara və siyasi fırtınalara səbəb olmuş, bir çox ölkələrə maliyyə böhranı da gətirmişdir.

Neft indi də dünya iqtisadiyyatında aparıcı mövqeydə çıxış edir. Hasil ediləcək neftin miqdarı, qiyməti dünya iqtisadiyyatına mühüm təsir etdiyindən bu amilə ciddi yanaşılır. Bəzən bu məsələlərdə razılaşmamalar böyük, qlobal konfliktlərə çevrilmək dərəcəsinə çatır. Neftin əsas istehlakçıları olan Qərbi ölkələri neft hasilatında mühüm rol oynayan ölkələrin xüsusi ilə Fars körfəzi regionunun mövqeyini sarsıtmaq, təsir dairəsini azaltmaq üçün müxtəlif metodlardan, təzyiq üsullarından istifadə edirlər. Bu məqsədləri ifadə edərək, Avropada neft məhsullarına olan tələbatı və enerji balansını təmin etmək məqsədi ilə 1991-ci ilin dekabr ayında Haaqa şəhərində 54 ölkənin iştirakı ilə niyyət deklarasiyası olan Avropa Energetika Xartiyası imzalanmışdır. OPEK ölkələrinin təmsilçiliyi nəzərdə tutulan xartiyanın şərtlərinə görə istehsalçı ölkələr istehlakçı ölkələrdə baş verəcək enerji böhranında çatışmayan hissəsinin konsepsiyasını həyata keçirməlidirlər.

Neft iqtisadiyyatının əsasını təşkil edən xam neftin qiyməti iki mühüm vəziyyətdən, satış bazarındakı meyllərdən və istehsal xərcləri parametridən asılıdır. Bununla belə qiymət prosesinə digər amillərdə təsir göstərir. Bu amillərin nomenklaturasında obyektiv faktorlar əksəriyyət təşkil edir. Təbii ehtiyatların iqtisadi qiymətləndirilməsi yaxud da pulla ifadəsi, onların ictimai faydalılığı, istismarının iqtisadi səmərəliliyi və xalq təsərrüfatı əhəmiyyəti ilə xarakterizə olunur. Təbii resursların ödənişi və hesablanması iki prinsipdən istifadə edilir. Birinci «xərc prinsipi» təbii resursların qiymətləndirilməsi, aşkarlanması, mənimsənilməsi və təkrar istehsalı ilə əlaqəlidir. İkinci «nəticəli prinsip» isə təbii resursların istifadəsinin iqtisadi səmərəliliyi ilə müəyyən

olunur. Özü-özlüyündə heç bir dəyər yaratmayan təbii ehtiyatlar qiymətləndirilməsində əmək dəyər funksiyasını yerinə yetirir. Neftin qiyməti faktiki və müqayisəli olmaqla iki formada təhlil olunur. Məlum olduğu kimi faktiki qiymətlər cari vəziyyəti əks etdirsə də obyektivliylə üst-üstə düşmür. Bunun əksinə olaraq isə müqayisəli qiymətlərdə real vəziyyəti və obyektivliyi nisbətən yaxından görmək olur. Neftin qiymətinin aktuallığını nəzərə alaraq çox sayda beynəlxalq konsaltinq, trend profilli təşkilatlar, irili-xırdalı neft kompaniyaları müvafiq proqnozlar hazırlayırlar. (Əlavə № 6-də 1869-1997-ci illərdə xam neftin müqayisəli qiymətdə qrafiki verilmişdir). Təqdim olunan dövrdə 1 barel neftin orta qiyməti 18,63 dollar, aşağı hədd 1929-cu il-5 dollar, ən yüksək həddi isə 1981-ci il-52 dollardır. Bununla belə qrafikdən aydın görünür ki, ötən əsrin 70-ci illərindən başlayaraq əsrimizin 1970-1980 illərinə qədər neftin qiymətində müəyyən sabitlik tendensiyası mövcud olmuşdur.

Məlum olduğu kimi keçmiş Sovetlər İttifaqında neftin qiyməti məsələsində xüsusi siyasət mövcud idi. Burada neftin qiyməti onun istehsalına çəkilən xərçələrə müvafiq olmadan müəyyən edilirdi. II Dünya müharibəsindən sonrakı dövrlərdə bu ölkədə iqtisadi dirçəliş və sabitliyin təminatı neft amilinə əsaslanırdı. Ölkənin Dünya bazarına çıxardığı neft daxili problemləri həll edirdi. Bunun müqavilində ekstensiv hasilat prosesi həyata keçirilir, bir çox neftçixarma rayonları və ayrı-ayrı nəhəng istehsalat birlikləri qeyri-rentabetli planlaşdırılır, sahədaxili deformasiya dərinləşirdi. Belə siyasət az da olsa indiki Rusiya dövlətində müəyyən regionlarda qalmaqdadır. Tümen vilayətində hazırda hasil edilən neftin satışından əldə edilən gəlirin miqyasının Ukraynanın dövlət büdcəsindən yüksək səviyyədə olduğu qeyd olunur. Lakin əldə olunan gəlirin əksər hissəsini vergi şəklində federal büdcəyə yönəlir, vilayətin sosial-iqtisadi problemləri isə sonrakı plana çəkilir. Akademik Z.Ə.Səmədzadənin fikrincə: «Açıq iqtisadiyyat

qurmaq prosesində dünya qiymətləri daxili qiymətlərə də təbii ki təsir edir. Lakin etiraf etmək lazımdır ki, iqtisadi islahatların gedişi prosesində enerji daşıyıcılarının daxili qiymətlərinin qısa müddətdə bir neçə dəfə qalxması bir sıra istehsal sahələrinin inkişafına mənfi təsir etmiş, daha doğrusu onların iflic vəziyyətinə düşməsində mühüm rol oynamışdır. Reallıq bu məsələlərə seçmə üsulu ilə yenidən baxılmasını zəruri edir. Çünki milli iqtisadiyyatı inkişaf etdirməkdə prioritet istiqamət olmalıdır».¹⁷

Sovetlər İttifaqının neft sənayesində qeyri-rentabelli komplekslərdən biri də «Azneft» İstehsalat Birliyi olmuşdur, 1960-1970 illərdən başlayaraq bu neft kompleksində xam neftin istehsal xərcləri onun qəbul satış xərclərindən yuxarı qiymətdə planlaşdırılırdı. Neftin maya dəyərindəki mövcud kəsiri isə SSRİ Neft Sənayesi Nazirliyi özünün «Sabitləşmə fondu» hesabına dotasiya şəklində ödəyirdi. Bir ton neftin qiymətinin dünya bazarında uzun illər orta hesabla 150-180 dollar olduğu vaxtlarda Azərbaycandan neft mərkəzə 3-4 dəfə ucuz qiymətə verilirdi. İntensiv sürətlə və ekstensiv istismarla müşayət olunan uçuz hasilat Azərbaycanın neft sahələrini bərhad vəziyyətə salır, ekologiyaya sağalmaz yaralar vurdurdu. Qiymət məsələsindəki mövcud disproporsiya Azərbaycanın iqtisadiyyatına ciddi təsir edirdi. İttifaqın apardığı iqtisadi siyasət nəticəsində neft resursları ilə zəngin olan Azərbaycan belə resursları olmayan digər müttəfiq respublikalarla birlikdə eyni iqtisadi templərlə addımlamalı idi. Şübhəsiz ki, neftdən əldə olunan gəlir bu illər ərzində onun sahibi olan xalqa və respublikanın ehtiyaclarına sərf edilsəydi Azərbaycan indikindən fərqli olaraq daha yaxşı iqtisadi mövqeydə durardı. Bu illərlə respublikadan ittifaq büdcəsinə neftin qiyməti ilə onun istehsal xərcləri arasında fərqdən axan gəlirlər üst-üstə toplandıqda astronomik bir rəqəm alınır. Statistika istinadən

¹⁷İqtisadiyyat qəzeti 3№-li, 1999, 10-16 aprel Z.Ə.Səmədzadə «İqtisadi sarsıntılardan təsiri azaltmaq olar».

bunu çox asanlıqla hesablamaq mümkündür. Fərq orta hesabla indiki valyuta məzənnəsində hər il 1,8-2 milyard ABŞ dolları həddində tərəddüd edir.

Respublikamız öz müstəqilliyini əldə etdikdən sonra neft sənayesində, qiymət, istehsal xərcləri məsələləri kəskin bir problem kimi ortaya çıxdı. Yeni iqtisadi sistemə keçid sahədə əsaslı dəyişikliklər və islahatlar tələb edirdi. Neft sənayesində iqtisadi islahatlar adı altında tədbirlər 1991-1992-ci illərdə geniş vüsət aldı və bu islahatlar bütünlükdə qiymətlərdə köklü dəyişikliklər etməklə başladı, Radikal tədbirlər, əsaslandırılmadan qiymətlərin liberallaşdırılmasının həyata keçirilməsi iqtisadiyyatın dəyər proporsiyaların ciddi təsir etdi. Təkcə bir ildən də az müddətdə sahələr üzrə qiymətlərin 10-15 dəfə artması müşahidə olundu. Belə bir iqtisadi proses iqtisadi islahatların o biri vacib elementləri üzrə əlaqələndirilmədiyindən bir çox istehsal sahələrini iflic vəziyyətinə saldı. «Şok terapiyası» ilə xarakterizə olunan proses istehsal xərclərinə ciddi təsir etdi, illər boyu formalaşmış struktur ilə onun müqayisəsi demək olar ki, elmi və əməli əhəmiyyətini itirdi. Bu illərdə respublikada istehsalın aşağı düşməsi ilə qiymətlərin sürətli artımı arasında kəskinləşən fərq azad rəqabət münasibətlərinin inkişafına öz mənfi təsirini göstərdi. Qiymətlərin sərbəst buraxılışı sənaye məhsulunun qənaətbəxş olmayan mübadiləsi şəraitində onların ölçüyə gəlməz artımı ilə nəticələndi.

Bəllidir ki, neft-qaz hasilatı respublika iqtisadiyyatının digər sahələri ilə sıx əlaqədardır. Burada qiymətlərin sürətli artımı məhsulun keyfiyyətinin o qədər də yüksək olması ilə fərqlənməyən sənaye sahələrinin vəziyyətini xeyli pisləşdirə bilərdi. Buna baxmayaraq neftin qiymətini qaldırılması və məsələnin respublika hökuməti səviyyəsində həll edilməsi obyektiv zərurətə çevirildi. Respublikamızda 1992-ci ildə neft və enerji daşıyıcılarının qiymətinin qaldırılması ilə əlaqədar ilk mühüm qərar qəbul edildi. Qiymətlərin artımı neftqazçıxarma

müəssisələrinin maliyyə vəziyyətin differensiallaşdırmırdı. Hasilatı sabitləşdirmək, onun azalmasının qarşısını almaq üçün isə küllü miqdarda vəsait, o cümlədən valyuta lazım idi. Daxili ehtiyat mənbələrinin və digər vəsaitlərin olmaması, səngimək bilməyən infilyasiya neftin qiymətlərinin tez-tez artırılmasını zəruri edirdi. Bununla belə qiymətlərin vaxtaşırı dəyişdirilməsi neft kompleksində ətraflı iqtisadi təhlilin aparılmasına maneçilik törədirdi. Belə bir şəraitdə, sahəni qorumaq üçün alternativ variant yox idi. Təəssüflə qeyd edilməlidir ki, bu illər üzrə neftqazçıxarma sənayesinin bir çox sahələrində iqtisadi proseslərin dinamikasının öyrənilməsində çoxlu çətinliklər yaranmışdır. İldən-ilə statistik göstəricilərin sayı və əhatə dairəsi sahədə azalmağa meyl etmişdir. Azərbaycan dünyada neftqazçıxarma sənayesinin inkişafında özünə məxsus yüksək yer tutur. Bununla əlaqədar sahə ilə bağlı statistikanın, iqtisadi informasiyanın təkmilləşdirilməsi, onun daha əhatəli olmasının heç bir maliyyə problemindən asılı olmayaraq təmin edilməlidir.

Əsrin sonunda dünya bazarında neftin qiymətinin aşağı düşməsinin Azərbaycan iqtisadiyyatına ciddi təsiri məlumdur. Ümummilli iqtisadi konsepsiyanın tam formalaşmaması mövcud iqtisadi sarsıntılarda öz təsirini göstərmişdir. Xarici mühitdə baş verən «iqtisadi epidemiyalardan» ölkəmizə «virusların» sızması da bu amillə əlaqələndirilməlidir. Nəzərə alınmalıdır ki, klassik neft ölkələrinin əksəriyyətdə analoji vəziyyətlər mövcuddur. Belə ölkələr əzəldən iqtisadiyyatlarını neft təmayüllü müstəvidə qurduqlarından uzun illər yalnız belə bir biznesdən qidalanmaqdadırlar. Zəngin qaz ehtiyatları aşkarlandıqdan sonra ölkə iqtisadiyyatını əksərən neft-qaz resurslarının aslılığına yönəldən Niderlandın yaxın iqtisadi tarixdə yer almış «Holland sindromu» adlı acı təcrübəsi çoxlarını məlumdur. Əzəli digər sənaye potensialı olmuş Norveç, Kanada və sair bu kimi ölkələr isə izafi neft-qaz ehtiyatlarına malik olsalarda iqtisadiyyatlarında neft amili

aparıcı rol oynamır. Bir çox inkişaf etmiş ölkələr hətta daxili resursları yetərli olanlar belə neft potensialı dövlətləri müəyyən siyasi-iqtisadi qollarla stimullaşdırılmaqla onları daim mötədil vəziyyətdə saxlamaqdadırlar. Belə ölkələrdə iqtisadi artım və inkişaf templəri olduqca zəif olur. Hətta bənzərsiz neft ehtiyatlarına malik Ərəb dövlətləri-Səudiyyə Ərəbistanı, Küveyt, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Liviya və digərləri ucuz başa gələn yüksək rentabelli hasilatla belə mühüm iqtisadi göstəricilərdə Qərbi Avropanın çox kiçik ölkələrindən geridə qalırlar. Şübhəsiz ki, burada bu ölkələrin iqtisadi hazırlığının olmaması da öz təsirini göstərir. İnkişaf etmiş dövlətlər isə belə ölkələrdə sıçrayışlı iqtisadi inkişafa maraqlı deyillər. Talelərini Beynəlxalq Valyuta Fonduna, Avropa, Asiya banklarına bağlayanların iqtisadi vəziyyətləri, aslı aqibətləri məlumdur. Bu aşkar həqiqət, aydın təcrübə bizi daha sayıq, elmi, siyasətli və düşüncəli olmağa səfərbər etməlidir. Xalqın «Yüz dəfə ölç, bir dəfə biç» deyiliminə iqtisadi təfəkkürümüzü kökləməklə məntiqi düşünmüş, elmi əsaslandırılmış, xətt götürməklə yeni əsrin ilk onilliklərində nikbin müstəviyə çıxmaq şansımız yetərincədir. Burada pafos və romantika sezilsə də realizm daha çoxdur.

Neftin və neft məhsullarının qiymətinin 1998-ci ildə beynəlxalq bazarda kəskin aşağı düşməsi təbii ki, daxili bazara da təsir etmişdir. Neft və neft məhsullarının pərakəndə satış qiymətləri dəyişməz qalsa da müəssisələrarası topdan satış qiymətlərinə korrektə edilmişdir. Neftin qiymətinin aşağı düşməsi ilk əvvəl hasiledici sənayeyə, neftçıxaranlara təsir göstərmişdir. Əvvəllər o qədər də yaxşı vəziyyətdə görünməyən neftqazçıxarma müəssisələri bu situasiyada mövcud rentabellik «status-kvo»sunu da itirmişlər. Məlum olduğu kimi respublikada daxili bazarda neftin qiymətinin formalaşması iqtisadi təhlükəsizlik mülahizələri, qanunsuz neft məhsullarını ixracının qarşısının alınması, eyni zamanda büdcəyə daha çox vəsaitin axıdılması ilə əlaqədar olmuşdur. Lakin həmin neft

məhsulları eləcə də xam neft istər neft böhranı, istərsə də ondan əvvəlki və sonrakı dövrlərdə daxili bazardakı qiymətlərə nisbətən xarici bazarlarda ucuz reallaşdırılmışdır. Dəmpinq əlamətli bu ticarətdə ölkəyə valyuta axını prinsipləri əsas götürülsə də burada da korrektəyə ehtiyac aydın görünməkdədir. Neft ehtiyatları ilə olduqca zəngin olan qonşu İranda da daxili bazarda neft məhsulları, xüsusi ilə benzin dövlət tərəfindən subsidiyalaşdırılır. Məlumatlara görə bu ölkədə benzinin satış qiyməti onun maya dəyərindən 3 dəfə aşağıdır. Lakin bunun əksinə olaraq onun neftlə zəngin olan Fars körfəzindəki cənub qonşuları benzini daha yüksək qiymətə satırlar. İndi benzinin qiymətini artırmamaqla ölkədə inflyasion prosesi bir növ tənzimlənmiş olur. Lakin kontrabandaçılar bundan istifadə edib bu ucuz benzini Fars körfəzi ölkələrinə ötürürlər.

Aldığımız kreditlər, xarici kapital və maliyyə qoyuluşları da qiymət prosesində az əhəmiyyət daşımamışdır. Bu və ya digər səbəblərlə də əlaqədar Beynəlxalq Valyuta Fondunun istəkləri ilə 1996-cı ildən təyin edilmiş qiymətlər indiyə qədər dəyişməz qalmışdır. Hələ ötən ilin göstəricilərində Azərbaycan neft məhsullarının orta qiymət səviyyəsinə görə yaxın regionda neft hasilatı bizdən 2 dəfə az olan Türkmənistandan və ümumiyyətlə heç bir neft-qaz resursları olmayan Gürcüstan və Ermənistandan yuxarı həddədir. Bunu aşağıdakı cədvəldən də görmək mümkündür:

**Azərbaycana yaxın regionlara neft məhsullarının
Orta qiyməti (01.01.1999)**

Ölkə	Topdan satış	Pərakən də satış
<i>Azərbaycan-3864,0 manat/ \$1</i>	manat/t	manat/l
<i>aviabenzin</i>	2096000	
<i>benzin Aİ-95</i>	2227000	1800
<i>benzin Aİ-92</i>	1965000	1600
<i>benzin Aİ-76</i>	1862000	1500
<i>kerosin</i>	744000	700
<i>dizel yanacağı</i>	833000	800
<i>Gürcüstan-1,35 lari \$ 1</i>	lari/t	lari/l
<i>benzin Aİ-95</i>		0,5
<i>benzin Aİ-93</i>		0,45
<i>benzin Aİ-76</i>		0,42
<i>kerosin TS</i>		0,21
<i>dizel yanacağı</i>		0,35
<i>Ermənistan-502,33 dram/ \$ 1</i>	dram/t	dram/l
<i>benzin Aİ-93</i>	220000	170-180
<i>dizel yanacağı</i>	180000	120
<i>Türkmənistan-5200,0 manat/ \$ 1</i>	manat/t	manat/l
<i>benzin Aİ-93</i>		400
<i>benzin Aİ-76</i>		300
<i>dizel yanacağı</i>		300

Qiymət prosesində indi yeni çalarlar görünməkdədi. Bu ən çox inhisar qiymətlərində özünü göstərir. Qloballaşma prosesi inhisar qiymətlərinin TMK-ın simasında geniş tətbiqinə rəvac verir. Dövlət inhisar qiyməti isə bazar iqtisadiyyatının elastik meylini azaldır. Belə cəhət Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün xarakterdir. Enerji daşıyıcılarının, neft məhsullarının, qazın, elektrik enerjisinin, suyun qiymətlərinin sövlətin inhisarında möhkəm saxlandığı buna misaldır. Dövlət bu sahələrin inhisarsızlaşmasında daha maraqlı olmalı, daha çevik

antiinhisar siyasəti yeritməlidir. Respublikamızda qiymət, istehsal xərcləri, əməklə bağlı təkmilləşmələr bütün iqtisadi islahatlar prosesini əhatə edərək daha yüksək templərlə inkişaf tapmalıdır. Maliyyə-kredit, bank sistemində səmərəliliyin yüksəldilməsi, «ödəməmələr» sindromunun təcrid olunması, manatın devolvasiyası və denominasiyası, yeni bazar strukturlarının təşəkkülü, kiçik və orta biznesin davamlı inkişafı sahəsində iqtisadi stimullar qəti müəyyən edilməli, iqtisadi dirçəlişi artıran qərarların hazırlanması və gerçəkləşdirilməsi sürətləndirməlidir.

3.4 Məhsulun maya dəyəri və istehsal xərclərini təhlili

Milli iqtisadiyyat quruculuğunda azad iqtisadi münasibətlərin inkişafında böyük nailiyyətlər qazanmış qərb iqtisadiyyatında istehsal xərcləri probleminin bütünlükdə iqtisadi inkişafın element və prinsiplərinin öyrənilməsi elmi əhəmiyyət kəsb edir. Bunu dərk etmədən, öyrənmədən böyük iqtisadi tərəqqiyə nail olmaq mümkün deyildir. Keçmiş planlı sistemdə də istehsal xərcləri probleminin əhəmiyyəti həmişə vurğulanırdı. Lakin bu problemin həllində müəyyən sünilik, sərt idarəetmə metodlarının təsiri özünü göstərirdi. Qiymət, əmək haqqı siyasətindəki ideoloji prinsiplərin üstünlüyü istehsal xərclərinin dəyişməsinin obyektiv meyllərini, istiqamətlərini müəyyən etməyə imkan vermirdi.

İqtisad elminin əsas klassik atributları «Tələb və təklif», «Əmək dəyəri» və «Son faydalılıq»la yanaşı «İstehsal xərcləri» nəzəriyyəsində böyük bir formalaşma dövrü keçmişdir. İstehsal xərclərinin mahiyyətinin ilk elmi interpretasiyası əmək-dəyər nəzəriyyəsinin əsas funksionerləri A.Smit, D.Rikardonun təlimində nəzərə çarpmışdır. İndi bir çox dövlətlərdə dəbdə olan müasir neoklassizm modeli də bu təlimə əsaslanır. Lakin istehsal xərcləri nəzəriyyə kimi R.Tornes, C.Mill, C.Kulax yaradıcılıqda fundamental tədqiq olunur. İqtisad nəhəngi

K.Marks iqtisadiyyat tarixində böyük bir nəzəriyyənin əsasını qoydu. İstehsal xərcləri yeni rəkursda təhlilə məruz qaldı. Onun elmi xidmətləri təkcə dəyər nəzəriyyəsinin yeni anlamını verilməsi ilə bitmir. Elmi kommunizmin banisinin təlimi həm də sonrakı dövrlərdə çox ciddi tarixi, ictimai-siyasi dəyişikliklərə, fəsadlara səbəb olmuşdu. Müasiri və yaşadığı-Almaniyanın baş naziri olan O.Bismark onun nəzəriyyəsinə qiymətləndirərək qeyd etmişdir ki, vaxt gələcək Avropa bu mühasiblə hesablaşmalı olacaqdır. Marksdan sonrakı dövrdə XX əsrin məşhur iqtisadçıları C.Keyns və C.Klark xərclər nəzəriyyəsinə yeni cizgilər gətirmişlər. İstehsal xərcləri, qiymət, dəyər və bazar iqtisadiyyatının digər elementləri müasir praktik mühitə bağlı yeni nəzəriyyədə Kembell Makonell və Stenli Bryunun «Ekonomiks» kitabında yeni spektrdə görünmüşdür.

İstehsal xərcləri elə bir kateqoriyadır ki, münasibətlərinə keçid mərhələsində onun dünya təcrübəsində istifadə olunan prinsipləri və metodları əsasında tədqiqinə böyük ehtiyac vardır. Qərb şirkətlərinin Azərbaycanda iş qurmalarının genişləndiyi bir şəraitdə bu problemə diqqət artırılmalı, dünya təcrübəsində toplanmış, qəbul edilmiş təsnifatdan və prinsiplərindən istifadə edilməsi reallaşmalıdır. Təhlil göstərir ki, burada əsas maneəyə yeni iqtisadi sistemin ideologiyasının hələ də tam yaradılmaması ilə bağlıdır. Lakin gözləmədən daha cəsarətli addımlar atılmalıdır. Çünki, istehsal xərclərinin azaldılması bazar iqtisadiyyatının özünün təbiətindən doğur və bu sahədə atılan hər bir addım mənfəətin artırılmasına yönəldilir.

Uzun müddət Azərbaycan neftinin əksər hissəsi ixrac olmuşdur. Lakin əsrin sonlarına yaxın yataqların köhnəlməsi maliyyə və təchizat sisteminin pisləşməsi hasilatda sürətli enməyə səbəb olmuş bu da eyni zamanda ixracata təsir göstərmişdi. Sovetlər İttifaqının mövcudluğu vaxtı Azərbaycanın əsasən xarivi bazarlarda bir başa neft satışı

imkanları məhdudlaşdırılmış və bu proses mərkəzi qaydada Moskva tərəfindən idarə olunmuşdu. Böyük dövlətin müvafiq nazirlikləri Azərbaycan neftinin maya dəyərini həm dənizdə və həm də quruda müxtəlif olaraq planlaşdırmışdı. Qeyd olunduğu kimi uzun illər qurudakı neft hasilatı qismən rentabəlsiz dənizdəki hasilat isə müəyyən qədər mənfəətli nəzərdə tutulmuşdu. Planlaşdırmada mövcud olan bu dissonans Azərbaycan neftinin maya dəyərində bir formallıq, mücərədlik kimi əks olunmuşdur. Lakin danılmaz fakt ondan ibarətdir ki, Azərbaycan neftinin maya dəyəri həmişə dünya bazar qiymətlərindən xeyli dərəcə aşağı olmuşdur. Azərbaycan neft sənayesi Sovetlər İtqifaqının digər neft rayonlarından daha çox əməkətutumlu olmasına baxmayaraq, burada istehsal xərcləri əsrimizin 60-cı illərindən 90-cı ilin əvvəlinə qədər neftin dünya qiymətlərinin 30-40%-ni təşkil etmişdir. 1990-cı illərdə bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar məlum tendensiyalar neftin maya dəyərini xeyli dərəcədə artırmışdı. İqtisadiyyatın digər sahələrində artan tənəzzül meylləri neft sənayesini daha çox vergilərlə yüklənməsinə səbəb olmuşdur. Bu gün ölkəmizdə vergi iqlimi ən kəskin problem olaraq qalmaqdadı. Neftin qiymətində vergilərin payı 40%-dən də çoxdur. Lakin bütün YEK-dəki vergiləri nəzərə alsaq bu payın daha yüksək olduğunu müəyyən edilir. Neft sənayesində vergi yükünün yüksək həddə olması və bu vergilərin daim artan dinamikada yüksəlişi sahəyə öz təsirini göstərməkdədi. Son zamanlar torpaq vergisinin xeyli dərəcədə artırılması bu ərazitutumlu kompleksin rentabelli işləməsində xüsusi ilə əks olunmuşdur. Neftin dünya bazarında qiymətinin aşağı düşməsi onun qiymət ilə istehsal xərcləri arasındakı fərqi xeyli dərəcədə azaltmışdı. Bu proses qurudakı yataqlara daha ciddi təsir etmiş, böyük kompleksi mənfəətsiz bir sahəyə çevirmişdir. Burada istehsal xərcləri neftin dünya satış qiymətlərini 2 dəfədən çox ötüb keçmişdir. Hesablamalar göstərir ki, neftin daxili bazardakı qiyməti Azərbaycan üçün dünya qiymətlərinin 80-85%-dən çox

olmamalıdır. Əks halda onun ixracatı rentabilsizləşəcəkdir. Məhz buna görə də hökumət orqanları enerji daşıyaçılara vergi qoymada əlverişli mühit yaratmalıdırlar. Enerji daşıyıcılarının qiyməti və vergi qoyma siyasəti dövlətə daimi vergi axınının təmin edilməsi, yeni yataqların mənimsənilməsinin müvafiq vergilərdən azad edilməsi, enerji daşıyıcılar bazarının normal fəaliyyəti üçün onların qiymətinin liberallaşdırılmasının mümkün qədər artırılması prinsipləri ilə xarakterizə olunmalıdır. Sahəyə vergi qoymada onun spesifikliyi nəzərə alınmalı, daxili həm də xarici kapitalın cəlbi stimullaşdırılmalıdır. YEK-də səmərəlilik xeyli dərəcədə istehsalın mənfəətlilik və rentabellik səviyyəsinin yüksəldilməsindən, kredit siyasətinin təkmilləşməsindən, bankların bu sahədə rolunun artırılmasından da aslıdır. Ammortizasiya da YEK-də mühüm investisiya mənbəyidir. Onun rolu və əhəmiyyəti daim artırılmalıdır. Digər cəhət isə dəfələrlə qeyd olunan «ödəməmələr» sindromunun təcrid olunması problemdir. Hazırki, məqamda YEK faktiki olaraq respublikanın bütün xalq təsərrüfatını kreditləşdirir, onları havayı enerji daşıyıcıları ilə təmin edir. Əgər xarici bazardan da neft məhsullarının daxili bazarda olduğu kimi borc hesabına alınması mümkün olsaydı, yəqin ki, daxili hasilata ehtiyac azalardı. Bu arqumenti nəzərə almasaq da Azərbaycana həm rəsmi, həm qeyri rəsmi yollarla neft məhsullarının axını davam edir. Enerji istehsalında fasiləsizliyi təmin etmək üçün son üç ildə respublikamıza Türkmənistandan mütəmadi olaraq hər il 150-200 min ton mazut gətirilir. Belə praktika bir sıra ölkələrdə mövcuddur. Buna misal olaraq göstərmək olar ki, böyük izafi qaz ehtiyatlarına malik olan Böyük Britaniya ölkənin şimal regionlarını ABŞ və Kanadadan gətirilən ucuz qaz hesabına təmin edir. Lakin spesifikliyi ilə fərqlənən Azərbaycanda bu praktika məqbur sayıla bilməz.

Azərbaycanın neftqazçıxarma sənayesində əmək məhsuldarlığı, rentabellik göstəricilərinə münasibət son

vaxtlara qədər xüsusi diqqət mərkəzində olmamışdır. Bazar münasibətlərin inkişafı bu mühüm iqtisadi göstərilərə diqqəti artırmağa sövq etmişdir. Kompleksdə rentabelliklə bağlı dissonansı aşağıdakı cədvəldə sezmək olar.

Cədvəldə görüldüyü kimi neft və qazın adambaşına bölgüsündə bu iki kompleks arasında kəskin fərqlər mövcuddu. Dənizdə ucuz başa gələn hasilat, qurudakı yüksək xərclər hesabına əldə edilən hasilatı neft şirkəti və respublika üzrə kompensasiya edir. Neftin qiymətinin dünya bazarında aşağı düşməsi ilə əlaqədar Nazirlər Kabineti neftqazçıxaran təşkilatlarda rentabellik səviyyəsini qoruyub saxlamaq üçün müvafiq istehsal birliklərində neftin və qazın satış qiymətini aşağı salmışdır.

Cədvəl 20

1998-ci il üçün ARDNŞ-də, o cümlədən Dənizdə və Quruda NQÇİB-lərdə neft və qazın adam başına düşən hasilat bölgüsü

Qurumlar	İşçilərin Orta sayı	Hasilat		Adambaşına düşən bölgüsü	
		Neft (mln.ton)	Qaz (mln m ³)	Neft (mln.ton)	Qaz (mln m ³)
<i>ARDNŞ</i> ¹⁸	56000	9052,2	5238,7	161,6	93,5
<i>DNQÇİB</i>	28000	7474,3	4987,4	178,1	178,1
<i>QNQÇİB</i>	28000	1577,9	251,3	56,4	9,0

Xam neftin maya dəyərini yüksək olmasını ARDNŞ-də hasilatın mexaniki usulla aparılması, azdebitli quyulara böyük enerji sərfi, təhcizat xərclərinin yüksək olması, qeyri istehsal sferasının yüksək tutumu ilə izah etmək olardı. Lakin əslində burada daha ciddi amillər irəlində gedir. Dünya praktikasında müvafiq hasilatı regional və spesifik xüsusiyyətlərdən aslı olaraq

¹⁸ ARDNŞ-də işçilərin ortasayı yalnız bu iki birlik üzrə götürülmüşdür.

2-3 min işçi heyəti təmin edir. Bizdə isə göründüyü kimi bu rəqəm 10-15 dəfə yüksəkdir. Bununla belə bu istehsalat birliklərində əsaslı iqtisadi islahatlar prosesi sürətləndirilməmiş və hasilat Sovetlər İttifaqı vaxtında olduğu kimi yenə də direktiv metodlarla təmin olunmaqdadı. Ümumiyyətlə bu komplekslərdə əhatəli iqtisadi islahatlar prosesi ciddi və geniş tədqiqatın mövzusu.

Neft aləmindəki dünyəvi böhranla əlaqədar 1999-cu ildə hökumət daxili bazarda balansı tənzimləmək məqsədilə neftqazçıxarma müəssisələrində neftin satış qiymətini aşağı salmaqla yanaşı emal müəssisələrində əksinə olaraq qiymətləri artırmışdır. Belə ki, neftayırma zavodlarında aksiz dərəcələri 20%-dən 3,5 dəfəyə qədər yüksəldilmişdir. Aksiz dərəcələri aviabenzin üçün 65,49% (əvvəlcə 52,21), avtomobil benzinlərindən Aİ-95 markası üçün 65,03% (48,96), Aİ-92,93 üçün 65,23% (54,03), Aİ-72,76 üçün 64,76% (51,86), reaktiv motor yanacağı üçün 39,46% (14,35), dizel yanacağı üçün 29,83% (20,43) və kerosin üçün 33,45% (9,11) müəyyənləşdirilmişdir. Xam neftlə eyni vaxtda digər enerji daşıyıcılarının təbii qazın və elektrik enerjisinin də qiymətləri dəyişdirilmişdir. Daxili bazarda xam neftin qiymətinin düşməsi ilə əlaqədar «Azərenerji» SC iyulun 1-dən 1 kvt/saat elektrik enerjisinin qiymətini sənaye müəssisələri üçün 183-dən 160 manata, kənd təsərrüfatı istehlakçıları üçün 150-dən 140 manata, Abşeron Regional Su Səhmdar Cəmiyyəti üçün 183-dən 132 manata endirmişdir. Əhali üçün qiymət əvvəlki səviyyədə-96 manat-qalmışdır. Hazırda 1 kvt/saat elektrik enerjisi «Azərenerji»də təxminən 100 manata başa gəlir.

Bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, ARDNŞ-də qazın maya dəyəri onun satış qiymətindən 1,5-2 dəfə yüksəkdir. Respublikamızda qaz sənayesində xüsusən təbii qazın satışında inhisarlaşma olduğu üçün, iqtisadi və sosial vəziyyətləri nəzərə alaraq hökumət ARDNŞ-dən «Azəriqaz» QSC-yə qazın uçuz qiymətə satılmasına qərar vermişdir.

Apardığımız tədqiqatlardan belə mühüm nəticə çıxarmaq olar ki, xam neftin satışı və istehsal xərcləri problemi mürəkkəb bir məsələdir. Burada heç şübhəsiz ki, yeni bazar prinsipləri nəzərə alınmalıdır. Bazar qiymətlərinin yaranmasına dövlət müdaxiləsi lazımdır. Lakin bu müdaxilə prinsip etibar ilə iqtisadi qanunlara və məntiqə əsaslanmalıdır. Biz nizamlanan bazar iqtisadiyyatının prinsiplərini əxz etməliyik. Burada söhbət şübhəsiz ki, bazar fundamentalizmindən getmir. Vəhşi bazarın nə olduğunu bir çox inkişaf etmiş dövlətlər öz tarixlərində yaşamış və onu dəf etmişlər. Bu dövlətlər əldə etdikləri təcrübələrindən faydalanmış, mütərəqqi nəticələr çıxarmış, dövlət proqramları və iqtisadi metodlarla tənzimlənən bazarı mexanizminə keçidə qərar vermişlər.

3.5. İnvestisiya prosesinin yaxşılaşdırılması istiqamətləri

İnvestisiya siyasəti sosial iqtisadi inkişafda dövlətin mühüm məqsədyönlü fəaliyyətinin təzahürü kimi çıxış edir. Ölkə iqtisadiyyatının hər tərəfli inkişafı əhəmiyyətli dərəcədə investisiyalardan¹⁹ və investisiya siyasətindən aslıdır. Əmtəə-pul münasibətlərinin inkişaf etdiyi və özünü tənzimləyən kapitalist iqtisadiyyatında investisiya siyasəti korrektiv və nizamlayıcı səciyyə daşıyır. Bizim yaşadığımız mühtdə, yeni iqtisadi şəraitdə isə o hələ formalaşma prosesində təzahür etməkdədir.

İnvestisiyalar müstəqilliyi ilə fərqlənir. Buraya dövlətə və şəxsi mülkiyyətə aid investisiyalar, sahibkarlıq, ssuda, birbaşa investisiya formaları və sair daxildir. Müasir dünyəvi investisiya prosesi TMK-lar və onların subyektlərinin iştirakı olmadan təsəvvür etmək çətindir. Bununla belə müasir istehsal

¹⁹ İnvestisiya müəyyən istehsal fəaliyyəti ərzində gələnin istehlak üçün yığılmış və istifadə olunmamış hissəsidir ki, o yenidən istehsalata yönəldiləcək və bu proses çox sayda təkrarlanacaqdır. İnvestisiya termini ingilis sözü olub kapital qoyuluşları mənasını verir.

üçün sadəcə investisiyalar deyil özündə elmi-texniki, innovasion nailiyyətləri, ətraf mühitə zərər yetirməyən müasir tullantıların texnologiyaları əks etdirən yüksək səviyyəli investisiyalar gərəkdir.

Azərbaycan iqtisadiyyatına investisiyaların cəlb edilməsi dövlət siyasətinin ən aparıcı istiqamətlərindən biri kimi qiymətləndirilir. Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi, dirçəlişi bu gün daha çox neft sektoruna bağlıdır bu kompleksdə öz-özlüyündə investisiya təminatından asılıdır. İndi respublika iqtisadiyyatına xarici kapital artmağa meyillidir. Təkcə neft sektorunda layihələrin gerçəkləşməsi üçün yaxın müddətdə çoxmilyarlı maliyyə qoyuluşları gözlənilir. Çünki zəngin karbohidrogen resursları ölkəyə investisiya axınının fvdamental əsasında durur. Bu da öz növbəsində sahənin investisiyaları geri qaytarmaq potensialında əks olunur Bütün bunlarla yanaşı regionda investisiya prosesləri ilə bağlı özünəməxsus problemlər də mövcuddur. İntestisiya bazarından faydalanmaqda kredit riskini azaldan ümidverici qanunvericilik şəbəkəsinin tam formalaşmaması, müəyyən təcrübə kəsadlığı başlıca maneyələrdəndir. Məlum məsələdir ki, sahəyə maliyyə qoyuluşu, layihələrin gerçəklənməsi risk faktoru ilə bağlıdır. Hər bir investor pul kisəsini açmamışdan öncə riskin dərəcəsini götür qoy etməyə məhkumdur. Müasir aləmdə formalaşmış investision prosesdə riskin mühüm əhəmiyyətini nəzərə alaraq onun strukturuna, mahiyyətinə nüffuz etmək məqsədə müvafiqdir. Ayrı-ayrı ölkələrdə risk indekatoru və şərtləri müxtəlif cür qəbul edilir və differensiallaşdırılır. Riskin beynəlxalq monitorinqi üzrə nüffuzlu təşkilatları riski texniki, siyasi, iqtisadi və maliyyə adlandırmaqla 4 tipə ayırırlar. Texniki risk mineral xammal bazarı şəraitində konkret obyektə-yatağa qoyuluşlara müvafiqdir. Siyasi risk ictimai və siyasi stabilliyi xarakterizə edərək ölkənin biznes iqlimini qiymətləndirir. Maliyyə riski maliyyə faktorları ilə xarakterizə olunur. İqtisadi risk inflyasiyanın, qiymətin, tələb və təklifin,

vergi stabilliyinin proqnozları əsasında müəyyən edilir. Siyasi, maliyyə, iqtisadi risk göstəriciləri ümumilikdə sosial-iqtisadi riski ifadə edir. Böyük Britaniyanın risk üzrə məşhur «Yurostadi»-agentliyi ümumi sosial-iqtisadi riski aşağıdakı şkala ilə müəyyənləşdirilir.

- 1. Çox yüksək risk** +0-dan-49,5 bala qədər
- 2. Orta yüksək risk** 50-59,5 bal
- 3. Mötədil risk** 60-60,9 bal
- 4. Aşağı risk** 70-84,5 bal
- 5. Çox aşağı risk** 85-100 bal

Risklərin müxtəlifliyində vahid təsnifat olmasa da müəyyən ölkələrdə və sahələrdə nəzərdə keçirilən tiplərlə yanaşı digər risk tipləri də müşahidə olunur. Belə ki energetik sektorda layihələrin gerçəkləşdirilməsində geoloji-iqtisadi risk, sənaye riski və digər risklərdən də istifadə edilir.

Məlumdur ki, energetik sektor siyasi təsirlərə meyilli sahədir. Neft amilinin ölkəmizin sosial-iqtisadi dirçəlişində oynadığı böyük rolu nəzərə alaraq bu sahənin inkişaf strategiyası müstəqil Azərbaycanın dövlət siyasətinin aparıcı istiqamətlərindən biri kimi müəyyən olunmuşdur. Xarici investorların hüquqlarının qorunması ilə bağlı qanunların, normativ aktların qəbul edilməsi, qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığa əsaslanan «açıq qapı» siyasətinin həyata keçirilməsi və digər bu kimi tədbirlər iqtisadiyyata qoyulan xarici investisiyaların həcmi artırılmışdır. Lakin bu prosesdə görüləsi işlər yetərli saymaq da olmaz.

Köhnə yataqlarda hasilatın sabitləşməsi ilə bağlı iqtisadi məsələlərin həll edilməsində bir sıra obyektiv çətinliklər mövcuddur ki, bunlardan da başlıcası vəsait qoyuluşunun çatışmaması ilə bağlıdır. Belə ki, Azərbaycanın iqtisadiyyatının əvvəlki inkişaf mərhələlərində neftqazçıxarma sahəsinə ayrılan kapital qoyuluşu bütünlükdə xalq təsərrüfatına ayrılan kapital qoyuluşunun 2/3 hissəsini təşkil edirdi. Bu gün də sahəyə ayrılan vəsait respublika iqtisadiyyatına investisiya

qoyuluşunun yarıdan çoxuna bərabərdir. Lakin bu investisiya dənizdə zəngin neft yataqlarının istismarı ilə bağlıdır və bu demək olar ki, tamamilə xarici investorların payına düşür. Quruda neftqazçıxarma istehsalının normallaşdırmaq üçün isə vəsait çatışmır, daha doğrusu respublikanın mövcud iqtisadi vəziyyəti buna imkan vermir. Əlbəttə bu proses uzun müddət davam etməyəcəkdir. Respublika iqtisadiyyatında baş verən sabitləşmə, bir sıra sahələrdə isə iqtisadi artım meyilləri əsas verir ki, yaxın gələcəkdə daxili mənbələr hesabına səmərəlilik baxımından dənizdəki hasilata nisbətən xeyli aşağıda duran quruda neftqazçıxarma sənayesinə investisiya axını artacaqdır. Bu işdə mənafeləri qorumaq prinsipini rəhbər tutmaqla xarici investorların cəlb edilməsi imkanlarından da istifadə edilməlidir. Quruda neftqazçıxarma hasilatından bəhs edərkən qeyd etməliyik ki, son illər sahəyə investisiyaların cəlb edilməsi prosesində müəyyən addımlar atılmışdır. İndi bu kompleksdə çox sayda xarici kapitallı müştərək müəssisə fəaliyyət göstərir. Mütəxəssislərin fikrincə, bu müştərək müəssisələrin yaradılmasında tələsiklik, perspektivlərin düzgün müəyyən olunmamasına xüsusən də xarici tərəfin üstünlüyünə daha çox yer verilmişdir. Bu müəssisələrin neft sənayesində oynadığı rolu təhlil edilərkən müəyyən olunmuşdur ki, onların statusu indiki şəraitdə optimal idarə etməyə imkan verir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, müştərək müəssisələr sərbəst təchizat, satış, maliyyə məsələlərini həll edirlər. Hətta son zamanlar bu müəssisələrə neftin xarici bazarlara çıxarılmasına da rəsmi icazə vermişlər. Lakin bunun əksinə olaraq əzəli neftqazçıxarma müəssisələrinin imkanları xeyli məhdudlaşdırılmışdır. YEK-in ayrı-ayrı investisiya tələbli müəssisələrində xarici investorları cəlb etməklə birgə müəssisələrin yaradılması məqsədəuyğun sayıla bilər. Lakin burada da milli mənafe, dövlətçilik prinsipləri əsas götürülməlidir. Bununla belə Bakıda fəaliyyət göstərən xarici neft şirkətlərinə yerli mütəxəssislər də az miqdarda cəlb

edilirlər. Bu qeyri-normal haldır. Təkcə bu fakt onu göstərir ki, söhbət təkcə Azərbaycana kapital axınından getməməlidir. Bununla yanaşı neft biznesini inkişaf etdirmək üçün dəqiq və ümidverici qanunvericilik də təmin edilməlidir. Bu sahədə respublika idarəetmə orqanlarının, işgüzar adamların təcrübəsini də yetərli saymaq olmaz. Bunları nəzərə alaraq müvafiq sahədə boşluqları doldurmaq məqsədilə dünya təcrübəsinə əsaslanaraq biznes məktəblərinin yaradılması, treninqlərin keçirilməsi, mütəxəssislərin xarici şirkətlərə ezamiyyətə göndərilməsi diqqət mərkəzində olmalıdır. Daha dəqiq desək, xarici iş adamları ilə əməkdaşlıq etmək, «oyun qaydalarını» mənimsəmək, respublikaya investisiya axınına nail olmağın elmi əsaslarını hazırlamaq və onu tədris etmək, öyrənmək vacib məsələlərdəndir.

İnvestisiya prosesləri həyata keçirilərkən ən başlıca iş düşünülmüş, əsaslandırılmış və real gerçəkliyi özündə əks etdirən investisiya siyasətidir. Fikrimizcə bu gün mövcud prosesdə daha çox xarici kapitalın cəlb edilməsi sahəsində investisiya siyasətinin əsas istiqamətləri aşağıdakı təxirə salınmaz vəzifələrin həll edilməsinin zəruriliyindən asılıdır:

- dirçəliş konsepsiyasının və iqtisadi inkişaf doktrinasının formalaşması;
- risklərin azaldılması məqsədi ilə qanunvericilik prosesinin təkmilləşdirilməsi, ölkənin nüffuz və reytinginin daha da artırılması;
- stabil hüquqi və demokratik şəraitin təminatı;
- korupsiya və bürokratik mühiti təcrid edən tədbirlərin gücləndirilməsi;
- münasib və sabit vergi rejiminin təminatı;
- infrastruktur, nəqliyyat, kommunikasiya şəbəkəsində əlverişli şəraitin yüksəldilməsi.

Respublikada xarici investisiyalarla yanaşı daxili investisiya bazarının formalaşmasına da ehtiyac vardır. Burada milli sahibkarların, yerli bankların potensialından, daxili

maliyyə mənbələrindən istifadənin səmərəliliyi xüsusən nəzərə alınmalıdır. Bununla belə daxili investisiyaların stimullaşdırmaq üçün aşağıdakı istiqamətlərdə işlərin gücləndirilməsi zərurəti vardır:

- daxili bazarda qabaqcadan ödəniş sisteminin genişləndirilməsi;
- bank sistemindəki islahatları dərinləşdirməklə yerli bankları daha çox investisiya prosesə cəlb edilməsi;
- «ödəməmələr» problemini ləğvində yeni strategiyanın hazırlanması və ardıcıl tətbiqi;
- orta sahibkarlığın inkişafı üçün əlverişli kreditləşmə şəbəkəsinin və hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi;
- yanacaq energetika kompleksində və aparıcı iqtisadi sektorda lisenziya sisteminin genişləndirilməsi;
- qiymətli kağızlar və səhmlər bazarının inkişafını sürətləndirmək;
- istehsalın bazar müstəvisinə uyğun restruktizasiya prosesini aktivləşdirmək;
- yaxın regionlardakı mövcud bazarlara çıxış üçün inteqrasiya əlaqələrinin genişləndirilməsi məqsədi ilə dövlətin təsirli tədbirlərinin həyata keçirilməsi.

Bütün bunlarla yanaşı investisiya prosesinin aktivləşdirilməsi daimi dövlət qayğısını və tənzimlənməsini, elmi əsaslanmış investisiya strategiyasını tələb edir.

3.6. Elektrik enerjisi istehsalında, nəqlində və satışında səmərəliliyin artırılması problemləri

1997-ci ildə Azərbaycanda 16750 milyon kvтч elektrik enerjisi istehsal olunmuş, onun 1712 milyon kvтч saati (10,2%) Su Elektrik Stansiyalarının, 15038 mln. kvтч saati (86,19%) İstilik Elektrik Stansiyalarının payına düşmüşdür. Həmin il respublikanın elektrik stansiyalarında 6496328 ton şərti yanacaqdan istifadə olunmuş və onun 5804328 ton (89,3%)

elektrik, 692000 tonu isə (10,7%) istilik enerjisinin istehsalına məsrəf edilmişdir. Şərti yanacaqda təbii qazın payı 1,5 mlrd. kub metr (23,4%) mazutun həcmi 4,5 mln. ton (76,6%) olmuşdur. 1998-ci ildə istehsal 17,9 milyard kvt/saata çatmışdır. Lakin əslində bu o qədər də yüksək hədd deyildir.

Mazut İstilik Elektrik Stansiyalarına əksərən (90%) dəmir yolu, qalan hissəsi isə neft kəmərləri vasitəsilə çatdırılır. 1 ton mazutun dəmir yolu ilə daşınma xərci 27842 manat (1997-ci il) və ya 7,2 dollar təşkil edir. Məlumdur ki, Sovetlər İttifaqı zamanı enerji daşıyıcılarının texniki iqtisadi qiymətləndirilməsinin normativləri mərkəzi tərəfindən müəyyən edilirdi. Ənənəvi elmi-tədqiqat institutlarına malik mərkəzi qurumlarda hər bir texniki-iqtisadi göstəricilər dəqiqləşdirilərək normallaşdırılırdı. İndi isə belə planlaşdırma sərbəst olaraq respublikanın təşkilatları tərəfindən aparılır. «Azərenerji» SC-də 1 kq mazutun istilik enerjisinə ekvivalentliyi 9500 kkal, şərti yanacağın isə 7000 kkal qəbul edilmiş, 1 iyul 1998-ci il tarixinə cəmiyyətdə 1 ton mazutun qəbul qiyməti 232300 manat, 1000 kub metr qazın qiyməti 198000 manat ƏDV də daxil olmaqla müəyyənləşdirilmişdir. Elektrik stansiyalarına mazutun satışını ARDNŞ qazın satışını isə «Azəriqaz» QSC həyata keçirir. Qeyd edək ki, 1000 kub metr qazın ARDNŞ-də maya dəyəri 80-110 min manat (20-30\$). «Azəriqaz» QSC-də qəbul qiyməti 57600 (12-15\$). manat, dünya bazarlarında isə 80-85 dollar həcmindədir. Belə qiymət qəbulunda bir tərəf izafi rentabelliyyə digər tərəf isə zərərli işə məhkum edilmiş kimi görünür. Fikrimizcə elektrik enerjisinin maya dəyərinin dəqiq hesablanmasına ehtiyac vardı.

Elektrik enerjisi istehsalında qazın əhəmiyyəti danılmazdır. Lakin bu izafi qaz ehtiyatlarının bolluğu hidroenerji mənbələrinin məhdudluğu kontekstində daha faydalıdır. Bu günkü hasilat, iqtisadi durum, qaz qıtlığı respublikanın elektrik stansiyalarında enerji istehsalını digər mənbələr hesabına təmin olunmasını şərtləndirir.

Azərbaycanda 1999-ci ildə 6,0 mlrd. kub metrə yaxın qaz istehsal edilmişdir ki, onun da 1,8 mlrd. kub metri «Azərenerji» SC-nin istilik elektrik stansiyalarına verilmişdir. Azərbaycanın İstilik Elektrik Stansiyalarının respublikanın indiki iqtisadi potensialda tamamilə qaz sistemi ilə işləməsi üçün orta hesabla 6-7 mlrd. kub metr qaz tələb olunur. Təbii qazın və ona ekvivalent olan elektrik enerjisinin istilik törətmə qabiliyyəti ilə onların satış qiymətləri arasında da uyğunsuzluq mövcuddu. Belə ki, bir kub metr təbii qazın istilik törətmə qabiliyyəti orta hesabla 8500 kilokalori olduğu halda onun yandırılmasından alınan 2,35 kilovat/saat elektrik enerjisinin yaratdığı istilik enerjisi 2030 kilokaloridir. Əhaliyə 1000 kub metr təbii qaz 57,6 min manata (1999-cu il) satıldığı halda həmin miqdarda qazın yandırılmasından alınan və ona ekvivalent olan 2350 kilovat/saat elektrik enerjisinin əhaliyə satış qiyməti 225,6 min manatdır. Göründüyü kimi bura təbii qaza nisbətə ona ekvivalent olan elektrik enerjisinin kaloriliyinin 4 dəfə az, əhaliyə satış qiyməti isə əksinə 4 dəfə çoxdur. Bu dissonans artıq bir neçə ildir ki, davam etməkdədir. Digər tərəfdən, energetiklər yandırdıqları qazın haqqını vaxtında ödəmir və yaxud da qismən ödəyirlər. Bundan başqa respublikada ödəniş qabiliyyətliyi nisbətən yüksək olan istehlakçılar üçün təbii qazın satışı ucuz, bunun əksinə olaraq isə ödəniş qabiliyyətliyi aşağı olan sənaye, istehsal, tikinti, xidmət obyektlərində isə baha qiymətlidir. Elə bunun nəticəsidir ki, «Azərenerji» SC-nin «Azəriqaz» QSC-nə kreditör borcları hazırda trilyon manatlıq konturla hesablanır. İstilik elektrik stansiyalarında texnoloji durum elədir ki, onlar qazla işlədiyi zaman hökmən mazut ehtiyatlarının olması da zəruridir. Bu onunla izah edilir ki, stansiyaya daxil olan qaznəqlətmə sistemində qəza baş verdiyi halda burada enerji istehsalı dərhal dayana bilər. Azərbaycanın istilik elektrik stansiyalarında isə qazsaxlanma anbarları nəzərdə tutulmamışdır. Lakin burada kifayət qədər matuqsaxlama anbarları vardır. Qazın verilməsi kəsildiyi halda

mazut ehtiyatından istifadə edərək enerji istehsalını bərpa etmək mümkündür. Azərbaycanın indiki vəziyyətində onun istilik elektrik stansiyalarında yanacaq kimi mazutdan istifadə edilməsi məqsədəuyğun sayılır. Bu ondan irəli gəlir ki, Azərbaycanın energetika balansında qaz ehtiyatları nisbətə mazut ehtiyatları qədərincədir. Proqnozlar göstərir ki, Azərbaycan çox onilliklər izafi qaz ehtiyatlarına malik olacaq və respublikanın İstilik Elektrik Stansiyaları təmənilə qazla işləmə rejiminə keçəcəkdir. Qazın İstilik Elektrik Stansiyalarında yandırılması həm ekoloji, həm də iqtisadi cəhətdən faydalıdır. Əgər qaz ilə mazutun miqdarı eyni kütlə sistemi ilə götürülsə onda görürük ki, 1 kv. elektrik enerjisinin istehsalı üçün 362 qr mazut, 361 qr qaz tələb olunur. Bundan başqa İstilik Elektrik Stansiyalarında mazutdan istifadə edilməsi əlavə xərclərin yaranmasına səbəb olur. Məlum olduğu kimi, Azərbaycanın İES-lərinə mazut əsasən dəmir yolu vasitəsilə qaz isə magistral kəmərlərlə çatdırılır. Mazutun təhizatında nəqliyyat, yükləmə, boşaltma, xidmətçi heyətin saxlanması və bu üsulla elektrik enerjisi alınan zaman onun qızdırılmasına, hazırlanmasına sərf olunan məsrəflər də əlavə xərclər tələb edir.

Fikrimizcə, indiki məqamda respublikamızda hasil olunan yanacaq qazları ilk növbədə məişətdə istifadə olunmalıdır. Məlum olduğu kimi respublikamızda 8 milyona yaxın əhali yaşayır və 6,0 mlrd. kub metr təbii qaz istehsal edilir. Mövcud normativlərə görə bir dördgözlü və bir suqızdırıcı cihaz üçün adambaşına 19 milyon kilokalori istilik tələb olunur. Bir kub metr təbii qazın istilik tələmə qabiliyyətinin 8500-9000 kilokalori olduğunu nəzərə alsaq hər adam üçün bir il ərzində 225 kub metr qaz tələb olunduğunu müəyyənləşdiririk. Bu isə bütün əhali sayı üçün 1,8 milyard kub metr təşkil edər. Lakin hazırda respublika əhalisi faktiki olaraq 2-2,4 mlrd. kub metrdən çox qaz istehlak edir. Göründüyü kimi burada səmərəsizlik mövcuddur.

Məlumdur ki, elektrik enerjisindən əsasən müxtəlif texniki məqsədlərdə və işıqlandırılmada istifadə olunur. Evlərin qızdırılmasında isə elektrik cihazlarından və qızdırıcılardan istifadə olunması indiki məqamda məhdudlaşdırılmalı və qazdan bu məqsədlərlə səmərəli istifadə təmin edilməlidir. Bununla bələ qaz itkilərinin qarşısı kəskinliyi ilə alınmalıdır. Respublika ərazisində fəaliyyət göstərən istilik mərkəzlərinin və elektrik stansiyalarının əksəriyyəti köhnəlmiş üçün burada da müəyyən itkilər yaranır. Digər tərəfdən elektrik enerjisinin yenidən istilik enerjisinə çevrilməsi zamanı da təkrar itkilər olur və nəticədə külli miqdarda qaz yanacağı hesabına alınan təkrar enerjinin faydalı iş əmsalı 30%-dən yuxarı olmur. İstilik mərkəzlərində qazdırılan sobaların fəaliyyətini bərpa etmək, onların faydalı iş əmsalının artırmaqla binaların qızdırılmasını mükəmməl təmin etmək olar və bununla çoxlu elektrik enerjisinin sərfinin qarşısı alınar. Dünya praktikasından məlumdur ki, qaz təminatının qışda tənzimlənməsi məqsədilə mavi yanacağı tələbat artdığından iri sənaye müəssisələri alternativ yanacaq-mazut yandırır. Respublika sənayesinin bufer istehlakçıları, yəni yay mövsümündə təbii qaz, qışda yanacaq işləyənlər tənzimləyicilər rolunda əvvəllər olduğu kimi elektrik stansiyaları, neftkimya, metallurjiya və sement zavodları və sairələr çıxış edirlər. Müvafiq istehlakçılar qış mövsümündə mazutla işləyərlərsə onda əhali təbii qazla indiki şəraitdə maksimal təmin oluna bilər. 1998-ci ildə Dövlət Neft Şirkəti «Azərenerji» SC-yə 4 milyon tona yaxın mazut vermiş və elektrik enerjisi istehsalçılarının anbarlarında da qış üçün 400 min ton əlavə mazut ehtiyatı saxlanılmışdır. Normativə görə sutkada orta hesabla 8580 ton mazut istehsal olunmalıdır. Əgər energetiklər ildə 4 milyon ton mazut və 1 mlrd. kub metr qaz yandırarsa onda 17 milyard kilovat/saat elektrik enerjisi istehsal etmək mümkündür. Bu da indiki enerji istehsalı qədərdir. Qış mövsümündə «Azəriqaz» özünün yeraltı qaz anbarlarından istifadə etdiyi kimi sənaye sahələri də 1 milyon

ton mazut saxlamaq məqsədilə mazut çənlərinin tutumunu 2,5 dəfə artırmalıdır. Maraqlı hal ondan ibarətdir ki, əlavə xərclər hesabına anbarlara vurulan qaz əsasən əhaliyə deyil elektrik stansiyalarına verilir. Halbuki, bu işi elektrik stansiyaları özləri də görə bilərlər.

Yaxın gələcəkdə Azərbaycanda qaz hasilatının son dərəcə yüksəlməsi perspektivində biz elektrik stansiyalarını tamamilə qaz sisteminə keçirə bilərik. Belə praktika böyük ekoloji effekt verir. Mazut isə ixracata yönəlir. Proqnozlar göstərir ki, respublikamızda əldə olunacaq təbii qazın hesabına enerji istehsalını dəfələrlə artırmaq mümkündür. Bu isə sənayenin, kənd təsərrüfatının, nəqliyyatın inkişafı üçün yeni enerji mənbəyi olacaq, elektrik enerjisinin maya dəyərinə təsir edərək, istehsal xərcləri azaldacaq, enerji istehsalında səmərəliliyi xeyli artacaqdır.

IV FƏSİL

YANACAQ ENERGETİKA KOMPLEKSİNDƏ İQTİSADI İSLAHATLARIN DƏRİNLƏŞMƏSİ PROBLEMLƏRİ.

4.1. Yanacaq energetik kompleksdə iqtisadi islahatların dərinləşdirilməsi və təkmilləşdirilməsinin zəruriliyi

Yanacaq sənayesi respublika iqtisadiyyatının digər sahələri ilə o dərəcədə sıx əlaqədardır ki, iqtisadi islahatları burada forma və məzmunca təcrid edilmiş şəkildə aparmaq səmərəli olmazdı. Bu baxımdan respublika iqtisadiyyatında butünlükdə iqtisadi islahatların ümumi xarakter daşıyan prinsiplial istiqamətlərini müəyyən etmək və onların yanacaq sənayesində xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla tətbiqi vacib məsələdi.

Dövlətin iqtisadiyyatdakı rolu inkar edilməzdir. Bu bir faktır ki, tarixin inkişaf bütün mərhələlərində istehsal üsulundan asılı olmayaraq dövlət iqtisadi-sosial inkişafın barometri olmuş və iqtisadiyyatın tənzimlənməsini reallaşdırmışdır. Hazırki mürəkkəb şəraitdə ölkənin siyasi-iqtisadi təhlükəsizliyində, müstəqilliyində mühüm amil kimi yanacaq-energetika kompleksi də əsaslı dərəcədə dövlətin nəzarəti və himayəsi altında olmalıdır. YEK bu gün ki, reallıqdan doğan iqtisadi islahatların zəruriliyini ön plana çəkən bir sıra məsələlər mövcuddur. İlkin olaraq qeyd etməliyik ki, bazar iqtisadiyyatının prinsipləri kompleksdə yerləşən müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyətinə bilavasitə təsir edir və bu təsirin az itkilərlə başa gəlməsi üçün sahədə iqtisadi islahatların aparılması hər bir istiqamət üzrə müəyyənləşdirilməlidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, illər boyu yanacaq sənayesində güclü istehsal və sosial infrastruktur yaranmışdır. Bu gün kompleksdə istehsalının səmərəliliyinin artırılması üçün güclü maddi-texniki, təchizat, nəqliyyat,

energetika sektorlarının inkişafı tələb edilir. Bu sahələrdən hər birində iqtisadi islahatların özünəməxsus xüsusiyyətləri, prioritetləri vardır ki, onların da gələcək tələbləri müvafiq qanunlar, normativ sənədlərlə tənzimlənməlidir. Bununla belə YEK-də islahatlar, təkcə əsas istehsalla deyil, ona xidmət edən sahələrin bazar münasibətləri şəraitində fəaliyyətləri ilə bağlılığı nəzərə alınmalıdır. Bu cəhət yanacaq energetika kompleksində iqtisadi islahatların gedişini respublika üzrə aparılacaq iqtisadi islahatların strategiyası və taktikasından asılı edir. Müəyyən mənada vəziyyətdən çıxış yolu dünya təcrübəsinə istinad edərək, inkişaf etmiş yanacaq energetika komplekslərinə malik olan ölkələrdə istifadə edilən iqtisadi mexanizmlərdən respublikanın xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla istifadə etməkdən ibarətdir. Bir cəhətdə xüsusən nəzərə alınmalıdır ki, YEK-də iqtisadi islahatların reallaşmasını ləngidən başlıca səbəb bu sahə üçün tələb olunan əsaslı vəsaitin çatışmamazlığı problemdir. Yaranmış problemin həlli kompleksin bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun yenidən qurulmasını, geniş iqtisadi islahatların aparılmasını tələb edir. YEK-in ayrı-ayrı strukturlarında islahatların dərinləşməsi strategiyası kontekstində müvafiq işlər görünməkdədi. Xüsusən dənizdə neft hasilatı kompleksində bu sahədə nəzəri və əməli işlər genişlənmişdir. Dənizdə NQÇİB-də iqtisadi islahatların aparılmasını birliyin rəhbərləri ilk əvvəl mövcud problemləri araşdırmaqla idarəetmə sisteminin bazar prinsiplərinə uyğun olaraq təkmilləşdirilməsi, kompleksi müasir tələblərə cavab verən texnologiyalarla təchiz edilməsi xidmətedici sahənin səmərəliliyini yüksəldilməsi və maliyyə çevikliyinin artırılması ilə əlaqələndirirlər.²⁰

Müsbət meyllər YEK-in digər sahələrinə də siyarət etmişdir. İndi hər yerdə islahatların dərinləşməsi istiqamətində pozitiv tendensiyalar sürət götürməkdədir. Planlı təsərrüfatın,

²⁰ «Dənizdə neft və qazçıxarma, Problemlər və faktlar», R.Ə.Qurbanov, E.Q.Şahbazov, Bakı,-Elm-1998-ci il.

inzibati amirlik metodlarının yaratdığı çətinliklərdən azad olmaq üçün hələ 1960-1970-ci illərdə keçmiş Sovetlər İttifaqı iqtisadiyyatda islahatlar aparılması sahəsində müəyyən addımlar atılırdı. Ayrı-ayrı müəssisələrin hüquqlarının genişləndirilir, onların təsərrüfat hesabı, özünü maliyyələşdirmə prinsipləri əsasında işləmələri üçün şərait təmin edilirdi. Bu illərdə görülən tədbirlər, bir sıra iqtisadi eksperimentlər ilk mərhələlərdə müəyyən müsbət dəyişikliklərə səbəb olsa da ardıcıl xarakter daşıyırdı. Çünki görülən tədbirlərdə iqtisadi münasibətlərdə köklü dəyişikliklərin edilməsi nəzərdə tutulmurdu. Aparılan systemsiz tədbirlərlə iqtisadiyyatda olan kəskin ziddiyətləri aradan qaldırmaq boşluqları doldurmaq mümkün deyildi. Maraqlı doğuran cəhət bu indi ki, SSRİ kimi nəhəng bir ölkə iqtisadiyyatını durğunluq vəziyyətindən çıxarmaq üçün getdikcə daha artıq dərəcədə xammal resursları hesabına dolanmağa üstünlük verirdi. Məhz buna görə də ölkənin iqtisadi böhran vəziyyətinin aradan qaldırılması üçün xam neftin xaricdə satışına xüsusi yer ayrılırdı. 1970-1980-ci illərdə xam neftin və neft məhsullarının satışından ölkə 300 milyard dollar vəsait əldə etmişdi. Sonrakı mərhələdə 1990-cı illərin əvvəllərində dünyada neftin satış qiymətinin kəskin sürətdə aşağı düşməsi bu möhtəşəm dövlətini müvafiq gəlir mənbəyindən xeyli dərəcədə məhrum etdi. Neft böhranı iqtisadiyyatda deqradasiya meyillərini gücləndirdi. Maliyyə ehtiyatlarının azalması, etnik çəkişmələr, siyasi paradokslar vəziyyəti daha da kəskinləşdirdi. İqtisadçı alimlərin təqdim etdiyi proqramlar-«500 gün» modelləri ölkəni böhrandan xilas edə bilmədi. Nəticədə sarsılması bələ güman olunmayan böyük səltənət dağıldı. Bəzi qərb ekspertlərinin fikrincə SSRİ-nin dağılmasının, onun ziddiyətlərinin kəskinləşməsinin ən başlıca səbəblərindən biri dünyada neftin qiymətinin aşağı salınması siyasəti oldu. Siyasi səhnəyə demokratik prinsipləri və bazar iqtisadiyyatını mövqeyindən çıxış edən müsəttəqil dövlətlər gəldi. Bu kontekstində

Azərbaycanda müvafiq prinsiplərə uyğun müstəqil idarə olunma funksiyası əldə etdi. SSRİ-nin dağılması onun keçmiş əyalətlərini böhrandan xilas etmədi. Müstəqil dövlətlər o cümlədən respublikamızda çox mürəkkəb, çətin siyasi-iqtisadi vəziyyətdə qurcalanmaqda idi. İqtisadiyyatı yenidən durmaq bazar prinsiplərini bərqərar etmək asan məsələ deyildi. Lakin çətinliklərə baxmayaraq çox mühüm işlər görüldü. Mahiyyət etibarı ilə bazar iqtisadiyyatına xidmət edən əsas strukturlar yaradıldı. İqtisadiyyatın liberallaşdırılması, özəlləşmə, mülkiyyət münasibətlərinin köklü sürətdə təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədar əsas qanunlar qəbul edildi və bir sıra əməli tədbirlər həyata keçirildi. Ən başlıca cəhət isə ondan ibarət oldu ki, sərt planlaşdırma metodlarından imtina edildi, iqtisadiyyatın idarə edilməsində iqtisadi amillərin rolu ön plana çəkildi. Azərbaycanda baş vermiş məlum hadisələr Şimal dəmir yolunun bağlanması, iqtisadi blokada vəziyyəti Qarabağ və qaçqınlar problemi respublikanın ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi həyatına ciddi təsir etməklə iqtisadiyyatın bütün sahələrində böhran hallarını dərinləşdirdi. Belə vəziyyət ilk illərdə istehsalın əvvəlki dövrə nisbətən xeyli aşağı düşməsi, digər iqtisadi göstəricilərin pisləşməsi ilə xarakterik oldu. Bununla belə əmək haqqı üzrə borcların çoxalması, maliyyə çətinlikləri, «ödəməmələr» problemi, maliyyə-kredit resurslarından səmərəli istifadə olunmaması ölkənin büdcəsində vəziyyəti xeyli gərginləşdirmişdir. Bu illərdə hakimiyyəti zorla devirmək cəhdləri həm iqtisadiyyat həm də əhəlinin sosial vəziyyətinə güclü zərbə vurdu. Manatın dollara nisbətdə aşağı düşməsi meylə davam edirdi. 1994-cü ildə illik inflyasiya 1880% həddə qalxdı. 1995-1999-cü illərdə maliyyə-kredit sahəsində ciddi islahatların aparılması, pul kütləsi üzərində nəzarətin gücləndirilməsi, inflyasiyanın dəfələrlə, büdcə kəsirinin isə xeyli azalmasını təmin etdi. Bunun ən mühüm nəticələrindən biri ölkədə milli valyuta manatın sabitliyinin təmin edilməsidir. Bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, yaranmış əlverişli

makroiqtisadi sabitlikdən islahatların kompleks şəkildə aparılması üçün tam istifadə olunmadı. İqtisadiyyatda tənəzzülün aradan qaldırılması tədbirləri heçdə hər yerdə sistemli şəkildə aparılmasa da müəyyən müsbət nəticələr sabitləşmə meylləri özünü biruzə verdi. Son illərdə xarici ticarətin liberallaşdırılması sahəsindəki addımlar yanacaq sənayesinə də müsbət təsir göstərmişdi, neftin satışından gəlirin daha çox hissəsi sahənin ehtiyaclarına sərf edilmişdir. Lakin bütün bunlara istinadən qeyd etmək lazımdır ki, yanacaq energetika kompleksində ilk islahat tədbirləri iqtisadi transformasiya ilə əlaqədar olmuş, geniş miqyas daşımamışdı. Mahiyyət etibarı ilə aparılmış islahat tədbirləri əsaslı, proqramlı, sistemli olmamış, bir növ kosmetik xarakterli olmuşdur. Strateji xəttin qəti müəyyən edilməməsi, konkret islahat konsepsiyasının olmaması, xüsusən islahat aparmaq təfəkkürünün kifayət qədər inkişaf etməməsi, təşəbbüskarlığın ardıcıl prinsipial səciyyə daşımaması, respublika miqyasında islahatların radikal inkişafını təmin edə bilməmişdir. İslahatçı təşəbbüslərinin dəstəklənməməsi, bazar iqtisadiyyatı təfəkkürünün tam formalaşmaması, yeni iqtisadi sistemə uyğun kamil iqtisadi düşüncə tərzinin çinovnik nomenklaturasında geniş intişar tapmaması iqtisadi islahatların ləngiməsində əsaslı cəhətlərdən olmuş və uğurlu nəticələrə gətirməmişdir.

Energetik kompleksdə iqtisadi islahatların strategiyasında indiki keçid mərhələsində mühüm istiqamətlərdən biri məşğulluqdur. Kompleksdə məşğulluq probleminin həlli həm obyektiv həm də subyektiv amillərlə bağlıdır. YEK-də müasir mərhələdə obyektiv amillərin mühüm rol oynadığını inkar etmək səhv olardı. Lakin illərlə kompleksdə həm hasilatda həm də istehsalda enmə müşahidə olunmuş əmək məhsuldarlığı bir neçə dəfə aşağı düşmüş və buna müvafiq olaraq işçi qüvvəsinə tələb də azalmışdır. Mövcud problem yaxın illərdə yanacaq sənayesində iqtisadi islahatların ən çətin, ən mürəkkəb, sosial əhəmiyyət kəsb edən istiqamətlərdən biri olacaqdır. Bu işin

taktiki cəhətdən düzgün olaraq işlənməsi, həyata keçirilməsi təkcə kompleks əhatə edən müəssisələrindən asılı olmayacaqdır. Bununla belə məşğulluq problemi həll edilərkən burada mövcud olan istehsal və sosial infrastrukturunun, sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi imkanlarından da istifadə edilməlidir. İslahatların aparılması, əmək ehtiyatlarının formalaşması prosesini də əhatə etməkdədir. Lakin bu kompleksdə müəssisə strukturunda müasir tələblər baxımından görülən işlər aşağı səviyyədədir və onun həlli müəssisə rəhbərliyini işində köklü dəyişikliklər tələb edir.

Respublika sənayesində istehsal edilən elektrik enerjisinin əsas hissəsi elə yanacaq sənayesində istifadə olunur. Bu sahənin mühüm əhəmiyyətini nəzərə alaraq, onun elektrik enerjisi ilə təmin olunmasında demək olar ki, uzun bir dövr ərzində heç bir məhdudiyyət qoyulmamışdır. Ona görə də kompleksdə elektrik enerjisindən qənaətlə istifadə edilməsi məsələsini bir növ arxa plana atılmışdır. Müşahidələr göstərir ki, burada xüsusən də neft mədənlərində icarəyə verilmiş obyektlərin əksəriyyətində elektrik enerjisinin uçotu dəqiq aparılmır. Məlum olduğu kimi çoxlu sayda kommersiya strukturları NQÇİ-lərin sərəncamında olan elektrik enerjisindən istifadə edirlər. Bununla yanaşı mədən sahələrində mövcud yaşayış binalarının, yardımçı təsərrüfatların, kommersiya strukturlarının elektrik xətlərinə qanunsuz qonşulma halları mövcuddu. Bu təşkilatların əksəriyyətində sayğaclar quraşdırılmamış və yaxud da işlək vəziyyətdə deyildir. Rəsmi abonentlər isə borcları vaxtında ödəmirlər. Hazırda belə borclar bir neçə yüz milyard manat təşkil edir. Enerji sisteminə olan borcların vaxtında verilməməsi energetik sisteminin rekonstruksiyasını, avadanlıqların təzələnməsi işini məhdudlaşdırır, sahənin dinamik inkişafına mənfi təsir edir. Bazar iqtisadiyyatı qanunları tələb edir ki, borcunu ödəməyən müəssisələrə bu və ya digər xidmət göstərilməsin. Dünyanın bütün inkişaf etmiş ölkələrində elektrik enerjisindən istifadə

məsələsi prioritet sahələrdəndir. Təsadüfi deyildir ki, Dünya Bankı, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, eləcə də dünyanın digər iri kredit təşkilatları yeni müstəqil dövlətlərdə, o cümlədən respublikamızda bu sahədə qayda-qanunun yaradılmasına kömək edəcək proqramların həyata keçirilməsini məqsəduyğun hesab edirlər. Hətta Avropanın «TASİS» proqramı qaz və enerji təhcizatda abonent xidmətinin yaxşılaşdırılması üçün bu şirkətlərə «nou-xau»lar təklif etmişdir, Son vaxtlar elektrik enerjisindən səmərəli istifadə olunması üzrə tədbirlər görülsə də, onların səmərəsi böyük deyildir.

İslahatların dərinləşməsi və təkmilləşməsi üçün hüquqi bazanın yaradılması mühüm şərtlərdən biridir. Ən başlıca məsələlərdən biri də bu işin təşkilatı aspektlərinə diqqətin artırılmasıdır. Hazırda Azərbaycanın energetik kompleksi özünün yeni bir mərhələsini yaşayır. Apardığımız təhlil, müşahidələr, rəsmi materiallarla tanışlıq bir daha sübut edir ki, xalqımızın malik olduğu neft sərvətlərindən ağıllı, düzgün istifadə edilməsi vəzifəsi ön plana çəkilməlidir. Bu gün neft məsələsi iqtisadi parametrlərdən çıxaraq siyasi xarakter almış beynəlxalq münasibətlərdə «neft diplomatiyası» adlı siyasətin yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

Azərbaycan Respublikasında çoxlu işgüzar təşəbbüskar mütəxəssislər vardır. Onların əksəriyyəti hələ çox illər öncə enməyə məruz qalmış neft sənayesini dirçəltməyə təşəbbüs etmişlər. Lazımi normativ hüquqi qanunvericilik bazasının olmaması, keçmiş Sovetlər İttifaqının bürokratik totalitar rejimi belə təşəbbüsləri kifayət qədər qiymətləndirməmişdir. Elə indinin özündə də belə təşəbbüslərə bayağı münasibət tam aradan qaldırılmamışdır. Sərt planlaşma sistemində təşəbbüslərin geniş xarakter almağına imkan verilmirdi. İndiki şəraitdə müvafiq işləri həyata keçirmək üçün əlverişli imkanlar yaranmış və belə təşəbbüsləri müdafiə etmək vaxtı çatmışdır. Bu ideyaları reallaşdırmaq isə heç şübhəsiz ki böyük iqtisadi

səmərə ilə nəticələnər və ölkədə sahibkarlığın inkişafına təkan verərdi. Təbii ehtiyatları və enerjidaşıyıcılarına malik olan dövlət bu resurslardan faydalı istifadəni və istismarı təmin etməkdə məsuldur. Bu proses həm də dövlət özünün iqtisadi rentanı payını almalıdır. Beynəlxalq energetika assosiasiyasının üzv dövlətləri və bir sıra digərləri karbohidrogen xam malının yataqlarının kəşfiyyata və işlənməsində lisenziya və konsessiya üsulundan istifadə edirlər. Enerji resurslarının istehsalçıları olan dövlətlərdə hakimiyyət orqanları yataqların işlənməsində strateji maraqları ifadə edərək müvafiq tənzipləmə işini həyata keçirirlər. Uzunmüddətli prosesdən sonra iqtisadi rentanı müvafiq dəyişiklərə uğrayır. Bu prosesdə istehsal xərclərinin və enerjidaşıyıcıların qiymətlərindəki tərəddüdlərə müvafiq olaraq tez adaptasiya olunan prinsiplərə üstünlük verilməlidir.

Keçid dövrünü yaşayan dövlətlərdə o cümlədən respublikamızda YEK-də böhranlı vəziyyətə inzibati idarəetmə sisteminin qeyri səmərəliliyi, texniki-iqtisadi şəraitin pisləşməsi, təhcizatda destruktiv pozucu meyillərin artması, ixtisaslı kadrların maddi və mənəvi stimullaşdırılmaması, istismar templərinin yüksək hədliliyi və sair səbəblər olmuşdu. İndiki yaraşmış situasiyadan real çıxış yolunu bütün YEK-də bazar prinsiplərinin tam bərqərarlaşması həll edə bilər. Burada müvafiq cəhətlər o cümlədən, Azərbaycan məkanında bütün enerjidaşıyıcılarının qiymətlərinin formalaşmasında vahid bazar mexanizminin təşkili, istehsalçının sosial müdafiəsi məqsədi üçün neft məhsullarının bazar qiyməti ilə alınmasının təminatı nəzərdə tutulmalıdır. Bununla belə dövlət kompleksdə biznes sferasında qərarların qəbul edilməsi prosesinə müdaxilədə mülkiyyətin hüquqlarının müdafiəsini, onun ayrı-ayrı sahələrinin inkişafını təmin edən düşünülmüş vergi, kredit siyasəti ilə qiymətləri dünya bazarındakı səviyyəyə uyğun tənzipləməsini reallaşdırmalıdır. Dövlət yanacaq kompleksinin müdafiəsini energetik proqramın əsasında müəyyən edilməli və bu proqram direktiv xarakter

daşımamalıdır. Yanacaq energetika kompleksinin əhatə edən qanun layihələri hazırlanarkən onların dünya standartlarına uyğunluğunu, bazar iqtisadiyyatı şəraitində enerji resurslarının istehsalı, nəqli və paylanması üzrə infrastrukturların inkişafında dövlət nəzarəti və sərbəst işgüzarlığın balansını nəzərdə tutulmuş qaydada təmin edilməlidir. Bu qanunlar iqtisadi və sosial məqsədləri də ifadə olunaraq, ətraf mühitin qorunmasını, energetika kompleksinin təşkili və inkişafı üzrə dövlət proqramlarının yaradılmasını, energetika, neft və qaz fəaliyyətinə lisenziyaların verilməsini, təhlükəsizlik, sağlamlıq, sığorta, vurulan zərərlərin ödənilməsi şərtlərini, torpaq resurslardan istifadə, torpaq sahiblərinə dəyən ziyanların kompensasiyası və ekspropriasiyasını, məhsul pay bölgüsünü, konsessiyalar, royalti, və sairəni əhatə etməlidir. Bazar iqtisadiyyatında pul əsas defisit hesab olunur. Maliyyə prosesinin yaxşılaşdırılması, müəssisələrin manevrililiyinin yüksəldici faktorudur. Məhz buna görə də istehsalının inkişafının maliyyə təminatı əsas qovuşdurucu şərt sayılır.

4.2.Qaz təsərrüfatında iqtisadi islahatların dərinləşməsi problemləri

Qaz təsərrüfatı Yanacaq Energetika Kompleksinin tərkib hissəsi olduğu üçün burada aparılan islahatların gedişi və dərinləşməsi, sahənin spesifik xüsusiyyətləri, müvafiq və müxalif elementlər müəyyən dərəcədə bu prosesə ayrıca yanaşmanı məqbul edir. Perspektivdə YEK-i əhatə edən qruplar bir mərkəz altında birləşsələr belə qaz təsərrüfatı yeni təşkilata spesifik kompleks kimi daxil olacaqdır. Lakin indi qaz təsərrüfatı «Azəriqaz» QSC-də ehtiva olunduğundan məhz bu cəmiyyətin də simasında da islahatlar konturunu nəzərdən keçirməsi məqsədəuyğun sayılmalıdır.

Hazırkı şəraitdə «Azəriqaz» QSC-də bir çox çətinliklər, nöqsanlar, çatışmazlıqlar, neqativ hallar, həlli vacib olan

problemlər qalmaqdadır. Bunlardan təbii qazın israfçılıqla istismar olunması, qazın satışında həcmi sını artırılması, onun satış qiymətinin müxtəlif olması və sair hallar müşahidə edilməkdədi. Qeyd edilmişdir ki, hazırda (01.01.1999) «Azəriqaz» QSC ARDNŞ-dən təbii qazın min.kub metrini ƏDV ilə birlikdə 57600 manata alır. Lakin qazın satışı Nazirlər Kabinetinin 24.10.97-ci il tarixli 367 sayılı qərarının 11-ci bəndinə uyğun olaraq əhaliyə 57600 manata, kommunal məişət obyektlərinə, büdcədən maliyyələşdirilən idarə və təşkilatlara (mehmanxanalardan başqa) 108103 manata, Dövlət Neft Şirkətinə (neftin çıxarılması və demulsasiyasında istifadə etmək üçün ayrılmış limitə görə) 73500 manata, qalan istehlakçılara o cümlədən sənaye müəssisələrinə, istehsal etdikləri məhsulları və xidmətləri sərbəst qiymətə satan idarə, müəssisə və təşkilatlara 240000 manata və nəhayət «Azərenerji» SC-nin enerji istehsal edən müəssisələrinə 198000 manata reallaşdırır. Müvafiq differensiallaşma prosesi xeyli müddətdir ki qiymət təmülləşmədən davam edir. Bu kontekstdə sahədə yeni mexanizmlərin tətbiqi prosesi ləngiyir, qazdan səmərəli istifadə etmə imkanları məhdudlaşır. Bundan başqa neftqazçıxarma müəssisələrinin əksəriyyətində qaz separator qurğuların olmaması səmt qazının havaya sovurulmasa gətirir. Digər tərəfdən isə qazın çox hissəsinin təmizlənməməsi əksər qaza xüsusəndə səmt qazına odorant məhsulunun əlavə edilməməsi halları da mövcuddur. Qaz təsərrüfatı idarələrində maliyyə iqtisadiyyat işinin, mühasibat uçotunun qeyri səmərəli təşkili, iqtisadi təhlilin aparılmaması, satılmış qazın pulunun yığılmasının çox aşağı səviyyədə olması, komməriya özəl təşkilatlarda iri sənaye müəssisələrində qaz sayğaclarının quraşdırılmaması və yaxudda mövcud sayğacların müasir tələblərə cavab verməməsi, mərkəzləşdirilmiş qaydada qazın sərfinin və balansının gündəlik, operativ hesabatlandırılmaması, zəif əmək və icra intizamı, izafi işçi kütləsinin mövcudluğu əlavə

problemlər yaradır. Burada çıxış yolları müxtəlif variantlı ala bilər. Lakin bütün variantlar səmərəliliyin, iqtisadi artımın təmin edilməsinə yönəlmədir. Bu strategiya isə islahatlar prosesinin dərinləşməsindən və təkmilləşməsindən keçir. Fikrimizcə qaz təsərrüfatında islahatların dərinləşməsi prosesi aşağıdakıları əhatə etməlidir:

- qaz təsərrüfatına daxil olan qurumların vəsaitlərinin, maliyyə pul resurslarının borcların inventarizasiyası aparılmaqla onun əmlakının tam dəqiqləşdirilməsinə nail olunması;
- «Azəriqaz» QSC-nin statusu onun nizamnaməsinə uyğun olaraq bir daha dəqiqləşdirilməli, cəmiyyətin işlək vəziyyətə gətirilməsi üçün hüquqi baza müəyyənləşdirilməli, səhmləşmə prosesi reallaşdırılmalıdır. Əmlak və status dəqiqləşdirildikdən sonra səhmləşmə prosesinin gedişi ilə kompleksdə iqtisadi islahatlar proqramı müəyyən edilməlidir;
- təşkilatı açıq tipli səhmdar cəmiyyətə çevirməklə özəlləşdirmə prosesini sürətləndirmək, xüsusəndə təhçizat strukturlarını özəlləşdirmək, bununla belə 2010-cu il qədər səhmlər paketinə nəzarətin əsas hissəsini dövlətinin sərəncamında saxlamaq;
- xarici şirkətlərlə bağlanmış müqavilələrə, aparılacaq geoloji kəşfiyyat işlərinə, qaz ehtiyatları göstəricisinə müvafiq olaraq respublikanın yaxın 20-30 ildə qaz balansını işləyib, hazırlamaq;
- məhsuldar işlək fəaliyyət üçün çevik idarəetmə strukturunu müəyyən etmək;
- iş yerlərinin və işçilərinin atestasiyasının aparılması səmərəsiz işçi heyətinin ixtisarının keçirilməsi, səhmdar cəmiyyətin tələblərinə uyğun peşakar kadrların hazırlanması;

- qaz magistral xətlərinin, kompressor, qazpaylayıcı stansiyalarını texnoloji saz iş rejiminə gətirməklə tranzit fəaliyyətini reallaşdırmaq;
- qaz itkisinin həddinin minimuma endirərək onun dünya standartları və texnoloji səviyyədə olmasını təmin etmək;
- Bakı Qaz Emalı Zavodunun «Azəriqaz» QSC-nin tabeçiliyinə verilməsini, qaz emal edən, təmizləyən, maye və sıxılmış qaz istehsal edən mini zavodların inşasını nəzərdən keçirmək;
- Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda təbii qaz yataqlarının istismarı üçün təşkil ediləcək yeni konsorsiumlarda «Azəriqaz»ın ayrıca qurum kimi iştirakını təmin etmək;
- qazın verilməsi dayandırılmış rayon və şəhərlərində təbii qaza olan borcların yığılmasını təmin etmək. Satışda təmamilə akkreditiv sisteminə keçmək;
- qazın qiymətinin liberallaşdırılmasını təmin etmək, kommersiya təşkilatlarında, iri qaz istehlakçısı olan sənaye müəssisələrində müasir qaz sayğaclarının qurulmasına nail olmaq, norma və limitdən artıq qazın sərbəst qiymətlərlə özəl təşkilatlara satışını həyata keçirmək;
- qaz pulunu (o cümlədən əhalidən) yığılması rejimini möhkəmləndirmək. Elitar yaşayış massivlərində əhaliyə qazın verilməsini kart sistemli sayğacların vasitəsi ilə təmin etmək və digər təşkilatı, iqtisadi tədbirlərin həyata keçirilməsinə nail olmaq.

Müəyyən qədər də qaz təhcizatında səmərəliliyin artırılması ARDNŞ-dən aslıdır. Bunun üçün burada səmt qazın tutulmasını təşkil etmək, havaya sovurulan qazın formal qəbulu praktikasına son qoymaq qaz hasilatının maya dəyərinin aşağı salınması tədbirlərini həyata keçirməklə onun optimal və liberal satış qiymətini müəyyən etmək vacib şərtlərdəndir.

Qeyd olunduğu kimi, «Azəriqaz» QSC qazın nəqli sistemində aktiv həcmi 3 mlrd. kub metr olan tükənmiş qazkondensat yataqlarında iki (Qaradağ və Qalmaz) yeraltı qaz anbarlarına malikdir. Yay aylarında qazın istifadəsinin kəskin azalması zamanı yaranan artıq qalığı bu anbarlara doldurulmaqla qış mösümündəki defisit aradan qaldırılması təmin edilir. İstismar prosesində avadanlıqların mənəvi və fiziki köhnəliyi qaza olan ehtiyacın artması bu anbarların tezliklə modernləşdirilməsini və yenidən quraşdırılmasını tələb edir. Anbarların gücünün artırılması 10 milyard kub metr həddinə çatdırılması məqsədi ilə «TASİS» layihəsi çərçivəsində keçirilən tenderdə 1997-ci ilin aprel ayında Fransanın «Sofreqaz» şirkəti qalib gəlmiş və artıq burada anbarların yenidən qurulmasının texniki-iqtisadi əsaslandırılmasının hazırlanmasına başlanmışdır. «Azəriqaz» Dövlət Şirkətinin səhmdar cəmiyyətə çevrilməsi ilə əlaqədar rentabellik, iqtisadi və maliyyə aspektləri nəzərə alınaraq onun maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılması məqsədi ilə proqram da bu layihəyə daxil edilmişdir. Zənnimizcə qaz sisteminin reabilitasiyasında, təhcizatın və abonent sisteminin yaxşılaşdırılmasında bələ layihələrdən səmərəli istifadə edilməlidir.

İslahatlar prosesi göründüyü kimi, əsaslı sürətdə respublikada gedən islahat prosesinin dərinləşməsindən aslıdır. Burada isə çox işlər həyata keçirilməlidir. «Enerji resurslarından istifadə haqqında» qanunun müddəalarına uyğun Dövlət Energetika Nəzarəti orqanının təsis edilməsi və onun müvafiq sahələrlə yanaşı qaz təsərrüfatına nəzarət etməsinin təminatı da reallığa çevrilməlidir. Qaz təsərrüfatının yenidən qurulması və reabilitasiyası dərin elmi təhlilə əsaslanmalıdır. Bu gərəkli, mənfəətli sahə iqtisadiyyatımızın dəyərli hissəsi kimi daim xalqa xidmətdə səfərbər olmalıdır.

4.3. Kompleksdə struktur islahatları

Yeni minilliyə Azərbaycan respublikası yeni keyfiyyətdə, yeni statusda qədəm qoyur. Arxada mübarizəli, böhranlı anlar, nailiyyətlər, qarşıda dövlət quruculuğu və iqtisadi dirçəlişi təmin edən proqramların gerçəkləşməsi, yeni təsisatların formalaşması prosesləri durur. Bu kontekstdə vacib məsələlərdən biri də struktur islahatlarının dərinləşməsini reallaşdırmaqdan ibarətdir. Struktur dəyişikləri bir çox amillərin təsiri ilə müşayət olunmaqdadır. Uzun müddət planlı təsərrüfat sistemində yaşamış, müstəqil idarəetmə institutları olmamış, dövlətçilik ənənələri pozulmuş, direktiv metodlarla idarə olunmuş bir şəraitdən yeni suveren keyfiyyətə, bazar müstəvisinə keçid heç şübhəsiz ki, uzunmüddətli, strateji proses tələb edir. Dövlət müstəqilliyinə qədər bütün təsərrüfat sistemi əsasən mərkəz tərəfindən resseptləşdirilən və idarə olunan respublikada bazar iqtisadiyyatına uyğun strukturu formalaşdırmaq çox zəhmətli və ağır bir işdir. Yəqin ki, analoji vəziyyət müxtəlif fərqlərlə bütün yeni müstəqil dövlətlərə də xarakterikdir. Lakin bu bizə təskinlik verməməlidir. Respublikada iqtisadi inkişaf proseslərini ləngidən cəhətlərdən biri də hələ də öz mövqelərini qoruyub saxlayan inzibati amirlik üsul idarəsidir. Şübhəsiz ki, onunda ömrünün bitməsi bazar münasibətlərinin tam bərqərarlaşması ilə sonunlanacaqdır.

Struktur islahatlarının tətbiq ediləcəyi mühüm sahələrdən biri də respublikanın Yanacaq Energetika Kompleksidir. YEK-in strukturu onun iqtisadiyyatımızda mövqeyi Sovetlər İttifaqı dağıldıqdan sonra müəyyən dəyişikliklərə uğramışdır. İndi respublikamızda neft və qazın istehsal və istehlak çəkisinin 70-75%-i bu kompleksin payına düşür. Bununla belə yaxın keçmişdə SSRİ-də neftqazçıxarma avadanlığının 3/4 hissəsi müəyyən kateqoriyalı avadanlıqlar isə hamılıqla Bakıda istehsal olunmuşdur. O dövrlərdə 80 adda neft-qaz maşın avadanlığı respublikamızdan ixrac olunmuşdur. Qeyd etmək

lazımdır ki, bu kompleksdə ötən illər ərzində müəyyən dəyişikliklər, mütərəqqi inkişaf əldə olunmuş və islahatlar prosesi dərinləşməkdə davam etməkdədir. Kompleksin daha da işlək, çevik vəziyyətə kətinmək üçün onu əhatə edən müstəqil qurumları bir nazirlik altında birləşdirilməsi ideyaları gerçəkləşməyə yaxınlaşmadadı. Belə bir nazirliyin yaradılması yanacaq energetika resurslarından səmərəli istifadə olunmasının strateji xəttinin müəyyən edilməsində, burada illər boyu mövcud olmuş qarşılıqlı iddihamların, borclar probleminin həllində uğurlu amil rolunu oynaya bilər. Son vaxtlar Azərbaycan Respublikasında da YEK-də yeni strukturun formalaşması prosesi sürət almışdır. Tərkibinə Almaniyanın Consulelectra Hamburg, Fransanın Besept-Franlap, Fransa və Belçikanın 2 hüquq şirkəti daxil olan konsorsium ARDNŞ, «Azərenerji» və «Azəriqaz»ın fəaliyyətini tənzimləyəcək energetika nazirliyinin yaradılması layihəsini hazırlayırlar. İşlər Azərbaycanın energetika sektorunda struktur islahatları üzrə TACIS proqramı çərçivəsində həyata keçirilir. Layihənin rəhbəri Klare Çarvinin verdiyi məlumata görə, yaradılacaq nazirliyin strukturunda energetika qanunvericiliyi, ekologiya və sair bölmələrin fəaliyyəti nəzərdə tutulub. Sənəd üzərində iş başa çatdıqdan sonra hökumətin müzakirəsinə veriləcək. Layihənin dəyəri 1 milyon EKÜ təşkil edir. Bizim fikrimizcə belə layihələrin hazırlanmasında milli mütəxəssislərə imkanlar yaradılması daha münasib olardı. Götürülən istiqamətin təqdir olunmayan cəhətlərindən biri də odur ki, inkişafın hər bir mərhələsində biz struktur islahatları üçün yenə də xarici mütəxəssislərə müraciət etmiş alacağıq. Lakin indidən mövcud sahədə geniş profilli mütəxəssisləri hazırlanmasına səy göstərməsək, maliyyə resursları ayırmasaq, əvvəllər olduğu kimi neft hasil edən müəyyən ölkələrə müvafiq köməkliklər və təlimatlar vermək iqtidarında olmayacaq, pozulmuş ənənəvi keyfiyyəti bərpa edə bilməyəcəyik. Lakin bunun əksinə belə mütəxəssislərin

hazırlanmasına səy göstərsək, xarici şirkətlərdən asılılığımızı zəiflədə bilərik. Belə mütəxəssislər YEK-də müntəzəm struktur dəyişikliklərini, təkmilləşmə proseslərini reallaşdırmaqla bizi bu kimi əlavə xərclərdən azad etmiş olardılar. Bəllidir ki, Azərbaycan uzun illər neft aləmində tək-cə bu resursların coğrafi məkanı kimi fərqlənməmişdir. Bu məkanda çalışan alim və mütəxəssislər elm və texnika sahəsində yüksək göstəricilər əldə etmiş, neft elminin formalaşmasında yetərli tövhə vermişlər. Sovetlər İttifaqı dövründə Azərbaycanın neftçi alim və mütəxəssislər arasında 5 nəfər bu İttifaqının ən ali mükafatı olan Lenin mükafatı, 8 nəfər SSRİ Dövlət mükafatı laureatı, yüzlərlə neftçi SSRİ neft sənayesi əlaçısı, SSRİ-nin fəxri neftçisi, SSRİ ixtiraçısı kimi fəxri adlara layiq görülmüşlər. Sovetlər İttifaqının neft sənayesinin bütün təşəkkül tarixi Azərbaycanın neftçilərinin adı ilə bağlı olmuşdur. Bir çox alim və mütəxəssislərimiz Şərqi və Cənub-Şərqi Asiyanın, Yaxın və Orta Şərqi, Mərkəzi və Şərqi Avropanın müəyyən ölkələrinin neft sənayesinin yaradılması və inkişafında xidmətlər göstərmişlər. Azərbaycanda inkişaf etmiş neft elmi böyük məkanda bu sahədə əsas elmi mərkəzlərdən biri kimi tanınır. Uzun illər SSRİ neft, qaz, geologiya və bu kimi profilli nazirliklərin rəhbərlikləri, hətta bir neçə nazir nəslə məşhur Azərbaycan Neft Akademiyasının məzunları olmuşlar. Həmyerləmiz S.A.Orucov SSRİ qaz sənayesi naziri, N.K.Baybakov-neft sənayesi naziri, SSRİ Nazirlər Sovetinin sədrinin birinci müavini, Dövlət Plan Komitəsinin sədri vəzifəsində işləmişlər. Fərman Salmanovun Qərbi Sibirdə nəhəng neft yataqlarının aşkarlanmasında müstəsna xidməti neft tarixinin şanlı səhifələrindəndir. Neft Akademiyasının məzunları arasında bir çox dövlətlərin rəhbər işçiləri, SSRİ neft sənayesi naziri olmuş Q.Dinkov o cümlədən Anqola Respublikasının prezidenti Duş Santuş və digərləri, alimlər, kosmonavtlar olmuşlar. Heyrət doğruçu haldı ki, indi ki bazar iqtisadiyyatı şəraitində bu qədər ənənələri, potensialı

olan məmləktədə adi struktur islahatı keçirilməsi xarici şirkətlərə həvalə olunur.

Azərbaycanın yanacaq energetika sahəsini əhatə edən qurumlarda bazar münasibətlərinə uyğun strukturun formalaşması labüddür. Bizim fikrimizcə YEK-də yeni struktur dəyişiklikləri aşağıdakı prosesləri özündə əhatə etməlidir:

- kompleksdə geniş uyğun restruktizasiya prosesini sürətləndirilməsi;
- bazar prinsiplərinə uyğun olaraq daha çevik infrastrukturun formalaşdırılması;
- yeni idarəetmə institutlarını təsisi;
- quruda neftqazçıxarma kompleksinin, elektrik enerjisi və qaz təhcizatında abonent şəbəkəsinin özəlləşdirilməsinə tam nail olunması;
- kompleksdə biznes və serviz işinin gücləndirməsi, milli sahibkarların potensialından səmərəli istifadə edilməsi, kontrakt, lisenziya sisteminin reallaşdırılması;
- YEK-də bütün təsərrüfat siklini əhatə etməklə istehsal xərclərinin hesablanması standartlarının, xərclər və mənfəət dinamikasını, meyllər
- müşahidə etmək üçün monitoring sisteminin işlənilib hazırlanması;
- investisiyaların cəlbini genişləndirmək üçün riskləri azaldan tədbirlərin və qiymətlərin şəffaflığının təmin edilməsi;
- inteqrasiya proseslərə və dünya bazarında gedən meyllərə müvafiq olaraq, maliyyə uçot sisteminin beynəlxalq standartlara uyğun olaraq adaptasiyasının aparılması, vergi və qanunvericilik şəbəkəsinin təkmilləşdirilməsi.

Bu nəzəri aspektlərin gerçəkləşməsi üçün respublikamızda yeni bazar strukturunun formalaşmasının tam başa çatması həlledici əhəmiyyət daşıyır. Biz Qərbin və ya

Şərqi bazar strukturlarını yamsılamamalıyıq. Dünya təcrübəsindəki müsbət cəhətləri maddi və mənəvi potensialımıza, uyğun olaraq əxz etməliyik. Burada genotipin irsilik (bizə nə miras qalır), dəyişikənlik (yaxşıya doğru nə qədər deyişə bilərik), seleksiya (pozitiv və neqotivi nə qədər keyfiyyətlə ayıra bilərik) faktorları da nəzərə alınmalıdır. Həmçinin çağdaş keçid dövrünün xüsusiyyətləri, milli mənəvi dəyərlər də diqqətdən yayınmamalıdır. Eyni zamanda bazar münasibətləri ilə demokratik prinsiplərin qarşılıqlı əlaqələliyinə istinadən siyasi və iqtisadi kursda demokratiyanın inkişafı da stimullaşdırmalıdır. Biz strateji planlaşdırılmada dünyada mövcud olan modellərdən birini ayrı-ayrılıqda və ya sintez şəklində daxili milli iqtisadi potensiala uyğun olaraq qəbul etməliyik. Bəllidir ki, bir çox dövlətlərdə müvafiq modelləşmələr çoxdan reallığa çevirilmişdir. Belə ki, bir sıra ərəb ölkələri özlərinin neft strategiyasında əldə edilən gəlirin sosial iqtisadi inkişafa yönəldilməsində meyillidirlər. Latın Amerikasının böyük neft ölkələrində isə sahədə əldə edilən gəlirin əksər hissəsinin yenidən neft sənayesinə yönəldilməsi gerçəkləşdirilir. Türkmənistanda da gəlirin sosial sahəyə yönəldilməsi strateji planda durur. Bu aspektdə böyük qonşumuz olan Rusiya hələ öz yolunu qəti müəyyənləşdirməmişdir. Lakin bu ölkənin qüdrətli, ənənəvi siyasi potensialı qarşıya çıxma biləcək çətinliklərin dəf etməyə hələki qadirdir.

Hazırda dünyada çox qlobal dəyişikliklər baş verir. Bunlar iqtisadiyyata, xüsusilə sənayenin inkişafına böyük təsir edir. Ölkələr arasında ticarətin rolunun artması, texnoloji inkişafın sürətlənməsi, beynəlxalq maliyyə bazarlarının dəyişməsi prosesi gedir. Belə bir dəyişikliklər şəraitində ayrı-ayrı sahələrin yenidən qurulması işində dövlətin prioritetləri müəyyən olunmalıdır. Bu heç də o demək deyildir ki, əvvəlki planlı iqtisadiyyat dövründə olduğu kimi dövlət yenə də müəssisələrin üzərində tam hökmranlıq etməlidir. Müasir

şəraitdə dövlət ilə müəssisələr arasında partnyorluq münasibətləri qurulmalı və bu partnyorluq özünün bazarlarının yaradılması, istehsalçıların sarsıntılardan qorunması, dövlətin mənafeinə xidmət edən proqramların həyata keçirilməsinə xidmət etməlidir. Bazar iqtisadiyyatına keçid müəssisələrdən istehsalın səmərəliliyinin və rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılmasını, elmi texniki nəaliyyətlərin, mütərəqqi forma və metodların tətbiqini, təsərrüfatsızlıq meyillərinin təcrid olunmasını və digər bu kimi keyfiyyətlərin reallaşmasını tələb edir. Bu işlərin həyata keçirməsində əsas rol müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin əsaslı və sistemli təhlili təşkil edir. Onun köməyi ilə müəssisənin inkişafının strategiya və taktikası işlənilib hazırlanır, icra mexanizmi və nəzarət tətbiq edilir. Bununla belə istehsalın səmərəliyinin artırılmasının mümkün ehtiyatları aşkarlanır, müəssisənin, onun struktur bölmələrinin və işçilərin fəaliyyətinin nəticələri qiymətləndirilir. İqtisadi təhlil fiziki kimyəvi və digər təhlillərdən fərqli olaraq iqtisadi təzahürlərin abstrakt məntiqi tədqiqat metodlarına aid edilir. Bununla belə iqtisadi təhlil idarəetmənin mühüm funksiyası olmaqla qərarın qəbulunun elmiliyini təmin edir. İstehsalın diversifikasiyası və restruktizasiyanın investisiya strategiyası islahatlar prosesində mühüm aspektləndədir. YEK-də geniş miqyaslı diversifikasiya böyük iqtisadi səmərə ilə nəticələnər və burada yeni sahələrin yaranması isə ümumilikdə xalq təsərrüfatının inkişafına səbəb olar. Burada ilk əvvəl çevik maliyyələşdirməni təmin edən optimal investisiya strategiyası müəyyən olunmalıdır. Yanacaq-Energetika Kompleksinin, yaxın və uzaq gələcəkdə respublikada iqtisadi artımın təmin edilməsində Azərbaycanın dünya inteqrasiyasına qoşulmasında həlledici amillərdən biri olacağı şübhəsizdir.

4.4. İqtisadi artımın təmin edilməsində idarəetmə şəbəkəsinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi

Bazar iqtisadiyyatı bürokratik əngəllər törədən idarəetmə aparatı deyil, daha çox mülayimlik, sərbəstlik sevir. İqtisadi tərəqqinin əldə edilməsi isə islahatların dərinləşməsindən asılıdır. İqtisadiyyatın idarə edilməsi mürəkkəb bir prosesdir. Bu mürəkkəbliyə istinadən çox vaxt onu qalıb gəlmək elmi də adlandırırlar. Say və həcm dəyişdikcə idarəetmədə tələblər də dəyişikliyə məruz qalır. Hətta kiçik olmayan bir orkestr də müvəffəq fəaliyyət üçün dirijor ehtiyacındadır.

Məlum olduğu kimi, hər bir obyektin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən asılı olaraq idarəetmə prosesləri müxtəlif olur. Bununla belə həmin proseslərin ümumi qanunauyğunluqları da vardır. İctimai əmək prosesinə nizamlayıcı təsir göstərməyin konkret tarixi üsulu olan istehsalın idarəetmə nəzəriyyəsi ictimai təzahürün kompleks və bütöv olaraq özündə əks etdirməklə idarəetmənin qanunlarının bilgi şəbəkəsini əhatə edir. İdarəetmə nəzəriyyəsinin strukturu çox şəbəkəlidir. Bu sistem idarəetmənin metodoloji əsasları, prosesin dinamikası, mexanizm və metodları, keyfiyyətliliyi, səmərəliliyi, müvazinətliliyi kimi strukturlardan ibarətdir. Bəllidir ki, ümumi idarəetmə nəzəriyyəsinin əsasını təşkil edən bu qanunauyğunluqları kibernetika elmi öyrənir. Məsafədən nəzarət və idarəetmə məqsədilə informasiyaların verilməsi, qəbulu üçün metod və texniki vasitələri işləyib hazırlayan elm və texnika sahəsi olan telemexanika da idarəetmə prosesində böyük əhəmiyyət daşıyır. İdarəetmə elminin kökləri tarixin dərinliklərinə gedir. Lakin istehsalın idarəedilməsi isə yeni kapitalist istehsal münasibətlərinin yaranması ilə intişar tapır. İstehsalı idarəetmə prosesində nəzəri və fəlsəfi aspektləri böyük iqtisadçı alimlər-Adam Smit, Tomas Qobbus və digərləri vermişlər. Bu prosesdə ayrı-ayrı iri kapital sahibləri, mühəndislər və digər mütəxəssislər də az əmək sərf etməmişlər. Ötən əsrdə məşhur Amerika mühəndisi U.Teylor.

müxtəlif istehsal əməliyyatlarının normalaşdırılmasını müəyyənlişdirərək müvafiq prosesləri elementlər üzrə xronometrajını tətbiq etmiş, əməyin təşkili, istehsalın idarəedilməsi, işçi qüvvəsinin seçilməsi, yerləşdirilməsi və əmək haqqının ödənilməsi metodlarının məcmui üsulunu özündə ehtiva edən teylorizm nəzəriyyəsinin əsasını qoymuşdur. Teylorun bu nəzəriyyəsi müəyyən məqamlarda kommunist-bolşevik ideologiyasına zidd olsa da V.İ.Lenin bu nəzəriyyədən səmərəli ünsürlərini üzə çıxarıb onlardan yaradıcılıqla istifadə etməyi tövsiyə etmişdir. Bu tövsiyələr sonradan SSRİ dövlətində əməyin elmi təşkilinin əsaslarının işlənməsində böyük rol oynamışdır. Teylorizm bir çox bazar ölkələrində də tətbiq olunan müasir əməyin təşkili sistemi üçün də əsas olmuş və məhsuldar qüvvələrin, xüsusilə də elmi-texniki idarəetmənin inkişafındakı dəyişikliklərin təsiri altında təkamül etmişdir. Bazar iqtisadiyyatının sürətli inkişaf etdiyi dövrdə müasir idarəetməni P.Druker, D.Korten, P.Senc və digərləri öz əsərlərində dərin təhlil edərək yeni reallıqların və perspektivlərin elmi şərhini vermişlər.

Respublikanın bazar iqtisadiyyatına keçdiyi bir şəraitdə YEK-də idarəetmə bazar prinsiplərinə uyğun olaraq yenidən qurulmağa məhtacdır. Bu prosesdə müəyyən addımlar atılmışdır. Artıq dünya təcrübəsinə uyğun yanacaq sənayesinin ayrı-ayrı sahələrində müvafiq idarəetmənin formalaşması sahəsində bir çox alim mütəxəssislər nəzəri cəhətləri, digər şirkətlərdəki oxşarlıqları tədqiq və təhlil etmişlər. 1970-1996-cı illəri əhatə edən Dənizdə NQÇİB-nin rəhbər mütəxəssislərinin tədqiqat işi bu vacib sahədə olduqca aktual və dəyərli bir addım kimi qiymətləndirilməlidir.²¹ Riyazi üsullarla və idarəetmə qanunlarına əsaslanan tədqiqat prosesində müəlliflər bir daha yəqin etmişlər ki, neftqazçıxarma sənayesində idarəetmə sistemi çox saylı amillərin təsirindən asılıdır. Mövcud tədqiqat

²¹ R.A.Qurbanov, A.Y.Əliyev, E.K.Şahbazov, «ARDNŞ-də neftqazçıxarma sənayesində idarəetmə strategiyası haqqında», Bakı 1996.

işində Norveçin «Statoyl» dövlət neft şirkəti ilə ARDNŞ-dəki spesifik uyğunluqlar diqqətə gətirilmiş, milli neftqazçıxarma sənayemizdə idarəetmə sisteminin təkmilləşməsinə müəyyən tövsiyələr verilmişdir. Qeyd etməliyik ki, «Statoyl» şirkətində idarəetmə sistemində məqbul sayılan cəhətlər çoxdur. Keyfiyyət və səmərəliliyi ilə fərqlənən şirkətin idarəetmə şəbəkəsi özünün 30 ilə yaxın fəaliyyət müddəti ərzində daim təkmilləşməyə, mütərəqqi dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Şübhəsiz ki, bu dəyişikliklərə yeni bazar infrastrukturu, texniki texnoloji nailiyyətlər və digər innovasion amillər az təsir göstərmişdir. Xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, belə müvəffəq cəhətlər şirkətin apardığı məhsuldar strateji xətdə özünü əks etdirir. «Statoyl» şirkətinin strategiyasının əsas elementlərinə aparıcı kompaniyalardan biri olmaq, dünya miqyasında rəqabət də üstünlük, əldə etmək alıcıların tələbinin ödənilməsi, kadrlarda işə marağın artırılması, ətraf mühitin qorunması və milli təhlükəsizliyin təminatı daxildir. Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi islahatların bu və ya digər regionda müəyyən xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla yanaşı, azad iqtisadiyyat qurmuş ölkələrdə idarəetmə strukturunda baş verən proseslər, meyillər inkar olunmamalıdır. Yaponiyanın dövlət neft korporasiyası (INOC) strukturuna da idarəetmə nöqtəyi nəzərdən diqqət yetirmək məqsədə uyğun sayılırdı. Bu bənzətmədə bir neçə oxşar və fərqli məqam nəzərdə tutulur. INOC-dövlətin strukturunda fəaliyyət göstərir və o korporasiya funksiyalarına yerinə yetirir. Korporasiyanın xaricdə 10 regional nümayəndəliyi daxildə 10 nəhəng rezervasıya məntəqəsi vardır. Onun strukturunda proqnozları, planlaşdırmanı lahiyələşdirmək üçün 6 iri həcmli müvafiq departament vardır. Şirkətdə auditor xidməti fəaliyyət göstərir. Baş auditor korporasiyanın idarə heyətinə daxildir.

Biz neft kompleksində idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsini sürətləndirmək məqsədi ilə tezliklə «Neft» qanununun qəbul olunmasına nail olmalıyıq. Şübhəsiz ki, bu

qanun neft sənayesində idarəetmə sisteminin yeni tərzdə formalaşmasında əhəmiyyətli olacaqdır. Bizim fikrimizcə YEK-də səmərəli idarəetmə şəbəkəsi ilkin olaraq aşağıdakı şərtləri özündə əks etdirməlidir:

- idarəetmədə proqramlılıq prinsipi əsas götürülməli, əməyin elmi təşkilinə maraq artırılmalı, idarəetmədə çox pilləlik minimuma endirilməlidir.
- quruda və dənizdə səhmdar cəmiyyət formalı milli şirkətlər yaradılmalı və onların yüksək reytingliyi təmin edilməlidir.
- istehsal bölmələrinin rəhbərlərinin kompetensiyası dəqiq müəyyənləşdirilməli, törəmə müəssisələrin səlahiyyətləri genişlənməlidir

İdarəetmə şəbəkəsinin təkmilləşdirilməsi bazar münasibətlərinin genişləndirilməsi ilə həmahəngdir. Bütün bunlarla yanaşı idarəetmə sistemi digər mütərəqqi dəyişikliklərlə inkişaf tapmalı və mobilləşməlidir. Sahənin idarəetmə mexanizmi çoxlu kompleks amilləri nəzərə alaraq həyata keçirilməlidir. İdarəetmə strukturunun səmərəliliyi sahənin inkişafı üçün yaradılan imkanların reallaşması ilə ölçülür. Burada tək-cə bir göstərici ilə kifayətlənmək olmaz. Sahədə minimal xərclərlə ahəngdar, fasiləsiz fəaliyyət təmin edilməli, struktur müəssisələrinə geniş sərbəstlik verilməlidir. İdarəetmə şəbəkəsinin qeyri-qənaətbəxş vəziyyəti ilk növbədə göstəricilərin kəmiyyət və keyfiyyətinə təsir edir. Məhz buna görə də istehsalın səmərəli idarə olunmasında işlək tənzimləmə və nəzarət şəbəkəsi yaradılıdır. Bununla belə daha səmərəli nailiyyətlərdən dəyərincə istifadə edilməli, idarəetmədə avtomatlaşdırmanı və kompyutorlaşmanı genişləndirməklə lüzümsüz iş yerlərinin ixtisarı aparılmalıdır.

Keçmiş planlı iqtisadiyyatın hakim olduğu dövrdə idarəetmə strukturlarının daxilində ayrı-ayrı şöbələrin funksiyaları müəyyən edilsə də məsuliyyət problemi işin son nəticəsinə müvafiq olaraq maraq məsələsi ilə

ələqələndirilmirdi. Belə meyl indi də davam etməkdədir. Bütün bunları nəzərə alaraq təşəbbüskarları, səmərəliləşdiriciləri fərdi qaydada mükafatlandırılmaq işinə də diqqət artırılmalıdır. Azad bazar münasibətləri şəraitində YEK-in daxili strukturunda hər bir şöbənin funksiyaları inzibatçılıq, amirlik üsullarından fərqli, yeni iqtisadi meylləri nəzərə alaraq müəyyən edilməlidir. Ağırliq mərkəzi bilavasitə istehsal vahidliklərinə keçirilməlidir. Şübhəsiz, bütün bunlar ciddi araşdırmalar tələb edən işlərdir. Hər halda bu məsələnin tez həlli milli dövlət mənafevləri baxımından da çox gərəklidir. Yanacaq-Energetika Nazirliyinin yaradılması vəziyyətində onun iri istehsal xidmət sahələri ayrıca səhmdar cəmiyyətlərə çevrilməsi prosesi reallaşa bilər.

Hələ ötən yüzilliklərdə Avropada yeni intibah dövrü start götürəndə fərdi kapital sahibləri istehsal genişləndikcə və iriləşdikcə onun idarəetməsində müəyyən çətinliklərlə üzləşdilər. Burada maliyyə resurslarının çatışmamazlığı, riski azaldılması genişlənən istehsal prosesinə təsir göstərməkdə idi. Bu zaman kapitalların birləşdirilməsi və ümumi istifadəsi ideyası ortaya çıxdı. Kapitaldan ümumi istifadə, mənfəətin paylara uyğun bölgüsü yeni sənədləşmə formasının işlənilməsi hazırlanmasını dikte edirdi, Məsələnin həllində səhmlərin buraxılışı yardımçı oldu. İqtisadiyyat tarixi səhmləşmə erasına daxil oldu ki, bu da inkişaf templərinin sürətli artımı ilə müşayiət olundu. Səhmləşmə prosesi bütün inkişaf etmiş dövlətlərdə iş birliyinin məhəng daşına çevrildi. Azərbaycanda da əsrin əvvəllərində səhmləşmə prosesi yüksək inkişaf səviyyəsinə çatdı. Lakin ötən əsrin sonlarında Avropada dolaşan «kommunizm kabusu» böyük bir məkanda reallığa çevrildi. İqtisadiyyatda total milliləşdirmə prosesi baş verdi. 70 ildən sonra mövcud rejimi iqtisadi sarsıntılara tab gətirmədi və çökdü. İndi bu məkanda təmsil olunan dövlətlər bazar iqtisadiyyatına keçid prosesini yaşamaqdadırlar. Burada hazırda əks proseslər milliləşdirmədən özəlləşdirməyə keçid

sürət götürür. Bu prosesdə yenə əsas model kimi səhmləşmə qəbul edilir. Tarixi sınaqdan çıxan bu strategiya iqtisadi inkişafa təsir edən ən mühüm amillərdən sayılır. Bir çox dövlətlərdə sənaye məhsulunun əksər hissəsi səhmdar şirkətlərin payına düşür. Hətta ABŞ-da bu göstərici 90 faizdir. Respublikamızda da yeni səhmləşmə prosesi Sovetlər İttifaqının dağıldığı ərəfədə strart götürmüşdür. Bununla belə 10 ildən çox bir müddət ərzində səhmləşmə istiqamətində müəyyən irəlləyişlər olsa da, o hələ də tam formalaşmamışdır. Qəbul olunan çoxsaylı qanun və qərarlar da əsl səhmləşməni gerçəkləşdir. Bir sıra şirkətlərin, böyük istehsal müəssisələrinin səhmdar cəmiyyət formasına keçirilməsinə qərar verilsə də bu prosesdə yenə də formallıq təzahür etməkdədir. Dövlətə məxsus olumuş bir neçə bank istisna olmaqla heç bir qurumda faktiki səhmləşmə prosesi getməmişdir. Bunu da sol təmayüllü qüvvələrin işlək müəssisələri mümkün qədər dövlətin inhisarında saxlamaq istəyilə əlaqədirirlər. Belə halda hətta səhmdar cəmiyyət formasına keçmiş müəssisələrdə də daxili qiymətlərin tətbiqi dövlət strukturları hesabına həyata keçirilir. İqtisadiyatın bütün sferalarında xüsusən yanacaq sənayesində səhmləşmə prosesi sürətlənməli və təkmilləşməlidir. Bu istiqamətə ondan irəli gəlir ki, həyatını neft işinə sərf etmiş çoxsaylı neftçi kollektivləri öz təşkilatlarının səhmlərinə sahib çıxsınlar. Belə olan halda öz maddi ehtiyaclarını neftçilər daha dolğun təmin edərlər. Lakin burada da müəyyən çətinliklər mövcuddur. Bələki respublikamızda səhmlər və qiymətli kağızlar bazarı hələ də tam formalaşmamışdır. Bununla belə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin qiymətli kağızlar üzrə dövlət komitəsinin fəaliyyətinin təmin edilməsi haqqında 25.07.1999-cu il tarixli müvafiq fərmanı bu prosesə yeni impuls vermiş, respublikada qiymətli kağızlar bazarının reallığa çevrilməsi üçün əlverişli, təminatlı şərait yaranmışdır. Bazar iqtisadiyyatının prinsipal tələbləri kompleksdə məhz belə münasibətlərin formalaşmasını diktə edir. Belə idarəçilik isə

sahədə azad rəqabətin inkişafına təkan verəcəkdir. Şübhəsiz ki, kompleksin istehsal xidmət strukturları səhmdar cəmiyyətlərə çevriləcəyi təqdirdə səhmlər paketini əsas hissəsi ilk əvvəl dövlətin sərəncamına qalacaqdır. İqtisadi münasibətlər inkişaf etdikcə bu nisbətin azalmasına doğru istiqamət təmin edilə bilər və nəhayət kompleksdə tam özəlləşmə bərqərar olar. Dünya praktikasında belə formalı şirkətlər əksəriyyət təşkil edir.

Məlum olduğu kimi idarəetmə əsas üç aspekti informasiyaların toplanması, təhlilin aparılması, qərarların verilməsini özündə ehtiva edir. Bütün bunlar idarəetmə prosesində ciddi nəzərə alınmalıdır. Məhz buna görə də kompleksin idarə edilməsində əsas məsələlərdən biri də rəşional informasiya şəbəkəsinin yaradılması ilə bağlıdır. Bu məqsədlə kompleksdə informasiyaların şaquli şəkildə qəbulu təmin edilməlidir. Bununla yanaşı idarəetmədə xarici firmaların, neft şirkətlərinin təcrübəsinin də öyrənilməsi vacib məsələdir. Yaxın gələcəkdə Yanacaq Energetika Kompleksinin sürətli inkişafı müəssisələrin müstəqilliyinin artması, onlara yuxarıdan verilən tapşırıqların azalması, dövlət ilə müəssisələr arasında münasibətlərin yeni prinsiplər əsasında qurulmasından asılı olacaqdır. İctimai mülkiyyət münasibətlərinə, inzibati-amirlik metodlarına uyğunlaşdırılmış idarəetmə sistemi bazar münasibətlərinin formalaşmaqda olduğu mövcud şəraitdə özünü doğrulda bilməz. Belə proses respublikada ümumi iqtisadi islahatların aparılmasına bir əngəldir. Təcrübə göstərir ki, iqtisadi transformasiya dövrünü yaşayan bütün ölkələrdə bazar münasibətlərinin formalaşdırılması istiqamətində görülən işlər idarəetmə sistemini əhatə edən çox ciddi problemlərlə müşayiət olunmaqdadır. Belə ki, planlı təsərrüfat prinsipinə və inzibati-amirlik üsullarına əsaslanan dövlət idarəetmə sistemi bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində özününn ənənəvi funksiyalarını yerinə yetirə bilmir. Belə bir vəziyyətdə isə heç şübhəsiz ki, idarəetmənin səmərəliliyi aşağı düşür, bürokratik

meyllər güclənir və nəticədə siyasi, sosial-iqtisadi vəzifələrin yerinə yetirilməsinə mənfi təsirlər artır. Bütün bunları nəzərə alaraq iqtisadiyyat və idarəetmə sahəsində islahatlar ardıcıl, bir-birini tamamlayaraq həyata keçirilməli, respublikada əlverişli idarəetmə strukturunun formalaşması sürətləndirilməli və bu proses daha geniş miqyasda davam etdirilməlidir. Yalnız mütərəqqi təcrübəyə əsaslanmış belə istiqamət həm respublikada, həm də onun neft sənayesində iqtisadi islahatların dərinləşməsinə və səmərəli inkişafına təkan verə bilər.

V FƏSİL

KOMPLEKSDƏ İQTİSADI İŞİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

5.1. Uçot və vergi prosesinin təkmilləşdirilməsi perspektivləri

Uçot prosesi iqtisadi təhlilin əsasını təşkil edən əsas prinsiplərdən biridir. Uçotu almayan və ya düzgün təşkil edilməyən təşkilatların fəaliyyəti və inkişafı haqqında dolğun mülahizə yürütmək çətin bir işdir. Uçot işi yaxşı təşkil edildiyi təqdirdə istənilən təsərrüfat əməliyyatının doğru və düzgnlülüyünü, hadisələrin dinamikliliyini əhatəli təhlil etmək, müəssisənin, təşkilatın maliyyə təsərrüfat fəaliyyətinin təftişi və nəzarətini hərtərəfli reallaşdırmaq mümkündür. Məlumdur ki, mühasibat uçotu iqtisadi məkanda biznesin dili və ya iqtisadiyyatın güzgüsü adlanır. Uçotun nə vaxt meydana gəlməsini dəqiq demək mümkün deyildir. Bununla bələ cəsarətlə demək olar ki nə vaxt hesablaşma ciddilik tələb etmişsə o vaxt da uçot yaranmışdır. Bütün tarixi sivil cəmiyyətlərdə uçot işi müxtəlif çalarları ilə özünü göstərmişdir. İtalyan riyaziyyatçısı Luka-Poçoli 1494-cü ildə «Hesabın, həndəsənin məbləği, nisbətlər və münasibətlər» əsərində ikili yazılış prinsipinin əsasını qoyaraq uçot işinə yeni məzmun vermişdir. İqtisadi münasibətlər genişləndikcə, kadital beynəlmilləşdikcə uçot prosesi müvafiq təkmilləşmələrə məruz qalmış, XIX əsrin ortalarında elm halına gələrək formalaşmışdı. Uçot paradoksları və proseduralarının genişlənməsi, bu işə yeni impuls vermişdir. Artıq 1904-cü ildə ABŞ-ın Sent-Lyuis şəhərində mühasiblərin ilk beynəlxalq konqresi keçirmişdir. Vaxtaşırı keçirilən mühasiblərin digər beynəlxalq yığıncaqları isə bu inkişafa yeni keyfiyyətlər gətirmişdir. 1973-cü ildə Beynəlxalq Uçot Standartları Komitəsi (LASC) yaradılmışdır ki, burada dünyanın 88

ölkəsindən 125 üzv və iştirakçı təmsil olunur. 1975-ci ildən başlayaraq 1998-ci ilədək komitə tərəfindən 33 beynəlxalq uçot standartı (LAS) işlənib hazırlanmışdır ki bunların da hazırda 31-i qüvvədədir. Tövsiyyə xarakteri daşdıqlarına baxmayaraq bu standartların əhəmiyyəti artmaqdadı. Belə ki, dünyanın bir sıra nüffuzlu fond birjalari və maliyyə qurumları öz əməliyyatlarında iştirak etmək istəyən xarici şirkətlərə müvafiq standartlara riayət etməyi rəsmən tövsiyyə etmişlər.

Respublikamızda müstəqillik əldə edildikdən sonra uçot və hesabat işinin yaxşılaşdırılması və təkmilləşdirilməsi istiqamətində müəyyən işlər görülsə də proses ardıcıl xarakter daşımamışdır. Belə ki, hökumət SSRİ dövlətinin müstəqil Azərbaycan Respublikasının qanunlarına zidd olmayan qanun və qaydalarının qüvvədə qalmasına qərar versə də bu qanunların yenidən işlənməsi, təkmilləşdirilməsi, xüsusən də uçot sahəsindəki normativ hüquqi aktlarının müəyyən hissəsinin adaptasiyası prosesi ləngiməkdədi. Məlum olduğu kimi, bazar iqtisadiyyatının digər iqtisadi kateqoriyalardan fərqləndirən cəhətlərdən biri də onun daim tənzimlənməyə ehtiyacı olmasıdır. Bu səbəbdən də qanunların və qərarların yeniləşməsi, təkmilləşməsi bazarın tənzimlənməsində müstəsna əhəmiyyət daşıyır. Lakin indiki şəraitdə bəzən qanunvericilik sahəsindəki yaranmış boşluqları aradan qaldırmaq məqsədi ilə müəyyən qanun və qərarları tələm-tələsik əcnəbi dillərdən tərcümə edərək respublikanın regional, milli iqtisadi xüsusiyyətlərini nəzərə almadan onların iqtisadiyyata tətbiq olunması hallarına da rast gəlinir. Bəzən bu qanunlar mürəkkəbliyi, professional detalların zənginliyi və iri həcmiliyi ilə çətin anlaşılan, mücərrəd formada olur. Mühasibat uçotu və eyni zamanda operativ, statistik uçotun adaptasiyasında Qərbin qabaqcıl təcrübəsinə əsaslanaraq respublika iqtisadiyyatı üçün mümkün uçot prinsipləri qəbul olunmalıdır. Uçot işinin yaxşılaşdırılması ilə yanaşı bazar iqtisadiyyatı sahəsində yeni qanunların qəbul edilməsi, vergi qanunvericiliyinin

müntəzəm təkmilləşdirilməsi prosesi də respublika iqtisadiyyatına sərmayə qoyuluşlarının artmasını, sahibkarlığın, biznes işinin inkişafını sürətləndirəcək, dövlətin iqtisadi qüdrətinin artmasını təmin edəcəkdir. Respublikada iqtisadi durum optimal büdcənin formalaşması ilə təzad təşkil edir. Digər tərəfdən nisbətən zəif nəzarət qeyri mükəmməl vergi qanunvericiliyi vergilərin səmərəli yığımında əks olunur. Qarşıya çıxan iqtisadi paradokslar vergi sisteminin müntəzəm təkmilləşdirilməsini diktə edir. Bu zaman isə normativ hüquqi aktlarda mühasibat uçotunun prinsiplərinə zidd olan düzəlişlərə yol verilir. Qeyd etmək lazımdır ki mühasibat uçotu praktik fəaliyyət sahəsi olmaqda yanaşı bütün nəzəri-tədqiqi parametrlərə malik bitkin bir elm sahəsidir və onun metodologiyasının fiskal tələblərə tabe etdirilməsi yolverilməzdi. Vergiqoyma məqsədi üçün mühasibat uçotu deformasiya edilməməli, əksinə hər cür vergi hesablamaları yalnız mühasibat uçotu məlumatları əsasında həyata keçirilməlidir. Bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, qəbul olunan qanunlar öz mükəmməliyi, konkretliyi və uzun ömürlülüüyü ilə fərqlənməli, normal fəaliyyət üçün qanunvericilik bazası daim genişləndirilməli və təkmilləşdirilməli, uçotun unifikasiyası prosesi tamamlamalıdır. Respublika prezidenti H.Ə.Əliyevin Milli Məclisə ünvanladığı 18 aprel 1998-ci il tarixli müraciətində qeyd olunduğu kimi «İqtisadiyyat sahəsində aid olan qanunlar abstrakt modellər əsasında, qeyri-müəyyən şərait üçün hazırlanmamalıdır, həmin qanunlar müasir bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun olmaqla yanaşı mövcud olan konkret ictimai münasibətlərdən və xüsusiyyətlərdən yan keçə bilməzlər»²²

Azərbaycan dövlət müstəqilliyini əldə etdikdən sonra, dünyanın bir çox iri investorları, maliyyə sənaye qrupları, ələxüsus da zəngin təbii ehtiyatlarla əlaqədar nəhəng neft

²² «Azərbaycan» Qəzeti 18 aprel 1998-ci il.

şirkətləri respublikaya sərmayə qoyuluşlarını artırmışlar. Bu şirkətlər investisiya prosesini həyata keçirərkən maliyyə işlərinin təşkilində dünya biznesinin qəbul etdiyi mühasibat uçotunun prinsiplərinə üstünlük verirlər və respublikasında maliyyə, uçot, audit işinin dünya standartlarına uyğunlaşmasını təkid və təmin edilməsini şərtləndirirlər. Bundan başqa qeyd etmək lazımdır ki, qanunvericilik sahəsində mövcud boşluqlar təşkilatlar arası müqavilə şərtlərinin pozulması zamanı yaranmış mübahisələrin həllində respublikada İqtisad Məhkəməsinin işində də çətinliklər törədir. Bu səbəblərlə əlaqədar bir sıra xarici firmalar respublikanın təşkilatları ilə bağladığı müqavilələrin şərtlərinin pozulması məsələsində də yaranacaq mübahisələrin Avropa arbitrac məhkəmələrində baxılmasını israr edirlər.

Azərbaycanın Avroatlantik məkana inteqrasiyasının gücləndiyi, onun neftinə dünyanın marağının əhəmiyyətli dərəcədə artdığı bir şəraitdə iqtisadi işin təşkilində mütərəqqi meyllərə nail olmaq son dərəcədə zəruridi. Bu həmçinin onunla əlaqədardır ki, plan sisteminə uyğun tərzdə yaradılmış uçot və hesabat işi indiyədək müəyyən çərçivədə davam etməkdədi. Bir çox təşkilatlarda iqtisadçılar iqtisadi təhlil, strateji planlaşdırma əvəzinə əvvəllərdə olduğu kimi indi də müəyyən dərəcədə hesabatların, statistik cədvəllərin tərtibinə cəlb olunmuşlar. Dünya uçot praktikasında məqbul sayılan uçot sistemlərinə keçmək yüksək səviyyəli mütəxəssislərin, peşəkarların hazırlanmasını tələb edir. Məhz buna görə də respublikada mühasibat uçotu, audit işi üzrə kadrların hazırlanmasına xüsusi diqqət yetirməli, iqtisadçı kadrların təkmilləşdirilməsi sahəsində müvafiq işlər görülməlidir. Bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, respublikamızda Sovetlər İttifaqının mövcudluğu vaxtı kadr hazırlığı yüksək səviyyədə təşkil edilmiş, kadrların hazırlanması, təkmilləşdirilməsi və tərbiyə olunması istiqamətində xüsusi məktəb ənənəsi mövcud olmuş, onların təhsil sisteminə ciddi diqqət göstərilmişdir. Təəssüflər olsun ki,

respublikamızda kadrların xüsusi ilə iqtisadçı kadrların ixtisasının artırılması hazırda çox aşağı səviyyədədir. Bununla belə son zamanlar bu istiqamətdə yeni tədris və təkmilləşdirmə institutlarının açılışı problemin həllinə nikbinlik gətirmişdir.

Bazar iqtisadiyyatı ideyalarını qəbul edən və yeni iqtisadi şəraitdə işləməyi bacaran idarəetmə kadrlarının, iqtisadçıların hazırlanması və onların ixtisasının artırılması daim diqqət mərkəzində olmalıdır. Klassik bazar ölkələrində daha çox qiymətləndirilən, dəyərləndirilən, mükafatlandırılan, mühasibat, marketing və digər iqtisadiyyat xidməti işçiləri üstünlük təşkil edir. Bu baxımdan da respublikamızda xüsusəndə yanacaq sənayesində müvafiq kateqoriyalı işçilərin sosial müdafiəsinə, əmək haqqı məsələsinə, onların fərdi mükafatlandırılmasına daha çox diqqət yetirilməlidir. İxtisaslı kadrlar iqtisadiyyatın ümumi qanunauyğunluqlarını və bazar münasibətlərinə keçid şəraitində inkişaf meyllərini bilməklə yanaşı həm də öz tədqiqat obyektində və təşkilatında iqtisadi qanunların təzahürünün incəliklərini anlamalı, istehsalın səmərəliliyinin artırılması imkanlarını aramalı və müəyyənləşdirməlidir. Bununla belə YEK-də uçot işinin təkmilləşdirilməsi respublikada audit xidmətinin sferasının genişlənməsi ilə də əlaqədardır. Dünya praktikasında auditor nəzarəti yeni olmasada bütün fəaliyyət şəbəkəsində geniş tətbiq olunur. Respublikamızda da bazar münasibətlərinə keçidlə əlaqədar olaraq auditor fəaliyyəti də geniş inkişaf tapır. Artıq bu yeni müstəqil nəzarət formasının tətbiqinin daha da genişləndirmək məqsədi ilə müəyyən qərarlar qəbul edilmiş, müvafiq qanunvericilik prosesi sürət götürmüşdür.

Bazar münasibətlərinin genişləndiyi şəraitdə audit işinin təkmilləşdirilməsi sahəsində də bir çox məsələlər həllini gözləyir. Fikrimizcə indiki mərhələdə auditorun vəzifələri və səlahiyyətləri qanunvericiliklə daha da möhkəmləndirilməli, auditin müstəqilliyi tam təminat almalıdır. Bu müstəqillik təşkilatlanma, maddi-texniki təminat, intellektuallıq,

professionalıq, əxlaqı və etik, əlamətlərlə xarakterizə olunmalı, əxlaqalıq auditorun ən yüksək keyfiyyəti kimi nəzərə alınmalıdır. Bu baxımdan respublika Auditorlar Palatası dünya praktikasında qəbul olunmuş auditin prinsiplərinə və postulatlarına uyğun olaraq "Auditorun peşəkar etikası" haqqında qanunlar toplusu (kodeks) işləyib hazırlamalı, əxlaqı prinsiplər auditor mədəniyyəti, obyektivlik, müstəqillik, düzlük, məxvilik xüsusiyyətləri ilə səciyyələnərək qanunvericilikdə bir daha öz əksini tapmalıdır. Dövlət auditor fəaliyyətinin müntəzəm olaraq tənzimlənməsini həyata keçirilməli, auditin qaydaları və standartlarını daim təkmilləşdirilməlidir. Bununla belə bu tənzimləmədə müvafiq ictimai təşkilatların və auditor firmalarının da münasibəti xüsusi nəzərə alınmalı və eyni zamanda auditor təşkilatları da müəyyən dərəcədə özünü tənzimləmə funksiyalarında yerinə yetirməlidirlər. Auditor təşkilatları korrupsiyaya qarşı mübarizədə də fəallıq və obyektivlik nümayiş etdirməli bazar münasibətlərinin inkişaf etdirilməsinə aktiv təsir göstərməlidirlər. Respublikamızda audit işi beynəlxalq standartlara yüksəldilməli, auditor təşkilatlarının və ayrı-ayrı auditorların nüfuzu və reytingi elə bir səviyyəyə yetməlidir ki, müvafiq xaricin təşkilatlarından istifadə minimuma ensin.

Respublikamıza uçot, hesabat, statistik prosesinin təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə Ölkənin İqtisadi Memorandumu (ÖİM) hazırlanmaqdadır. Dünya Bankının ekspertləri bu məqsədləri ifadə edərək istehsalatda, ixrac və idxalda, qiymətlərdə iqtisadi meylləri nəzərdən keçirəcək və Azərbaycan iqtisadiyyatının ayrı-ayrı sahələrinin rəqabət qabiliyyəti ilə bağlı məsələlərə xüsusi diqqət yetirəcəklər. Bundan əlavə iqtisadi artımın sürət və xassələrinin ortamüddətli perspektivlərinin icmalı hazırlanacaq, əhalinin məşğulluğu, məhsuldarlığın yüksəldilməsi məsələlərinə baxılacaq, infrastruktura və sosial sahələrə qoyulan dövlət sərmayələrinə aid məsələlər müzakirə ediləcək, iqtisadiyyatın

qeyri-neft sahələrində özəl sektorun inkişafı üçün əlverişli şərait yaradılmasının təhlili aparılacaqdır.

Elmi, ixtisaslı, peşəkar kadrlar gənc, müstəqil Azərbaycan Respublikasının əvəzsiz milli səraətidir. Dövlət yüksək ixtisaslı milli kadrların hazırlanmasına vəsaitin ayrılıb xərclənməsində xüsusən maraqlı olmalıdır. Mövcud ixtisaslı kadr potensialından da səmərəli istifadə edilməli, peşəkarlara daim qayğı və diqqət göstərilməli, onların əməyi öz qabiliyyətlərinə uyğun olaraq yüksək qiymətləndirilməlidir. Yüksək ixtisaslı mütəxəssisin dəyəri qiymətsizdir. Onun hazırlanmasına çəkilən xərc şübhəsiz ki, öz bəhrəsini verəcəkdir. İqtisadiyyatın dirçəlişini təmin etmək üçün cəlb olunmuş xarici investisiyalar ödəmə müddətləri yetişdikcə borc faizi də daxil olmaqla yenidən xaricə öz sahiblərinə qaytarılacaq. Lakin bu aspektdə yüksək ixtisaslı kadrlar fərqli olaraq geri qaytarılmayacaq, respublikamızda qalaraq onun iqtisadi qüdrətinin möhkəmləndirilməsinə daim xidmət göstərəcəklər.

Məlum olduğu kimi respublika büdcəsinin son 6-7 ildə mədaxil hissəsi əsasən yanacaq sektorunda əldə edilən gəlirlər hesabına formalaşır. Bu da təbiidir. ÜDM-də çəkisinə görə və eyni zamanda dövlətin əsas valyuta mənbəyinin əldə edilməsində bu sektor öndə gedir. Yanacaq sektorunun büdcədə həcm tutumunun böyüklüyü yəqin ki, əvvəlki dövrlərdə də mövcud olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin əvvəllərində Bakı şəhər büdcəsi bu amil hesabına bənzərsiz həddə çatmışdı. Tarixi məlumatlara görə Rusiyanın şəhər rəisləri arasında ən çox məvacib alan Bakı qubernatoru olmuş, buradakı məmur və mirzələr isə digər iri şəhərlərdəki həmkarlarına nisbətə daha çox əmək haqqı almışlar. Sonrakı inkişaf mərhələsində Sovetlər İttifaqının mövcudluğu illərində nəqliyyatın, sənayenin, kənd təsərrüfatının, xidmət sektorunun inkişafı ilə əlaqədar energetik kompleksinin büdcədəki çəkisi əhəmiyyətli dərəcədə azalmışdı. Bu illərdə neftdən əldə edilən

gəlir daha çox ittifaq büdcəsini qidalandırmışdır. İndiki müasir mərhələdə də biz yenə də əsrin əvvəllərində mövcud olmuş maliyyə mühitində təkrar yaşamaqdayıq. Bir çox sənaye sahələri bağlanmış, aqrar sahədə aparılan özəlləşmə prosesi yüksək səmərə verməmiş, xidmət-ticarət şəbəkəsində inkişaf templəri zəifləmiş, büdcə yenidən neftin ehtiyacında qalmışdır. «Dövlət büdcəsi haqqında» qanuna əsasən təkcə ARDNŞ 1999-cu ildə büdcəyə 760 milyard, Sosial Müdafiə Fonduna-130 milyard manat köçürəcəyi nəzərə tutulmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, burada ödəniş qaydalarında ardıcılıq prinsipi pozulmuşdur. Belə ki, kompleksdə fəhlə və qulluqçular artıq uzun bir müddətdir ki, əmək haqqlarını bir neçə ay keçikməklə alırlar. Büdcəni doldurmaq məqsədilə hökumət orqanları bütün istehsal qurumlarına, o cümlədən YEK-in baş təşkilatlarına ilk əvvəl büdcə ödənişlərinin köçürülməsinin təminatı tapşırırlar. Belə vəziyyət istehsalçılarla qeyri istehsalçılar arasında sosial tarazlığın pozulmasına gətirmişdir. Neftçıxaranlar büdcə təşkilatlarından maliyyəşənlərdən bir neçə ay sonra əmək haqqlarının alınması zorunda qalmışlar. Sovetlər İttifaqının bank-maliyyə sistemi belə halları daim təcrid etmişdi. Müəssisələrdə 1№-li siyahı, banklarda 2№-li siyahı (kartoteka), inkasso sistemi, ödənişlərin ardıcılığını normallaşdırmış və tənzimləmişdir. Biz bu sistemin indiki iqtisadi şəraitdə tətbiqini təqdir etmirik. Bazar iqtisadiyyatı maliyyə sistemində digər prinsipləri nəzərdə tutur. Burada əsas ödəniş forması mütərəqqi akkreditiv formasıdır. Belə ödəniş sistemi kompleksdə daha çox xarici şirkətlərin münasibətlər sferasına şamil edilmişdir. Daxili maliyyə mühitində isə bu ödəniş forması geniş yayılmadığından borclar artmış, kompleksdə maliyyə sarsıntıları baş vermişdir.

1998-ci ildə ARDNŞ-in 519 milyard manat gəliri olmuşdur. Onun 55,8%-i. Dənizdə NQÇİB-nin kollektivi tərəfindən qazanılmışdır. ARDNŞ-in digər təşkilatların «Şelflayihətikinti» 35,5, Magistral Neft Kəmərləri İstehsalat

Birliyi 19,7, Geofizika və Mühəndis Geologiyası İstehsalat Birliyi 15,3, «Azərneftyanacaq» və Maşınqayırma İstehsalat Birlikləri hərəsi 9,8 milyard gəlir əldə etmişlər. Lakin bu gəlirlər simvolik xarakter daşmışdır. Beləki Dənizdə NQÇİB-də əmtəə məhsulunun illik satışı 2,3 trilyon manat təşkil etsə də, hesaba yalnız 44 milyard daxil olmuşdur. İllik hesabatla görə birliyin 1,3 trilyon manat borcu qalmış, vergilər satışda əldə edilən mədaxilin 44,3%-i təşkil etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, vergilər ödənilmədikdə cərimələr tətbiq edilir. Ötən il büdcə təşkilatları və büdcədən kənar təşkilatlar dəniz neftçilərini 143 milyard manat cərimə etmişlər. İstehlaklılardan alınacaq borclar isə 1 trilyon manatdan artıqdır. QNQÇİB-i borcların ödənilməməsi üzündən büdcəyə, sosial müdafiə və digər fondlara təqribən eyni məbləğdə borclu olduqlarından il ərzində hesablanmış cərimələr 80 milyard manata çatmışdır. Torpaq vergisinin 4,5 dəfə (hər hektara 550 manatdan 2500 manata qədər) artırılması quruda işləyən neftçilərin maliyyə vəziyyətinin pisləşməsinə səbəb olmuş və eyni zamanda məhsulun maye dəyərinə də təsir etmişdir. Bunun nəticəsində bir ton neftin hasilatının maya dəyəri 26400 manat artmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, statistikaya görə Respublikada bütün təşkilatlarda borclar əvvəlki illərə nisbətə artıma məruz qalmışdır. Bunu aşağıdakı cədvəldən görmək olar.

**Azərbaycan Respublikasında əsas təsərrüfat subyektlərinin
debitor borclarının miqdar siyahısı (1998, 1999-cü illərin
əvvəlinə)**

(milyard manatla)

Təsərrüfatın və iqtisadi sektorun adı	01.01.99-cü il	01.01.98-cü il
ARDNŞ	6064,5	5108,8
«Azəreenerji» SC	4106,7	2610,1
«Azəriqaz» QSC	1180,2	1091,8
Kənd təsərrüfatı Nazirliyi	103,2	420,6
«Azərkimya» DŞ	283,9	328,6
«Azneftkimyamaş» DŞ	50,1	472,6
Azərbaycan Dəniz Yolu İdarəsi	353,9	326,1
Bakı Elektrik Şəbəkəsi	422,5	390,2
Rabitə Nazirliyi	294,4	281,5
«AZAL» Avia Şirkəti	3,7	2,0
Taxıl emalı müəssisələri	47,8	41,3

Borcların azaldılması, onların minimal həddə endirilməsi, radikal addımların atılmasını tələb edir. Təbiətin və cəmiyyətin ümumi qanunauyğunluqlarının məntiqi belədir ki-böhranlı vəziyyət uzun sürməməlidir. Ondan tezliklə çıxmaq lazımdır. Böhranlı məkanda zaman etibarilə çox qaldıqda o deqradasiya ilə nəticələnir ki, bu da əldə edilmiş bütün nailiyyətləri heçə endirir.

YEK ümumiyyətlə vergi tutumlu obyekt sayılır. Demək olar ki, respublikada mövcud olan bütün vergi növləri bu kompleksdə mövcuddur. Burada vergi yükləri gəlirlərin üçdə birindən artıq həcmdədir. Kompleksdə əsas və unikal vergi yerin təkindən istifadə ödənişi alan və Azərbaycan qanunvericiliyində mədən vergisi kimi adlanan royaltidir. Bu vergi növü ümumiyyətlə neft-qaz sənayesinin təşəkkül tapdığı vaxtlardan bütün regionlarda tətbiq edilir. Dünya təcrübəsi royaltiyə iqtisadi yanaşmanı iki istiqamətdə görür. Birinci

olaraq burada yer sahibinin resursların işlənməsinə təqdim etdiyi hüquq mükafatlandırılır. İkinci tərəfdən isə royalti iqtisadi rentanın ölçüsünü müəyyən edir. İstənilən neft-qaz layihəsində iqtisadi renta satış qiyməti ilə xərclərin dəyərinin orta mənfəət və vergilər nəzərə alınmaqla fərqini nəzərdə tutur. Mövcud yanaşmada royalti neft-qaz resurslarının işlənməsinin iqtisadi səmərəliliyinin uçotu funksiyasını əldə edir. Azərbaycan Respublikasında müvafiq qanunvericiliyə görə mədən vergisi respublika ərazisindəki və Xəzər dənizinin şelfindəki yeraltı sərvətlərdən səmərəli istifadə etmək və onlar çıxarılarkən ayrı-ayrı sahələr arasında yüksək rentabellik səviyyəsi ilə əlaqədar rəqabət münasibətlərini tənzimləmək məqsədilə ödənilir. Mədən vergisi müəyyən edilmiş dərəcələr üzrə məhsulun topdan satış qiymətlərindən (məhsulun maya dəyəri ilə mənfəətin cəmindən) hesablanır və məhsulun maya dəyərində aid edilir.

Respublikamızda vergi sistemi əsasən dövriyyə gəlirinin bazasında formalaşmışdır. Mövcud vergi şərtləri müəyyən layihələrin gerçəkləşməsinə onların səmərəliliyinə təsir edir və kapitalın özünü mənimsəmə, ödəmə müddətlərini ləngidir. Digər tərəfdən qiymətlərin systemsiz liberallaşdırılması, sərt qiymətqoyma siyasəti bu prosesdə özünü göstərir. Belə vəziyyətdə amortizasiya xərcləri artır ki, bu da məhsulun maya dəyərində əks olunur. YEK yüksək fond tutumlu sahə olduğu üçün burada amortizasiya prosesi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bir tərəfdən əsas istehsal fondlarının geniş miqyası digər tərəfdən də yeni əsas vəsaitlərin alınmasında dəyər prinsipsizliyi amortizasiya xərclərinin tutumuna təsir edir. Belə vəziyyətdə kompleksdə əmlak vergisinin də ödənişi miqdarı artır. Şübhəsiz ki, belə hal məhsulun maya dəyərində öz təsirini göstərir. Bu da öz növbəsində bir çox sahələri rentabellsizlik vəziyyətinə gətirir. Quruda neftqazçıxarma kompleksinin rentabellik səviyyəsinə ciddi təsir edən əsaslı faktorlardan biri də bu amildir. Müqayisəli təhlil göstərir ki, respublikada YEK-də

əsas istehsal fondlarının amortizasiya prosesi Qərbdəkindən fərqlənir. Bir çox dövlətlər də bazar prinsiplərinə uyğun olaraq amortizasiya siyasəti daim təkmilləşməyə məruz qalır. Burada amortizasiya siyasəti daha çox elastik xarakterli olduğundan risklərin azalmasına xidmət edir. Qeyd etmək lazımdır ki, respublikamızda amortizasiya prosesinin yaxınlaşdırılması sahəsində müvafiq işlər görülmüşdür. Artıq amortizasiya hesablanmasının yeni (açıq) metodunun tətbiqi üzrə təlimat qüvvəyə minmişdir. Bu da öz növbəsində müəssisələrə sürətli amortizasiya prosesinin tətbiqinə icazə vermişdir. Bizim fikrimizcə YEK-də vergiqoymada islahatlar prosesini aşağıdakı meyllərə bağlamaq olar:

- hesablaşmaları və nəzarəti sadələşdirmək məqsədilə vergi yükünün azaldılması;
- marginal və marginal yataqlarda investisiyaları yönəltməyi stimullaşdırmaqla vergiqoymaya yanaşmanı dəyişmək.
- rəqabəti zəiflətmək, kapitalı cəlb etmək məqsədilə uçot işini təkmilləşdirmək, vergiqoymada digər ölkələrin vergi sisteminin mütərəqqi cəhətlərini nəzərə almaq.

5.2. Əməyin təşkili və məşğulluq problemləri

Yanacaq sənayesinin spesifik xüsusiyyətləri əmək məhsuldarlığına da təsir göstərir. Müasir mərhələdə bu göstəriciyə biganəliyi iqtisadi inkişafa mane olan bir baxış kimi qiymətləndirmək olar. Bununla yanaşı mülkiyyət münasibətlərinin köklü sürətdə təkmilləşdiyi, sahibkarlığın inkişaf etdirilməsinin zəruri olduğu bir şəraitdə əməyin səmərəli təşkili və məhsuldarlığın artırılması probleminin aktuallığı xüsusi xarakter alır. Neftqazçıxarmada əmək məhsuldarlığın istər natural, istərsə də dəyər göstəricilərinin səviyyəsi təkcə əməyin nəticəsi kimi formalaşmır, burada yataqların məhsuldarlığı ilə yanaşı digər təbii amillər də

mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Kompleks amillərin təhlili göstərir ki, əmək məhsuldarlığı qarşıdakı dövrdə iqtisadi islahatların geniş həyata keçirilməsi prosesində də çətin problemlərdən biri olacaqdır. Buna görə də problemin həllinə kömək edən bütün imkanlardan istifadə edilməlidir.

Bir çox dövlətlərdə və beynəlxalq statistikada əmək potensialının hesablanması «işçi qüvvəsi»-işçiləyənlərin ümumi həcmi (iqtisadi aktiv əhali-İ.A.Ə.) və işləmək arzusunda olanlardan (işsizlərin əmək birjalarında qeydə alınmış hissəsi) istifadə olunur. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu göstəricinin müəyyən qüsurlu cəhətləri vardır. Əksər ölkələrdə bu sahədə uçotun pis təşkili və ya heç olmaması onun həcmi, yükünü təyin etməyə çətinlik törədir. Bu xüsusən inkişaf etməkdə olan dövlətlərdə kənd təsərrüfatı sahəsində işsizlər kontinentini və qadınların sayını müəyyən etməyə əngəllər törədir. Lakin bununla belə inkişaf etmiş ölkələrdə işsizliyi əsasən «işçi qüvvəsi» arasındakı mövcud işsizliklə ölçürlər. Bu göstərici Yaponiyada 2%, ABŞ-da 6% Qərbi Avropada 9%-dir. Beynəlxalq Əmək Təşkilatının (BƏT) məlumatlarında 1990-cı illərdə dünyada 120 milyon işsiz olduğu bildirilir. Bununla belə müvafiq statistikaya görə inkişaf etməkdə olan dövlətlərdə 700 minə qədər əhali qismən işsiz sayılır. 1997-ci ilin məlumatlarına əsasən dünyada 1,9 milyard adam işçi qüvvəsi vardır. 2005-ci ildə bu rəqəm 3,1 milyarda çatacaqdır, onun da 95%-i inkişaf etməkdə olan ölkələrin payına düşəcəkdir. İşsizlikdən qurtulmaq üçün isə hər gün 133 min iş yerinin açılması gərəkdir. İşsizlik müasir cəmiyyətin əsas sosial problemi olaraq qalır və onun mikrocoğrafiyası olduqca təzadlıdır. İşsizliyin səviyyəsi yarımfunksional, əmək bazarı nisbətən iri həcmli və müxtəlif olan mərkəzlərdə (London, Paris, Moskva) kiçik olaraq qalır. Şəhər əhalisinin sayı artmaqda urbanisasiyanın səviyyəsi yüksəlməkdə davam edir. Demografik vəziyyətin inkişafının orta proqnozlarına görə yaxın 40-50 ildə dünya əhalisinin sayı 10 milyarda çatacaq və

əksər əhali inkişaf etməkdə olan ölkələrdə cəmləşəcəklər. Bununla bələ qeyd etmək lazımdır ki, planetin quru sahənin 10% ə qədəri hələ də məskunlaşmamış qalmaqdadır. Hesablamalara əsasən yaxın 20-25 il ərzində dünya əhalisinin yarısından çoxu şəhərlərdə yaşayacaqdır. 2025-ci ildə planetimizdə 20 super şəhər olacaqdır.

İşsizlərin və yarımişsizlərin əksər hissəsi iqtisadi geriliyi olan ərazilərdə və böhranlı vəziyyətli xüsusi regionlarda cəmləşir. BƏT-in 1990-cı illərdəki məlumatlarına əsasən işçi qüvvəsi ümumdünya əhalisinin 45%-ni təşkil edir. Burada kişilər 57,5%, qadınlar 32,3% çəkiyə malikdirlər. Bundan başqa əhalinin əmək potensialının müəyyən edilməsində obyektiv təsuratı Rusiya və bu kimi bir sıra ölkələrdə əmək resurslarının hesablanması metodikası verir. Burada əmək ehtiyatları kateqoriyasından istifadə olunur. Əmək ehtiyatları işləmək yaşında olan əmək qabiliyyətli əhalinin və bu yaş həddindən az və çox olan işləyənlərin cəmindən ibarətdir. Buraya əlillər daxil deyildir. Əlillər təxminən 10% əhalini təşkil edirlər və onların 80%-i inkişaf etməkdə olan ölkələrin payına düşür. Əmək ehtiyatlarını işçi qüvvəsinə nisbətə daha dəqiq ölçmək olar Beynəlxalq statistikada işçi qüvvəsi yaşı 15-dən 65-ə qədər əhali qəbul olunur. Bu göstəricidən çıxış edərək müəyyən etmək olar ki, əhalinin 60%-dən artığı işçi qabiliyyətlidir.

Əhalinin mülki fəaliyyətində onun sosial-sinfi və peşəkarlıq heyəti mühüm göstərici hesab olunur. Beynəlxalq statistika BMT, BƏT və digər müvafiq ümumdünya təşkilatları əhalinin öz fəaliyyət kateqoriyasının sinfi təsnifatına aşağıdakıları daxil edirlər:

- 1.Sahibkarlar-istehsal vasitələrinə və muzlu əməyin geniş tətbiqinə malik olanlar.
- 2.Kiçik mülkiyyətçilər-istehsal fəaliyyətini ailə əməyi təşkil edənlər.

3. Əmək haqlarının qeydiyyatını aparmayan istehsal vasitələrinin mülkiyyətçilərinin ailə üzvləri.
4. Muzlu əməklə məşğul olanlar-fəhlə və qulluqçular.
5. İstehsal kooperativlərinin üzvləri.
6. İctimai istehsalda yerləri müəyyən olunmayanlar-yarım işsizlər.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə əhalinin əksər hissəsi istehsal sferasından kənarında fəaliyyət göstərir. Bu da müvafiq ölkənin inkişaf səviyyəsi və iqtisadi durumu ilə xarakterizə olunur. Bununla belə bu kontekstdə təəssüfedicə bir faktor da mövcuddur. Belə ki, dünya əhalisinin 20 milyondan çoxu dinc məhsuldar əməkdən kənarında qalaraq hərbi işlərə cəlb olunmuş, bundan da artıq əhali isə hərbi qüvvələrin xidmətinə səfərbər edilmişlər. Mümkün məşğul əhali sayının ictimaiyyətin digər kontinentlərinə nisbəti hər faktiki işçi üzrə «iqtisadi yükləmə» göstəricisi ilə müəyyən olunur.

Əhalinin sosial müdafiəsi məsələləri dövlətin iqtisadi siyasətinin əsasını təşkil edir. Bu sahədə ardıcıl səmərəli iş aparılmalıdır. Araşdırmalar göstərir ki, yanacaq sənayesində bazar münasibətləri şəraiti ilə bağlı sosioloji tədqiqatların aparılmasına ciddi ehtiyac vardır. İş yerlərinin ixtisarı ağır məsələ olsa da belə proses bazar iqtisadiyyatının tələblərindən doğur. Bundan başqa elmi-texniki tərəqqi inkişaf etdikcə, yeni aztutumlu texnologiyalar yarandıqca, kompüterləşmə şəbəkəsi genişləndikcə fiziki əməkdən istifadə də azalmağa meyl edir. Bazar iqtisadiyyatının inkişaf etdiyi müasir mərhələdə əməyə münasibət əsaslı dəyişikliklərə məruz qalmalıdır. Bu sahədə həmkarlar ittifaqları xüsusilə fərqlənməli, əməyin təşkili, mühafizəsi, iş rejimi, işçilərin istismarının yolverilməzliyi, istirahət, əmək haqqı və ümumiyyətlə bütün sosial müdafiə məsələlərin həllində aktiv iştirak etməlidirlər. Həmkarlar təşkilatları müəssisələrin və bir şöbəsinə çevrilməməli, klassik bazar ölkələrində mövcud tələblərə, standartlara uyğun olaraq sosial müdafiənin yardımçısını olmalıdırlar.

Neft sənayesinin təşəkkül tapdığı dövrlərdə hətta sonrakı sürətli inkişaf mərhələsində yanacaq sənayesində əməyin mühafizəsi aşağı səviyyədə olmuşdur. Bakı neft mədənlərində istehsalatdan xəsarət alanların, peşə xəstəliyinə tutulanların sayı Rusiyanın bütün dağ-mədən sənayesindəki mövcud vəziyyətdən kəskinliklə fərqlənmişdir. Hətta bu dövrdə daha ciddi təhlükəsizlik tədbirləri tələb edən neft sənayesində yangından mühafizə işinin təşkili də qənaətbəxş deyildi. Lakin bunun əksinə olaraq Sovetlər İttifaqı dövründə əməyin mühafizəsinə diqqət artmış və bu sahədə əldə edilmişdir. Hazırda əməyin mühafizəsi, iş yerlərinin təşkili, müasir texnika və texnologiya ilə təchizatında dövlət strukturları ilə kommertiya təşkilatları arasında kəskin fərqlər müşahidə olunmaqdadı. Əsasən dövlət təşkilatlarından qadalanın kommertiya strukturlarında iş yerləri əksərən müasir tələblər səviyyəsində qurulmuş, texniki nailiyyətlərindən geniş istifadə olunmaqla təşkil olunmuş, iş prosesi müasir avadanlıq, rabitə, çap texnologiyası və kompüterlərlə təmin edilmişdir. Lakin bunun əksi olaraq yanacaq sənayesində, xüsusəndə neftqazçıxarma kompleksində iş yerləri 1960-1970-ci illərdəki vəziyyəti xatırladır. Belə müəssisələrə struktur bölmələrin funksiyalarını əks etdirən əsasnamələrin, işçilərin vəzifə təlimatlarının tərtibatının aşağı səviyyəliyi və bəzən də tamamilə olmaması xarakterikdir. Çox müəssisələrdə əməyin mühafizəsi, tibb xidməti, fəhlələrin sığortalanması simvolik xarakter daşıyır. Xarici kapitalın hökmran olduğu müəssisələrdə isə müvafiq sahədə müəyyən üstünlüklər olsa da qərbi ölkələrindəki vəziyyətlə müqayisədə yenədə aşağı səviyyədədir.

Əmək prosesində ABŞ-da avtomobil sənayesinin əsasını qoyanlardan biri H.Fordun (1863-1947) müvafiq xidmətləri də olmuşdur. Kütləvi axın istehsalının konveyer sistemi təşkil etməklə o, əməyin intensivliyinn görünməmiş dərəcədə artmasına, əməyin avtomatizminə gətirib çıxaran fordizmin

əsasını qoymuşdur. Fordun yaratdığı konveyer sistemi əmək məhsuldarlığın artmasına və məhsulun maya dəyərinin aşağı düşməsinə səbəb olmuşdur. Əmək prosesində əməyin reduksiyası da az əhəmiyyət daşımır. Əməyin reduksiyası bilavasitə ictimai əmək şəraitində planauyğun prosesdir və o mürəkkəb əməyin sadə əməyə çevrilməsi ilə xarakterizə olunur.

Neft sənayesində əldə olunan mənfəət hesabına müxtəlif fondlar, iqtisadi həvəsləndirmə, sabitləşmə, sosial iqtisadi inkişaf və digər fondlar yaranmışdır. Bu fondlar hesabına fəhlə və qulluqçuların sosial vəziyyəti nisbətən yaxşılaşmış, məhsuldarlığın artırılmasında stimullar əldə olunmuşdur. Lakin indi bu fondların məzmununda da dəyişikliklər aparılmalıdır. Onların funksional qayəsi bazar prinsiplərinə adaptasiya olunmalıdır. Elmi-texniki tərəqqini yüksək inkişaf etdiyi bir mərhələdə əmək məsələsinə xüsusi qayğı ilə yanaşılmalı işçilərin təhsil və ixtisas səviyyəsinin yüksəkdilməsinə müəssisə və təşkilatlarda müntəzəm attestasiyaların keçirilməsinə diqqət artırılmalıdır. İerarxiya pilləsində yüksəliş proteksanizmə deyil, professionallığa söykənməlidir. Yeni iqtisadi münasibətlərə uyğun idarəetmə strukturlarının yaradılması əməyin səmərəli, elmi təşkili, respublika iqtisadiyyatının dirçəlməsi üçün mühüm şərtlərdən biridir. Buna görə də yanacaq sənayesində iqtisadi islahatların aparılması dərinləşdiklə, əməyin səmərəli təşkilinə, sosial müdafiə məsələlərinə munasibət köklü dəyişikliklərinə müşayət olunmalıdır.

5.3. Yanacaq sənayesinin inkişaf mərhələsində əməyin ödənişinin təhlili

Respublikamızın bazar iqtisadiyyatına keçiddə üzləşdiyi çətinliklərdən biri də əməyin ödənişi, əmək haqqı və onunla bağlı problemlər olaraq qalır. Yeni iqtisadi münasibətlərin

formalaşdığı illərdən əmək haqqının vaxtında ödənilməsi problemi indiki məqamda daha kəskin xarakter almış və demək olarki bütün təsərrüfat sahələrini əhatə etmişdir. Bu problem də MDB məkanında yeni müstəqil dövlətlərdə müxtəlif çalarlı və miqyaslı olmaqla sezilməkdədir. Əmək haqlarının xroniki verilməməsi halları Rusiyanın yanacaq energetika kompleksində dərin kök salmışdır. Bu ölkədə əmək haqlarının verilməsində gecikmələr iqtisadiyyatın bir çox strukturlarında, o cümlədən daş kömür sənayesində etiraz aksiyaları ilə müşayət olunmuş, müntəzəm xarakter almış hökumət dəyişiklikləri ilə nəticələnmişdir. Yanacaq energetika kompleksində məvacib problemi əsrin sonunda bir çox postsovet ölkələrində müşahidə olunmuşdur.

Əvvəlcə ARDNŞ-də sonradan respublikanın yanacaq-energetika kompleksinin digər sahələrində, hətta nəğd sulla birbaşa xidmətlər göstərən YEK-i əhatə edən təchizat təşkilatları «Azərenerji», «Azəriqaz», səhmdar cəmiyyətlərində də əmək haqlarının verilməsində sürəkli olaraq gecikmə halları yaranmış və indi də davamlı qalmaqdadır. Azərbaycanın bütün yanacaq energetika kompleksində hazırda 120-mindən çox işçi fəaliyyət göstərir və onların mütləq əksəriyyəti xeyli müddətdir ki, əmək haqlarını vaxtı-vaxtında ala bilmirlər. Əmək haqlarının verilməsi üzrə gecikmələr 3-6 ay, yardımçı və istehsalı dayanmış müəssisələrdə isə daha çox, bir ildən artıq dövrü əhatə edir. Bu baxımdan neftçıxarılanların vəziyyəti daha problematik xarakter almışdır. Hazırda respublikamızda orta aylıq əmək göstəricisi 170-180 min manat, yanacaq sənayesində isə 250-300 min manat həcmindədir. Respublika Həmkarlar İttifaqı Konfederasiyasının son hesablamalarına görə (01.01.1999) bir nəfər işləməyən üçün yaşayış minimumu 333 min, işləyən üçün isə 400 min manat təşkil edir. İnsanlar öz əmək qabiliyyətlərini sabit saxlamaq üçün elmi əsaslandırılmalara görə gün ərzində 2600 kilokalori enerji ekvivalentində ərzaq qəbul etməlidir. Azərbaycanın indiki orta

aylıq əmək haqqı kontekstində bu ərzaq istehlakı 1144 kilokaloriya bərabərdir. Göründüyü kimi aldığımız məvaciblər yaşayış minimumu standartının orta səviyyəsindən də aşağıdır. Bu göstərici yanacaq sənayesində minimal səviyyəyə yaxın olsa da, işçilərin ağır fiziki əmək sərfi müqabilində olduqca aşağı həddədir. Bununla bələ hazırda yanacaq sənayesində istehsal xərclərində əmək haqqının xüsusi çəkisi Sovetlər dövrünə nisbətə çox aşağıdır.

Əmək haqqının ölçü prinsipi Azərbaycanın neft sənayesində və ümumiyyətlə bütün dünya neft hasilatı kompleksində maraqlı aspektlərlə doludur. Melumdur ki, artıq ötən əsrin son onilliklərində Azərbaycanda xüsusən də Bakıda neft sənayesi zamanın və iqtisadiyyatın tələblərinə uyğun olaraq müvafiq infrastrukturda formalaşmışdır. Azərbaycan iqtisadiyyatında tarixi ənənə olmuş ticarət, əkinçilik, maldarlıq, sənətkarlıq peşələri kapitalizmin təşəkkülü ilə ölkəmizdə müəyyən qism və ölçüdə neftçi sənəti ilə əvəz olunmağa başlamışdır. Neftçi peşəsi Azərbaycanın mentalitetində və mədəniyyətində dərin kök salmış, azərbaycanlı böyük Sovetlər məkanında müəyyən mənada neftçi anlamında bulunmuşdur. Bu anlam həm də yeni milli folklorumuzun atributuna çevrilmişdir. Azərbaycanın XX əsrin mədəniyyəti tarixində bu peşəyə rəğbət və hörmət bir çox film və tamaşalarda, xalq mahnılarında əks olunmuş, əsrin ortalarında sürətlə tikilən mədəniyyət ocaqları, klublar, neftçi adı ilə bağlanmış, xalq qəhrəman neftçilərə mahnılar qoşmuşdur. Lakin illər Azərbaycan neftçisinin vəziyyətinə sosial durumuna da təsir etmişdir. Ötən əsrdə neftçilərin vəziyyətini indiki ilə müqayisə etmək müxtəlif parametrlərdə qüsurlu olsada burada müəyyən paralelləri, fərqli və üstün cəhətləri görməmək mümkün deyildir. Sovet ideoloji prizmasından Azərbaycan tarixini yazanlar bu ənənəvi prinsiplərə uyğun olaraq inqilabdan qabaqkı Azərbaycan neftçilərinin vəziyyətinin acınacaqlı olduğunu israrlamışlar. Azərbaycan neftçisinin iqtisadi

vəziyyəti neft epoxasının başlanğıcında tarixi materiallara və statistik məlumatlara görə az təminatlı olmuşdur. Lakin bu az təminatlılıq onun o zaman ki, iqtisadi tələblərini müvafiq dərəcədə əks etdirmişdir. Əlbəttə fəhlənin aldığı məvacib dəbdəbəli həyat üçün cüzi, görünməz məbləğdə idi. Elə buna görə də böyük Azərbaycan şairi M.Ə.Sabir müasirləri olan fəhlələrin vəziyyətin özünün məşhur «Fəhlə» şerində daha aydın təsvir etmişdir. «Bir abbası gün müzdunu milyonmu sanırsan, axmaq kişi insanlığı asanmı sanırsan». Bununla belə fəhlənin aldığı məvacib şübhəsiz ki, ailəsinin dolanışığına minimal olsada kifayət etmişdir. Başqa cür ola da bilməz. Əks halda iqtisadi aktivliyi ilə seçilən azərbaycanlılar digər yaşayış imkanlarını axtarmış olardılar.

XIX əsrin sonunda Bakı neft mədənlərində çalışan fəhlələr işəməzd, vaxtaməzd olmaqla aylıq (oklad) və günəməzd formada əmək haqqı almışlar. Daha geniş işə aylıq əmək haqqı forması yayılmışdır. Ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində neft mədənlərində orta aylıq əmək haqqı 17-21-rubl arası, mədəncilərin məvacibi işə 15, şagirdlərin 12,5, qazmaçıların 10 rubl həcmində olmuşdur, Dövrün və sahənin əmək haqqı sistemində fəhlənin milli mənsubiyyəti və peşəkarlığı da qiymətləndirilmişdir. Ən az məvacib alanlar az ixtisası ilə fərqlənənlər xüsusəndə cənubi Azərbaycandan gələnlər olmuşlar. Az ixtisaslılar daha ağır fiziki əməyə cəlb edilmiş, nisbətən aşağı donluq almışlar. Bu dövrlərdə Rusiya imperiyasının quberniyası olan Azərbaycanda əmək haqqı digər bölgələrə nisbətəndə daha aşağı miqdarda olmuşdur. Sərf olunmuş vaxt ölçüsündə Bakı neft mədənlərində ixtisaslı fəhlənin əmək haqqı 50, 56 qəpik olduğu halda, Moskva ətrafi regionda qara fəhlə 60 qəpik miqdarında məvacib almışdı. Bununla belə əsrlərin qovşağında Bakı neft mədənlərində 1 saatlıq fəhlə işi 4,6 qəpik, Moskva quberniyasında işə 5,07 qəpik həcmində hesablanılırdı və Azərbaycanın bütün təsərrüfat sahələrində əmək haqları Rusiyanın iqtisadi inkişaf

etmiş regionları ilə müqayisədə aşağı səviyyəli idi. Azərbaycan Rusiya imperiyası ərazisinin cəmi 0,4, əhalisinin 1,4%-ni təşkil etdiyi halda, onun bütün sənaye istehsalının 5%-ni verirdi, fabrik-zavod fəhlələrinin isə 8%-ni əhatə edirdi. Hələ 1897-ci ildə Azərbaycanın məşğul olan əhalisinin 13,7%-i sənayenin payına düşürdü ki, bu göstərici Rusiyada 1913-cü ildə belə 9 faizdən çox deyildi. Statistik məlumatlara görə hətta bu dövrdə ilk təlabat malları Moskvaya nisbətdə 15-20% bahalıq ilə fərqlənirdi. 1900-1903-cü illərdə Rusiya iqtisadiyyatını bürümüş böhran Azərbaycana, xüsusəndə neft sənayesinə öz təsirini göstərmiş işçilərin sayı 1901-ci ildəki 35911 nəfərdən 1903-cü ildə 26866-nəfərə düşmüşdür. Böhran neftçilərin sosial həyatına ciddi təsir etmiş, əmək haqqının səviyyəsi xeyli zəifləmişdir. Dövrün istehsal mədəniyyətinə uyğun olaraq geniş tətbiq edilən cərimə sanksiyaları da neftçilərin həyatında əsaslı sürətdə əks olunmuşdur. Müəyyən dövr ərzində sabitləşmə müşahidə olsuna da 1908-1909-cu illərdə yeni iqtisadi böhran əmək haqlarının növbəti dəfə aşağı düşməsi ilə müşayiət edilmişdir. 1907-ci ilin sonunda bütün Azərbaycan neft sənayesində 48726 nəfər fəhlə işləyirdi. İşçi qüvvəsinin 64,5 faizi 156 neft şirkətinin 16 nəhəngində cəmləşmişdi. İqtisadi böhranın nəticəsində işçilərin sayı 1909-cu ildə 11 min nəfər əmək haqqının səviyyəsi isə 10-15% aşağı düşmüş və böhranın xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq bu dövrdə ərzaq məhsulları 60-65% artmışdır. 1909-cu ildən sonra Rusiyada və Azərbaycan iqtisadiyyatında yaranmış canlanma nəticəsində neft sənayesində işləyən işçilərin sayı artmış, 1913-cü ildə ümumi olaraq 60 min nəfər təşkil etmişdir. Bu illərdə əmək haqlarının verilməsində gecikmələr, fəhlələrin sosial şəraitindəki çətinliklər, həmkarlar ittifaqlarının formalaşmasına əsaslı təsir etmişdi. Bununla əlaqədar yeni bağlanan kollektiv müqavilələrdə iş günü 9 saatlıq rejimə keçirilmişdi.

Bütün dövrlərdə neftin qiymətinin dəyişkənliyi daş kömürün rəqabət qabiliyyətinə ciddi təsir etmişdir. Rusiyalı

alim, tarix elmləri doktoru İ.Dyakonovanın tədqiqatlarında Rusiyanın neft və daş kömür sənayesində əmək haqqı məsələləri onlar arasındakı fərqi və oxşar cəhətlər geniş tədqiq edilmişdir.²³

Əsrin əvvəllərində Bakı neft sənayeçilərinin qurultay şurasının statistika bürosunun sədri olmuş V.İ.Frolov özünün «Neft təsərrüfatının iqtisadiyyatı» kitabında qeyd etmişdir ki, neft hasilatı sənayenin elə sahələrindədir ki, burada istehsal xərclərində əmək haqqı məsrəfləri çox aşağıdır. Lakin kömür sənayesində isə bunun əksinə olaraq müvafiq göstərici yüksək həddədir. Məhz bu məziyyət neft sənayesində baş verən arasıra tətillərin səbəbi olmuş və nəticədə tətillər əmək haqqlarının müəyyən qədər artırılmasına nail olmuşlar. Neftin və kömürün maya dəyəri haqqında məlumatlara çar Rusiyasında və həmçinin digər bu kimi ölkələrdə açıqlanması qəbul olunmurdu. Lakin buna baxmayaraq müəyyən miqdar məlumatları arxivlərdə aşkar etmək mümkün olmuşdur. İnqalabdan qabaqki məşhur neft sənayesi statistikasının mütəxəssisləri olan S. və L.Perşkilərin məlumatlarına görə 1821-1872-ci illərdə neft mədənlərinin fəhlələrinin əmək haqqları ümumi istehsal xərclərinin 5,14-10% miqdarında olmuşdur. Lakin həmin dövrdə kömür sənayeçilərinin (Donbasda) əmək haqqı xərcləri ümumi xərclərin 83,65%-ni təşkil etmişdir. 1899-cu ildə ayrı-ayrı neft şirkətlərində fəhlələrin əmək haqqı istehsal xərclərinin 10,94%-i, 1912-ci ildə isə 3,51%-i həcmində olmuşdur. Bununla belə bu dövrdə mədən fəhlələrinin əmək haqqı digər sahələrin fəhlə peşələrindən aşağı idi. Neft sənayesində 20-ci əsrin əvvəllərində Rusiyada əmək haqqı xərcləri istehsal məsrəflərinin 10%-dən yüksək olmamışdır. Müvafiq meylər digər ölkələr, xüsusəndə ABŞ üçün də səciyyəvi idi. Bu dövrdə ABŞ-da 1 barrel neftin (159 l) maya dəyəri 2 dollar olmuşdur ki, onun da 8,9 %-i əmək haqqı xərcləri təşkil etmişdir,

²³ Журнал «Нефть России» № 1 1998 год «Кому, за что и почему».

Rusiyada 1917-ci ilin oktyabr çevrilişi, xarici müdaxilə və vətəndaş müharibəsi illərində neft sənayesində işləyənlərin sosial vəziyyəti daha da ağırlaşmış əmək haqqı xeyli aşağı düşmüşdü. Sənaye inkişafı cəhətdən Azərbaycan özünün nəinki bütün qonşularını habelə Moskva və Peterburqdan sonra bütün Rusiya mərkəzi quberniyalarını da əhəmiyyətli dərəcədə ötüb keçirdi. Birinci Dünya və Vətəndaş müharibələri dağıntılarından sonra da bir müəssisəyə düşən işçi heyətinin qədərinə görə Azərbaycan həm qonşu respublikalardan, həm də orta Zaqafqaziya səviyyəsindən xeyli yüksək mövqə tutmuşdu. Ədalət naminə qeyd olunmalıdır ki, sovet hakimiyyətinin ilk illərində milliləşdirmə yeni iqtisadi siyasət epopeyasında və bütün Sovet dövrü ərzində neftçilərin əmək haqlarında və sosial şəraitində mütərəqqi dəyişikliklər baş vermişdir. Əmək haqları total iqtisadiyyatın prinsiplərinə uyğun olaraq yeni sistemdə və formada inkişaf tapmışdır. Əməyin ödənilməsində müxtəlif mükafatlandırma sistemləri tətbiq edilmiş, ilin yekunlarına və fasiləsiz iş stajısına görə əlavə əmək haqları ödənilmişdir. 1925-1926-cı illərdə Bakı neft rayonunda və Donbasda məhsulun maya dəyəri aşağıdakı kimi səciyyələnmişdir. Bakı rayonunda 1 ton neftin maya dəyəri 19 rubl 20 qəp, Donbasda 1 ton kömürün maya dəyəri 9,77 qəpik, Bakı rayonunda əmək haqqı 1 ton neftə 2 rubl 70 qəp-maya dəyərinin 14%-i həcmində, Donbasda əmək haqqı 1 ton kömürdə 4 rubl 82 qəp və ya maya dəyərini 49,4%-i həcmində. Qeyd etmək lazımdır ki, 1930-cu illərdə Rusiyada kömür sənayesində istehsal xərcləri yüksək həddə olmuşdu. Sovet hökuməti bu iqtisadi gərginliyi azaltmaq məqsədilə o zamanlar məşhur olan «Staxanov hərəkəti»ni «səhnəyə» çıxarmışdır ki, burada da Almaniyanın Rur mədənlərinin kömürçülərinin iş təcrübəsindən geniş istifadə edilmişdir. 1951-ci ildə neft hasilatında maya dəyəri sabitləşmə əldə edilmiş, 1954-cü ildə isə yenidən kəskin aşağı düşməyə başlamışdır. Bu illərdə kömür sənayesində əmək haqqı xərcləri ümumi maya dəyərinin

60%-i həcmində idi. 1950-60-cı illərdə neft sənayesində əmək məhsuldarlığı daş kömür sənayesindən yüksək olmasına baxmayaraq müqayisəli ölçüdə yenə də aşağı həddə olmuşdur. 1968-ci ildə neft və qaz sənayesində əmək haqqı xərcləri neftin maya dəyərinin 3,1, qazın isə 2,6% faizini kömür sənayesində isə 60, 1970-ci illərin sonunda isə 50 faizi həcmində idi. Azərbaycanın neft sənayesi Sovet tarixi dövründə müxtəlif inkişaf və enmə prosesləri ilə müşayiət olunmuşdur. II dünya müharibəsindən sonra Sovetlər İttifaqının digər regionlarında yeni neft yataqlarının kəşfi və istismarı ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan neft sənayesində öz mövqeylərini itirmiş respublikada əmək haqqı səviyyəsi ümumittifaq göstəricisindən aşağı həddə enmişdi. Xüsusən 1970-1980-ci illərdə «Azneft» İB qeyri rentabelli işlədiyi dövrlərdə orta əmək haqqı səviyyəsi ümumittifaq göstəricisindən 10-20% aşağı olmuşdu. 1970-ci illərdə «Azneft» İB ölkənin 30 neftqazçıxarma birliyi arasında işçilərin orta sayına görə ən yüksək, əmək məhsuldarlığı səviyyəsinə görə isə son hədd göstəricilərinə malik idi. Konkrent olaraq 1970-ci ildə «Azneft» İB-də çalışan 50302 nəfərin orta əmək haqqı 131,4, «Xəzərdənizneftqaz» İB-nin 26293 işçinin orta aylıq əmək haqqı 150,3 rubl, SSRİ neft sənayesində işçilərin ümumi sayı 584605 nəfər, orta aylıq əmək haqqı isə 150,3 rubl təşkil etmişdir. Bu dövrdə Azərbaycan neftçilərinin əmək haqqları işçilərinin orta sayı 400-nəfərdən bir qədər çox olan «Qırğızneft» və 2201 nəfər işçi sayı olan «Tacikneft» istehsalat birliklərindəki orta əmək haqqı səviyyəsindəndə aşağı olmuşdur. SSRİ-də müəyyən edilmiş siyasətə görə neftqazçıxarma sənayesində orta əmək haqqı digər sahələrə nisbətən yüksək müəyyən edilirdi. Araşdırmalar göstərir ki, 1920-1985-illərdə neftqazçıxarma sənayesində əmək haqqı bütünlükdə respublika üzrə olan göstəricidən yuxarı olmuşdu. Yalnız metallurgiyada, sonralar kimya və neft kimyası, maşınqayırma sənayesində orta əmək haqqı yanacaq sahəsi üzrə səviyyəni ötüb keçmişdir.

Məlumatlara görə ABŞ-da da əmək haqqı xərcləri kömür sənayesində istehsal xərclərinin yarısından çoxunu təşkil edir. Lakin okeanın o tayında Amerikada neftin maya dəyərində əmək haqqı xərcləri kommersiya sirri kimi bağlı saxlanılır.

Statistik dinamika və aparılan təhlil son yüz ildə neft və daş kömür sənayesində belə bir fərqin olduğunu bir daha təsdiqləyir ki, həmişə rentabelli olan neft sənayesində əmək haqqı daş kömür sənayesinə nisbətə çox aşağı həddə olmuşdur. Məhz bu aspektləri nəzərə alaraq, yeni iqtisadi münasibətlərin qurulduğu və inkişaf etdiyi, xüsusi ilə də yanacaq sənayesində iqtisadi islahatların yeni keyfiyyət aldığı bir şəraitdə kompleksdə əməyə münasibət əsaslı dəyişikliklərə məruz qalmalı, əmək haqqlarının yüksəldilməsinə diqqət artırılmalıdır. Neftçilərin bütün yanacaq sənayesində işləyənlərin əmək haqqlarının vaxtı-vaxtında verilməsi tezliklə səhmanlanmalı bu mənfi praktikanı yaşadan amillər zərərləşdirilməmişdir.

Hazırda neftqazçıxarma kompleksində ayrı-ayrı təşkilatlarında 1 ton neftin hasilat xərclərin yalnız 1%-i əmək haqqının payına düşür. Bu qeyri-normal bir göstəricidir. Müqayisə üçün göstərək ki, uzun bir dövr ərzində neftqazçıxarma sənayesində əmək haqqı istehsal xərclərinin 15-20%-ni təşkil etmişdir. Heç şübhəsiz ki, bu cür uyğunsuzluq materialların, avadanlıqların qiymətlərinin xeyli dərəcədə bahalaşması, müasir şəraitdə qiymət siyasətindəki nöqsanlarla da bağlıdır. Ona görə də belə bir vəziyyətdə qiymətlə bağlı göstəricilərin struktur təhlilinə tənqidi yanaşılmalı və bu, elmi, əməli baxımdan narahatlıq doğurmalıdır.

Son illərdə bazar münasibətlərinə keçid ilə bağlı çətinliklər arasında əmək haqlarının qaldırılması problemləri də qalmaqdadır. Azərbaycanda yanacaq sənayesində və ümumilikdə bütün iqtisadiyyatda əmək haqlarının aşağı səviyyəsi və vaxtılı-vaxtında verilməməsi qismən də monetarist siyasətlə əlaqədardır. Bu proses təkrar istehsal və tədavül

prosesinə ciddi təsir göstərməkdə və yeni borclar şəbəkəsini genişləndirməkdədi. İndi Azərbaycan iqtisadiyyatında xüsusən də yanacaq sənayesində debitor və kreditor borclarının həddi müqayisə olunmaz bir səviyyəyə çatmışdır. Analoji vəziyyət nisbətən aşağı səviyyədə yeni müstəqil dövlətlər arasında da mövcuddur. Neft sənayesində çeşidli vergi nomenklaturası, budcə təxsisatlarının ilk növbədə ödənişi, kompleksin maliyyə səmərəsizliyində yeni amil deyildir. Uçot, mühasibat və maliyyə işini qeyri səmərəli təşkili əmək haqqlarının verilməsində başlıca maneə olaraq qalır.

5.4. Elektrik enerjisi və qaz təhcizatında abonent sisteminin yaxşılaşdırılması imkanları.

1993-cü ildə Ümumdünya İnkişaf və Yenidənqurma Bankı Azərbaycan qaz sisteminin bərpası layihəsinin maliyyələşdirilməsi üzrə qərar qəbul etmişdir. Bunun təşəbbüscüsü və əsas səbəbkarı Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyası (BİA-Dünya Bankının bölməsidir) olmuşdur. Elə həmin il Yaponiya hökuməti də Azərbaycanda qazın nəqli sistemində investisiyaya olan ehtiyacın üstün cəhətləri müəyyənləşdirilmiş, sahədə müvafiq işlərin görülməsi üçün layihə hazırlanmasına əvəzsiz olaraq pul vəsaiti ayırmışdır ki, bu da Dünya Bankı xətti ilə proqram üçün kredit verilməsində əsas götürülmüşdür. Layihənin müəllifi və məsləhətçisi Fransanın «Sofreqaz» şirkəti Azərbaycanın qaz sisteminin bərpasına 90 milyon ABŞ dollar həcmində sərmayə qoyulmasını məqsədəuyğun saymışdır. Bu layihənin gerçəkləşməsində əsas məqsəd kimi qazdan istifadənin səmərəliliyini artırmaq, köhnəlmiş və etibarsız sayğacları dəyişdirməklə itkiləri azaltmaq, ölçü cihazlarını təkmilləşdirmək, sayğacların sınaqdan keçirən avadanlıqlar almaq, sayğacları olmayan istehlakçılara sayğaclar quraşdırması götürülmüşdür. Bundan başqa istifadə olunan

qazın uçotunu təkmilləşdirmək, müasir qaz sayğacları və avadanlıqlarının tətbiqi hesabına qazın reallaşdırılması üzrə əməliyyatların kommersiya əsasına keçirmək, qaz sektorunun inkişafına və qaz təchizatı kompleksinin kommersiyalaşdırılmasına köməklik göstərmək, xətlərdə sızmanın aşkarlanması, qazın keyfiyyətinin analizi və katod mühafizəsi sisteminin yaxşılaşdırılması da əsas vəzifələrdən olmuşdur. 1996-cı ilin oktyabr ayında Azərbaycan hökuməti ilə Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyası arasında 20,2 milyon ABŞ dolları məbləğində Azərbaycanın qaz sənayesinin inkişaf üçün kredit ayrılması haqqında saziş imzalanmışdır. Kreditin qüvvəyə minməsi günündən «Azəriqaz» QSC nəzərdə tutulan layihənin icrasına başlamış və bu işin icrası 2000-ci ilin sonuna qədər həyata keçiriləcəkdir. Layihənin ümumi dəyəri 24 milyon dollardır və 3,8 milyon dollarını ödənişini «Azəriqaz» QSC öz üzərinə götürmüşdür. Nəzərdə tutulan işlər əsasən xarici mənbələrdən daxil olan investisiyalar hesabına reallaşmaqdadır. Bununla belə müvafiq sahədə işlərin səmənlanmasında daxili imkanlar da az deyildir.

Enerji və qaz təchizatında fərdi abonentlərlə və qeyri dövlət müəssisələri ilə nəğdi hesablaşmaların yaxşılaşdırılması ciddi olaraq mövcud normativ hüquqi aktlar, müvafiq təlimat və əsasnamələr əsasında aparılmalıdır bu enerji daşıyıcılarının ödənməsi sistemi differensial xarakter daşmalıdır. Məlumdur ki, Azərbaycanda əhali işıq və qaz haqqlarını minimal tarif dərəcələri ilə ödəyir və bütün yük istehlakçı-müəssisələrin üzərinə düşür. Elektrik enerjisi abonentlərinin sayı qaz təhcizaqındakından çoxdur. Lakin hər iki sistemdə abonentlərlə iş zəif təşkil edilib. Bunun nəticəsidir ki, burada çoxlu itkilərə yol verilir. Pulların yığılı satışın 15-20%-ni əhatə edir. 1996-cı ildə Bakının üç rayonunda (Nəsimi, Əzizbəyov və Binəqədi rayonları) abonentləri mənzillərində Çin istehsalı olan qaz sayğaclarının ilk partiyasını pulsuz şəkildə quraşdırmağa başlamışdı. Həmin proqram təbii qazdan istifadəyə nəzarəti

gücləndirməyə və ona qənaət edilməsini nəzərdə tutur. Bu qənaət mütəxəssislərin hesablamalarına görə 10 min qaz qurğusunda 3000 dollar təşkil edə bilər. Fəqət yerdə qalan partiyaların quraşdırılması ləngiyir, onların alınmasına dair danışıqlar davam edir və tərəflər razılığa gələ bilmirlər. Bununla belə elektrik enerjisi təhcizatında da yeni tip sayğacların quraşdırılmasına ehtiyac böyükdür.

Beynəlxalq aləmdə formalaşmış praktikaya əsasən illik qaz balansı öncə əhali, məişət və sənaye sektorları üzrə paylanır, yerdə qalan hissə isə enerji sektoruna verilir. Azərbaycanda isə əks proses həyata keçirilir ki, fikrimizcə bu yolverilməzdir. Dikər tərəfdən, elektrik enerjisi təsərrüfatında olduğu kimi təbii qazın da xeyli hissəsini istixanalar, uçotda olmayan kommersiya strukturları, qeyri standart qaz cihazlarından istifadə edilən və xəttə gizli qoşulanlar israf edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, statistikaya görə respublikada 1,1 milyon qaz abonentlərinin istifadəsində 155 min standart qaz cihazları, 930 min qızdırıcı radiatorlar, 307 min qeyri-standart qaz kalonkalara, 35 min divar peçləri və 32 min kərpiç peçləri vardır. Hesablamalara görə respublikada geniş intişar tapmış qızdırıcı, qeyri-standart qızdırıcı cihazlarının yandıra biləcəkləri qazın həcmi 2,6 milyard kubmetr miqdarında ola bilər. Lakin statistik məlumatlara və hesabatlara əsasən bu növ qaz cihazlarından ildə orta hesabla 1,2-1,4 milyard kub metr qaz yandırılır. Bu hesaba isə qeydiyyatda olmayan çoxsaylı fərdi istixanalar daxil deyildir. Müvafiq hesablama əsasən ehtimal etmək olar ki, respublikada 1,4 mln. ədəd qeyri-standart qaz cihazları vardır. Bir qeyri-standart qaz cihazı isə 3-4 ailənin qaz istifadə normasına bərabərdir. Buna görə də qazın qeyri-səmərəli istifadəsi nəticəsində əhəlinin yarısının təbii qaza olan tələbatı ödənilmir. Qeyri-standart qaz cihazlarından istifadəyə son qoyularsa elektrik enerjisinə tələbat xeyli zəifləyər transformator və kabellərin sıradan çıxmasının qarşısı alınar. 1980-ci illərdə qış mövsümündə Bakıya sutkada 13 mln.

kub metr qaz verildiyi halda hazırda bu rəqəm 7-8 mln. kubmetrə enmişdir. Bununla belə həmin illərdə sutkada 40 milyon kub metr təbii qaz hasil olunurdu. Hazırda isə «Azəriqaz» QSC-nin sərəncamında olan qazdan sutkalıq 17 milyon kub metr (4 mln. kub metri anbarlardan) qazın 50%-dən çoxu Bakıyı verilir. Qeyd etmək lazımdır ki, «TASİS» proqramı çərçivəsində 1996-cı ilin noyabrında Fransanın «Sofreqaz» şirkəti, Yunanıstan «Enerqo qrup» şirkəti ilə birgə Azərbaycan Respublikasının qaz təsərrüfat kompleksinin Abonent xidməti şöbələrinin işinin yaxşılaşdırılmış layihəsini işləyib başa çatmışdır. Bu layihə aşağıdakı istiqamətləri əhatə edir:

- əməliyyat, hüquqi əsaslar, təşkilat və idarəetmə nöqtəyi-nəzərdən abonent xidməti şöbələrinin fəaliyyətini yaxşılaşdırılması üzrə «Azəriqaz» QSC-nin real və çevik tövsiyələrlə təmin edilməsi;
- müəssisələrinin fəaliyyət planının investisiyalar üzrə gəlir və xərclərin analizi üzrə tərtibi;
- abonentlərin yeni idarəetmə sisteminin tərtibi. (Bu sistemin «Azəriqaz» QSC-nin Səbail rayonunda «pilot layihəsi» şəklində tətbiq edilmişdir);
- fəaliyyət üçün işçilərin tədrisi və «pilot layihəsi» texniki xidməti və bu sistemin genişləndirilmə potensialı;
- muasir proqram təminatı və avadanlıqlarla «Azəriqaz» QSC-nin nümayəndələrinin Avropa ölkələrində təhsilinin təşkili.

Elektrik enerjisindən istifadə də səmərəlilik azalmaya meyillidir. MDB ölkələri və Monqolustan üçün Avropa İttifaqının təşəbbüsü ilə yaradılmış «TASİS» proqramı bu ölkələrdə bazar iqtisadiyyatına və demokratik cəmiyyətə keçiddə «nou-xau»nu dəstəkləmək, iqtisadi-siyasi münasibtlərin inkişafına lazımı zəmin yaradılmasını həyata keçirir. İndi bu proqrama əsasən «Azərenerji» SÇ-də də

səmərəliliyin artırılması sahəsində müvafiq iş aparılır. Abonentlərlə iş daim təkmilləşmə tələb edir. Bu sahədə səmərələşdirici təkliflər və proqramların işlənilib hazırlanması və geniş intişar tapmalıdır. İnnovasiyaların «nou-xau»ların tətbiqi üçün ilkin olaraq sınaq işləri aparılmalı, pilot layihələri həyata keçirməlidir. Hər iki sistemdə ən keyfiyyətli sayğacların quraşdırılması imkanları müvafiq tendrlərin keçirilməsi yolu ilə həllini tapmalıdır. İtkilərin azaltmaq məqsədi nlə aralıq nəzəratçı sayğaclardan da istifadə praktikasına keçmək məqsəduyğundur. Respublikamız uzun müddət qaz və elektrik enerjisi sarıdan bolluq təşkil edən regionlardan olmuşdur. Resursların bol olduğu məkanlara isə israfçılıq xasdır. Müasir tələblər, bazar iqtisadiyyatının prinsipləri isə optimal qənaət tələb edir.

Azərbaycanda elektrik enerjinin və təbii qazın səmərəli istifadəsi sahəsində əsaslı dəyişikliklər sürət götürməmişdir. Təhcizat prosesində hələ də çoxlu qanun boşluqları mövcuddur. Mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarında təhcizatın yaxşılaşdırılması, itkilərin qarşısının alınması sahəsində müvafiq normativ hüquqi aktların qəbulu işi qənaətbəxş sayıla bilməz. Bu prosesi çox vaxt subyektiv amillərin təsiri ilə ləngimələrə məruzdur. Səmərəliliyin artırılması, itkilərin minimum həddə endirilməsi problemi daha çox yerlərdəki işin təşkilindən asılıdır. Belə məsələlər müvafiq proqramlar üzrə operativ tənziplənməlidir. Səmərəliliyin yüksəldilməsində müvafiq qurumlarda ayrı-ayrı işçilərin marağın artırılmasına qayğı göstərmək, ciddi iş rejimi tətbiq etmək gərəklidir. Bu işdə müəyyən qədər də özəlləşdirməyə səy edilməlidir. Artıq təhcizat sisteminin özəl əllərə verilməsi məqamı yaxşılaşmaqdadır. Burada müvafiq qanunlar qəbul edildikdən sonra ayrı-ayrı münasib məntəqələrdə elektrik enerjisi və qaz təhcizatı şəbəkələrin özəlləşməyə vermək vacibdir. Belə proses zənnimizcə abonent sistemdə yaxşı nəticələrə səbəb olar, ödənişlərin vaxtı vaxtında yığılması reallaşar. İndi ki,

məqamda əhalinin sosial vəziyyəti enerjidaşıyıcılarının pulunun ödənilməsinə müvafiq deyildir. Lakin iqtisadi artım təmin edildəkcə əhalinin sosial müdafiəsi və yaşayış səviyyəsi yaxşılaşdıqca abonentlərin ödəniş qabiliyyəti də artacaqdır. Belə olan təqdirdə borc problemi aradan qalxacaqdır.

Elektrik enerjisi istehsalında da modernləşmə prosesi gedir. Bu da öz növbəsində stabil enerji təminatını kömək edəcək və abonent sistemdə də ödəniş məsuliyyətini artıracaqdır. İndi Şimal DRES-nin gücünün artırılması üzrə işlər genişlənməkdədir. Layihənin istismara verilməsi 2001-ci ilə planlaşdırılır. DRES-in rekonstruksiyasının ilkin mərhələsini Yaponiya dövləti maliyyələşdirəcək. Bu məqsədlər üçün 165 milyon dollar kredit ayrılmışdır. İkinci mərhələdəki işlərə görə də Yaponiya 160 milyon dollar vəsait ayırmışdır ki, bu da Qaradağ qaz-kompressor stansiyasının inşasına və Qaradağ-Digah və Digah-Şimal DRES qaz kəmərinin tikintisinə məsrəf olunacaqdır.

5.5. Yanacaq energetika kompleksində ekoloji problemlər

Dünyanın 4,5 milyard illik tarixi ərzində təbii proseslərə nisbətə insanların yer kürrəsinə təsiri əvvəllər cüzi hesab edilirdi. Lakin müəyyən olunmuşdur ki, son 40 min il ərzində insanlar planetin səthinə ciddi təsir etmişlər. Elmi-texniki tərəqqinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq bu təsir dairəsi daha da genişlənməkdədir. İnsanın hazırkı təsərrüfat fəaliyyəti çox min illər mənimsənilməmiş coğrafi sahələri, qütb zonası, dünya okeanı, kosmik fəzanı fəth etməkdədir. Təsərrüfat fəaliyyətinin genişlənməsi təbii ehtiyatlardan ekstensiv istifadə, tullantıların nəhəng miqyaslılığı bütün bunlar planetin müqabil imkanları qarşısında ciddi əkslik törədir. Şirin su ehtiyatları azalır, atmosferin, dəniz və çayların özünü təmizlənmə prosesi tarazlıqdan çıxır. Gündəlik işi zamanı insan ətraf mühitin çirklənməsində fəaliyyətini o qədər də dərinə dərk etmir.

Lakin son onilliklərdə ətraf mühitin çirklənməsinin ciddi problem olmasını insanlar duymaqladırlar. Bəşəriyyətin planetin taleyinə əsaslı narahatçılığı məqamı gəlmişdir. İndi bütün səylər bu çox çətin, mürəkkəb prosesə köklənməkdədir. Beynəlxalq formlarda planetin ümumi tarazlıq problemləri bu gün daha çox müzakirə olunur. İnkişafda ətraf mühitə minimal zərərlə optimal nəaliyyətlərin əldə edilməsi, başqa sözlə «davamlı inkişaf» konsepsiyası BMT-nin ətraf mühit və inkişaf konferensiyası-YUNSED-in 1992-çc ildə Braziliyanın Rio-de-Caneyro şəhərində toplantısında təsdiq edilmişdir. Xüsusi təqdirəlayıq hal isə toplantıda qəbul edilən «XXI əsrin gündəliyi» sənədidir. Qəbul olunmuş sənədi yer planetinin yeni yüzillikdə ilk əsas qanununun işlənilib hazırlanmasına bir cəhd kimi də qiymətləndirmək olar.

Məlumdur ki, karbon qazı atmosferdə, istixanalarda, orancereyalarda olduğu kimi günəşin şüa enerjisini buraxır və bunun əksinə olaraq yerin istilik şüasını saxlayır. Nəticədə «istixana effekti» adlanan hadisə baş verir. Bununla karbon dioksidinin atmosferdə qalması prosesi artır. Bu meşələrin yanğını, qırılması, sənayenin ətraf mühitü çirkləndirməsi ilə daha da qabarıqlıdır. Göründüyü kimi zərərli qazların iqlimə təsiri böyükdür. Yer üzündə canlıları günəşin ulturabənövşiyi şüalarından müdafiə edən və iqlim şəraitinə təsir göstərən atmosferin mühüm hissəsi ozon qatı hesab olunur. Ozon qatının pozulmasına azot turşusu, ağır metallar, o cümlədən xlor, ftor və brom ciddi təsir edir. 1978-ci ildə Antarktidanın üzərində iri ozon dəliyinin olması müşahidə edilmişdir. Son illər peyklər vasitəsi ilə belə dəliklər Arktikada, ABŞ-da Avropada və Rusiya üzərində görünmüşdür. 1995-ci ildə Şərqi Sibirdə rekord ölçüdə, sonrada isə 1996-cı ilin sonunda Antarktida üzərində ən nəhəng ozon dəliyi müşahidə olunmuşdur. Bu aspektdə sivilizasiyanın perspektivləri o qədər də ürək açan deyildir. Bütün bunları nəzərə alaraq 1985-ci ildə Vyana konvensiyası, 1989-cu ilin yanvarın 1-də qüvvəyə

minmiş Monreal protokolu ozon dağıdıcı maddələrin istehsalını və tətbiqini qadağan etmişdir. Ətraf mühitə təsir edən amillərdən biri də nüvə enerjisinin törətdiyi radioaktiv çirklənmədir. 1986-cı ildə Çernobil AES-də qəzadan sonra atom enerjisi istehsalında məhdudlaşmalar baş vermişdir. Belə bir hesablama mövcuddur ki, əgər bütün AES-lər bağlanaraq daş kömür sisteminə keçərsə bunun üçün əlavə olaraq 600 milyon ton daş kömür lazım olacaqdır. Belə olan tədqirdə ətraf mühitə əlavə olaraq 2 milyard ton karbon qazı, 30 milyon tondan çox azot oksidi, 50 milyon ton kükürd və 4 milyon ton kül buraxılmış olar. AES-lərin istismarı dünya miqyasında hər il 400 milyon ton neftin qənaətinə səbəb olar. Hazırda BMT-nin ətraf mühit üzrə proqramı (YUNEP), beynəlxalq atom enerji agentliyi (MAQATE), və ümumdünya səhiyyə təşkilatı (ÜST) birlikdə ekoloji problemlərin həlli üzrə müxtəlif layihələr gerçəkləşdirməkdədirlər.

Yanacaq Energetika Kompleksi təbii ehtiyatların nəhəng istehlakçısı olduğu üçün ətraf mühütün də çirklənməsində payı yüksəkdir. YEK-in müəssisələri zərərli tullantıları atmosfərə 50%-ni, su hövzələrinə 30%-ni və torpaq sahələrinə isə 25%-ə qədərini buraxırlar. Hava hövzəsinin istilik elektrik stansiyaları və kiçik istilik qurğuları daha çox çirkləndirirlər. Ümumi çirklənmə balansında YEK-də müvafiq hissəni hasilat və emal sahəsi əhatə edir. Karbohidrogen tullantılarının əksər hissəsi açıq neft rezervualarında buxarlanma ilə əlaqədar yüngül fraksiyaların ayrılması və eyni zamanda səmt qazının yığılması tədbirlərindəki nöqsanlarla xarakterik olur. Müasir mərhələdə neft-qaz magistral kəmərlər şəbəkəsində istismarla əlaqədar ekoloji problemlər daha da kəskinləşmişdir. Lakin bununla belə tullantıların 35%-i neft çənlərinin qeyri hermetikliyi ilə əlaqədardır. Atmosferin çirklənməsində qaz sənayesinin də müvafiq çəkisi vardır. Hazırki məqamda bazar münasibətlərinin genişləndiyi bir şəraitdə yeni stimullar və prioritetlər meydana çıxır. Belə vəziyyətdə ekoloji şəraitin

xeyli dərəcədə pisləşməsi də mümkündür. Problemin həlli isə ciddi hüquqi və iqtisadi tənzimləmə tədbirləri görülməsini tələb edir.

Neftqazçıxarma, neft emalı, kimya, metallurgiya və digər sənaye sahələrinin fəaliyyəti Bakı, Sumqayıt və Abşeron yarımadasında xeyli ərazinin çirklənməsinə gətirib çıxarmışdır. Təkcə rəsmi statistikaya görə, bu gün respublikada 3 milyon ton toksik maddə toplanmışdır ki, bunlar da torpaq örtüyünə, yeraltı sulara, eləcə də müxtəlif yollarla (külək, yağış, su axınları) Xəzər dənizinə daxil olur. Bundan əlavə, xeyli ərazi sahəsi tikinti, kommunal zibilləri, daş, çınqıl və qum karxanlarının tullantıları ilə çirklənmişdir. Böyük miqdarda toksik və kimyəvi tullantılar da şlamın əmələ gəlməsinə səbəb olur. Neft yataqlarının intensiv işlənməsində bu problem daha da aktuallaşır. Xarici neft şirkətləridə öz iş prosesində hazırda yığılıb qalmış tullantıların basdırılması problemi ilə üzləşmişlər. Bakı şəhərinin Qaradağ rayonunda yerləşən yeganə şlam basdırılan yerlər çoxdan yararsız hala düşmüş və toksik maddələrin yeni yığılımı üçün müvafiq qəbiristanlıqan tikilməsi zərurəti yaranmışdır, Belə bir obyektə basdırma ilə yanaşı emal prosesini də reallaşdırmaq mümkündür. Avropa İnkişaf Bankı bu lahiyə üçün neft şirkətlərinə kredit ayırmağa da hazırdır. Belə bir qəbiristanlıq barədə məsələni Dövlət Ekologiya Komitəsi hələ 1980-ci illərdə müzakirə etmişdi. Burada əsas maneə respublikanın rayonlarının heç birinin öz ərazisində belə bir obyekt inşasına razılıq verməməsidir. Digər səbəb isə əsaslı vəsait kasadlığı olmuşdur, Bu proqramın gerçəkləşdirilməsi üçün müvafiq profili mütəxəssislər hazırlamaq lazımdır. Yeni ekoloq mütəxəssislər təhlükəli toksik tullantıların emalından tutmuş basdırılmasınadək neytrallaşdırma prosesinin tam reallaşmasını həyata keçirməli olacaqdır.

Tullantıların ləğvi məsləsi hazarda çox qlobal xarakter almışdır. Məişət sənaye və kənd təsərrüfatı tullantıları, neftin

sızması, ağır metalların və zəhərli maddələrin torpağa hopması, atom-elektrik stansiyalarının tullantıları və sair ilə yanaşı karbohidrogen ehtiyatlarından istifadə və ətraf mühitə çoxlu ziyanlar verməkdədir. Məlumatlara görə hər il iqtisadi inkişaf etmiş dövlətlərdə bir adam 10 kq yaxın məişət tullantısı xaric edir. Bu proses bizim respublikamız üçün də tipikdir. Azərbaycanda istehsalat və sənaye tullantılarının utilizasiyası üzrə lahiyələrə xarici investorların cəlb edilməsinə bu sahədə uzun müddət qanunvericiliyin olmaması öz təsirini göstərmişdir. Lakin bunları nəzərə alaraq Milli Məclis «İstehsalat və məişət tullantıları haqqında» qanunu artıq qəbul etmişdir. Qanunun qəbulu Azərbaycana ətraf mühitin qorunması məsələlərini tənzimləyən mühüm beynəlxalq Bazel müqaviləsinə qoşulmaq şansını vermişdir.

Dəniz və okeanlarda neftin daşınması zaman ortaya çıxan biləcək neftin sızmaları üzrə məsuliyyəti artırmaq, ekoloji təhlükəsizliyi zəiflənmək məqsədilə 60-dan çox ölkənin iştirak etdiyi «neftin çirklənməsi zamanı vurulan zərərin vətəndaş məsuliyyəti haqqında» beynəlxalq konvensiya mövcuddur. Bu konvensiyaya görə fors-majör halları istisna olmaqla bütün vəziyyətlərdə məsuliyyət nəzərdə tutulmuşdur.

Neftqazçıxarma müəssisələrində istehsal xərclərinin müəyyən hissəsi ekoloji tədbirlərin həyata keçirilməsinə yönəldilməlidir. Məsələyə həm lokal, həm də qlobal baxımdan yanaşmaq lazımdır. Təkcə Abşeron yarımadasında çirklənmiş torpaq sahələrinin ümumi sahəsi 35 min hektardan çoxdur. Bəzi yerlərdə neft məhsulları hopmuş torpaqların bərpası ekoloji rekultivasiya prosesləri həyata keçirilməkdədir, Respublikanın YEK-nin çox müəssisələrində ekoloji məsələlərlə məşğul olan müvafiq bölmələr fəaliyyət göstərirlər. Lakin onların fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması vacibdir. Müvafiq bölmələrdə çalışanların peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi onların, vəzifə səlahiyyətlərinin yeni normativ-hüquq aktlarla tənzimlənməsində bu vacib işlər sırasındadır.

Bütün bunlara baxmayaraq, YEK-də ekoloji problemlərin həllinə diqqət artırmaqdadır.

Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq iqtisadiyyatımızın digər sahələrində olduğu kimi, yanacaq sənayesində ekoloji prosesdə də canlanma müşahidə olunmaqdadır. Artıq bu məsələ daha çox diqqəti cəlb etməkdədir. Neft mədənlərində abadlıq, təmizlik və digər ekoloji əməliyyatların genişlənməsi vüsət almaqdadır. Sahələrin təmizlənməsi, neft avadanlıqlarının, kəmərlərin, mancanaq dəzgahlarının rənglənməsi bu yeni prosesin atributlarındadır. YEK-də xüsusən də neft mədənlərdə ekoloji vəziyyətin sağlamlaşdırılması, ekoloji mədəniyyət bütün sahələrdə bərqərar olmalıdır. Bunları nəzərə alaraq respublikamızın neftçi alimləri mədən sahələrində vəziyyətin nisbətən sağlamlaşdırılması məqsədilə tədqiqatları genişləndirirlər. Məli quyuların qazılması spekterinin genişləndirilməsi təklif də müdafiə olunmaqdadır. Belə proses mədən sahələrini mövcud artıq yerüstü avadanlıq və yeraltı xətlərdən təmizləyər və ekoloji səmərəni artırır. Son vaxtlar Abşeron yarımadasında əksər neft yataqlarında suvurma müddətli aparılmadığından və bu proses vaxtaşırı təkmilləşdirilmədiyindən yerüstü avadanlıqlar yararsız hala düşmüşdür. Vəziyyətdən çıxış yolu problemin həllində kömək olacaq institutların bu işə cəlb edilməsi müvafiq araşdırmaların aparılması, tədbirlər proqramlarının işlənilməsi və gerçəkləşdirilməsi ilə həll edilə bilər. Bununla belə respublikada ekoloji mədəniyyətin yüksəldilməsi üçün də mühüm tədbirlər görülməlidir, Kompleksdə ümumi ekoloji vəziyyəti yaxşılaşdırmaq üçün ekoloji fond yaradılmalı və torpaqların rekultivasiya işi sürətləndirilməlidir. Respublika Ekologiya və Təbiətdən Mühafizə Komitəsi öz səlahiyyətlərindən istifadə edərək bu kompleksdə nəzarəti gücləndirməli və müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsini təmin etməlidir.

İqtisadi islahatların aparıldığı indiki şəraitdə neft yataqlarının intensiv istismarı ilə bağlı yaranmış ağır ekoloji vəziyyətin tənzimlənməsinə kompleks yanaşılmalı problemin həlli yaxın gələcəyin prioritet istiqamətlərindən biri olmalıdır. Qeyd olunduğu kimi, neft mədənləri sahələrində ayrı-ayrı təşəbbüslərlə müəyyən işlər görülsə də bu iş tam yetərli sayıla bilməz. Son on illiklər dünyada baş verən ekoloji fəlakətlər bir çox sosial və mənəvi problemləri artırmışdır. Ekoloji riskləri təhlükəsizliyi və məsuliyyəti zəiflətmək məqsədi ilə sığorta prosesi fəaliyyət dairəsi bu sahədə genişlənməkdədi. Bu kontekstdə ekoloji sığortalıanmada müvafiq normativ-hüquqi aktlarda parametrlərinin müəyyən edilməsi zərurəti də mövcuddur. Hazırda hələki ekoloji riskləri qiymətləndirən universal metodika və hesablama mexanizmləri yoxdur. Bu olduqca mürəkkəb bir məsələdir və o hər bir konkret hadisədə öz həllini tapır. Neft sənayesində müvafiq riskləri azaldmaq məqsədi ilə Rusiyada İ.M.Qubkin adına Dövlət Neft-Qaz Akademiyasında İxtisaslaşdırılmış Elmi Şirkət "Texnogen və ekoloji riskləri qiymətləndirən agentlik" yaradılmışdır. Analoji qurumların respublikamızda da yaradılmasına ehtiyac vardır. Böyük neft hasilatı gerçəkləşdikcə bu sahəyə də vəsaitin yönəldilməsi artacaqdır. Heç şübhə yoxdur ki, gələcək nəsil daha çox ekologiya meyilli olacaq ana təbiətin hifz olunmasında daha yetərli səy göstərəcəkdir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

XX əsrin sonunda əldə edilmiş dövlət müstəqilliyi xalqın taleyində onun mücadilə hərəkətində ən dəyərli nəticə olmaqla yanaşı həm də böyük sosial siyasi hadisədir. Məhz bu hadisə indi Azərbaycan respublikasını yeni sınaqlara fundamental iqtisadi-siyasi dəyişikliklərə səsləyir. Bazar iqtisadiyyatı, demokratik prinsiplər, dünya birliyinə inteqrasiya, işgüzar əməkdaşlıq, dövlətçiliyin, müstəqilliyin möhkəmləşdirilməsi, siyasi iqtisadi təhlükəsizliyi təminatı, milli dəyərlərin qorunması bütün bunlar yeni yüziliyin ilk onilliklərində tam möhkəmlənən nəticəyə çevrilməlidir. Görüləcək işlərin təminatı təkcə siyasi alətlərlə ərsəyə yetmir, onun leymotivini iqtisadi amillər də qaynaqlamandır. Bu quruculuqda siyasi düşüncə ilə yanaşı iqtisadi təfəkkür də öncül səciyyəlidir.

Əsrlərin qovşağında Azərbaycan tarixi məqamlarını yaşayır. Postsovet ölkələrində keçid dövrü kimi motivləşən tarixi axında onun da potensialı yeni məzmununda formalaşır. İqtisadi dirçəliş hadisələrə rəşional yanaşmaq tələb edir. Bu gün respublika iqtisadiyyatı mümkün potensialının çox az hissəsi ilə dövriyyə olunur. Böhranlı vəziyyət, tənəzzül meylləri hələ bitməmiş görünür. Keçid dövründə müəyyən qədər qamətini saxlamış sahə isə Yanacaq Energetika Kompleksi olaraq qalır. İndi dövlət büdcəsini əsas hissəsinin YEK-in hesabına formalaşdığı bir dövrdə bu sahəyə diqqətli, qayğılı yanaşmaq daha real xarakter daşımaldı. Hazırda kompleksdə elə bir struktur bölmə yoxdur ki, investisiya ehtiyacında olmasın, reanimasiya gözləməsin. Köhnə neft-qaz yataqlarında enmənin qarşısı müəyyən dərəcədə alınsada yüksəliş nəzərə çarpmır. Emal sənayesi tam gücü ilə işləmir, elektrik enerjisi təchizatında fasilələr bitməmiş, respublika əhalisinin əksər hissəsi təbii qazdan qədərincə istifadədə bilmir. Maliyyə təchizat sistemi pozulmuş, əmək haqqlarının ödənişi prosesini deformasiya uğramışdır. İnfrastruktur köhnəlməmiş, maşın və avadanlıqlar istismar müddətini sona

yetdiyindən istehsal modifikasiya ehtiyacındadı. Bütün bunlarla yanaşı yeni fiksal tələblər meydana gəlmiş, borclar şəbəkəsi hörmüçək toru kimi bütün iqtisadiyyatı bürümüşdür. Xərclər artmış, ayrı-ayrı istehsal sahələri rentabelsiz bir vəziyyətə düşmüşdür. Sadalananlar Azərbaycan iqtisadiyyatında və YEK-də tamamilə mənfi halların cərəyan etdiyinə bir işarə deyildir. Respublika iqtisadiyyatı və onun ayrı-ayrı sahələrində olduqca keyfiyyətli səmərəli təqdirə layiq cəhətlər və meyllər çoxdur. Bizim məqsədimiz də yüksəlişin təmin edilməsində müəyyən cəhətləri araşdırmaqla sağlamlaşdırmaya, iqtisadi terapiyaya yol açmaq, sürətlə dəyişən hadisələrdə respublikanın Yanacaq-Energetika Kompleksinin yenidən təşkilinə, onun gücünün artırılmasına nail olmaq, müvafiq nəzəri stimullaşdırmanı həyata keçirməklə, baş verəcək iqtisadi paradoksları yumşaltmaq, təhlil etmək ifadə olunmuşdur.

Elmi-tədqiqat predmetin qoyuluşundan başlayır. Yeni geopolitik vəziyyətdə Azərbaycanın yanacaq sənayesinin iqtisadi problemlərini əks etdirən tədqiqat işində müvafiq araşdırmalar aparılmış, mümkün təhlil işi yerinə yetirilmişdir. Monoqrafiyada sahə elmi ilə bağlı neftçi-iqtisadçı alimlərin tədqiqatlarına, eləcə də müəllifin əldə etdiyi informasiyaya, araşdırılmalara, şəxsi hesablamalarına əsaslanaraq Azərbaycanın yanacaq sənayesinin dinamikası, inkişaf mərhələləri təhlil edilmiş, burada mövcud reallığınduzgün qiymətləndirilməsi, kompleksin fəaliyyət şəbəkəsinin yaxşılaşdırılması onun iqtisadi tarixinin öyrənilməsi üçün bu və ya digər dərəcədə əhəmiyyət kəsb edən nəticələr əldə edilmişdir:

- bazar münasibətləri şəraitində müstəqil Azərbaycan Respublikasının Yanacaq Energetika Kompleksində ilk dəfə olaraq iqtisadi islahatların aparılması kompleks şəkildə tədqiq edilmişdir;
- Azərbaycanın yanacaq sənayesinin, xüsusəndə neft hasilatı tarixinə retrospektiv baxış keçirilmiş, yeni

- geopolitik vəziyyətlə əlaqələndirmədə oxşar və fərqli cəhətlər müəyyən olunmuşdur;
- dünya təsərrüfatında müasir inteqrasiya proseslər, meyillər, qlobalaşma və regionlaşma faktorları Azərbaycanın energetik kompleksi kontekstində təhlil edilmiş, beynəlxalq aləmdə neft ehtiyatlarının bölgüsü, yerləşməsi, sivilizasiya makroregionlarda bu ehtiyatların qeyri-bərabər paylanması tarixi-coğrafi və iqtisadi aspektləri göstərilmişdir;
 - energetik kompleksdə iqtisadi-maliyyə göstəricilərinin yaxşılaşdırılması imkanları, iqtisadi artımın təminatı perspektivlərinin əsas istiqamətləri müəyyən edilmiş, aparılan iqtisadi islahatların strategiya və taktikası haqqında müvafiq tövsiyələr hazırlanmış, mümkün proqnozlar verilmiş, səmərəli iqtisadi fəaliyyət mexanizmi təklif edilmişdir;
 - YEK-ni yenidən təşkilində investisiya siyasətinin rolu, xarici investorların cəlb edilməsi, daxili ehtiyatların səfərbər edilməsi yolları göstərilmiş, kompleksdə əməyin təşkili, əmək haqqı, uçot və vergi sisteminin yaxşılaşdırılması istiqamətində araşdırmalar aparılmış pozitiv meyillər müəyyən edilmişdir;
 - azad bazar, rəqabət münasibətlərinin inkişaf etdiyi bir şəraitdə istehsal xərclərinin metodoloji əsasları araşdırılmış, onun səviyyəsi ilə xam neftin qiyməti arasındakı nisbət sahə və qlobal baxımdan təhlil edilmiş, yaxın və uzaq gələcəkdə neftqazçıxarma səviyyəsinin normal fəaliyyətinin təminatı yolları göstərilmişdir;
 - yanacaq energetika kompleksində struktur dəyişikliklərinin istehsalın geniş restruktizasiyasının aparılması, müasir tələblərə cavab verən idarəetmə mexanizminin yaradılması təklif olunmuşdur;
 - kompleksdə səmərəliliyin təminatı, onun maliyyə

vəziyyətinin yaxşılaşdırılması yolları göstərilmiş, enerji və qaz təchizatının yaxşılaşdırılması sahəsində «nou-xau»lardan, innovasion-texniki nailiyyətlərdən istifadədə nəzəri-praktiki tövsiyyələr verilmiş, milli sahibkarlığın, neft biznesinin inkişafı, özəlləşdirmə, səhmləşmə, lisenziya, konsensiya prosesinin aparılması xüsusiyyətlərin araşdırılmış, milli dövlət mənafeələrinə uyğun gələn istiqamətlər müəyyən edilmişdir.

Yerinə yetirilmiş tədqiqat əsasında respublika yanacaq sənayesinin strukturunun yenidən təşkili, kompleksdə daxil olan müəssisələrinin fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması, Azərbaycanın yanacaq-energetika balansının müəyyən edilməsi, köhnə yataqlarda neft-qaz hasilatının daxili ehtiyatlar hesabına təminatının yüksəldilməsi, iqtisadi islahatların dərinləşməsinə kömək edən müvafiq nəticələr də alınmışdır. Tədqiqat işinin materialları bu istiqamətdə gələcəkdə daha geniş elmi işlərin aparılması, iqtisadi ədəbiyyatların və dərs vəsaitlərinin hazırlanması, yanacaq sənayesinin problemlərinin öyrənilməsi, XX əsrdə Azərbaycanın neft-qaz sənayesinin iqtisadi tarixinin yazılmasında və s. istifadə edilə bilər.

Azərbaycan öz müstəqilliyi yolunda ilk mərhələni qət etmişdir. Qarşıda çətin, şərəfli vəzifələr durur. Bu yol isə uğurlu addımlar, ardıcıl səylər tələbedir. İndiki reallıq hələ də milli, iqtisadi təhlükəsizlik baxımından çətin hava şəraitinin uzun sürəcəyini bəyan etsə də xalqın sapsılmaz iradəsi mövcud maneələri tezliklə aşıb keçəcəkdir. Azərbaycanın istiqbalı yeni əsrdə daha da möhkəmlənəcək və dönməz olacaqdır.

Дünyanın sivilizasiyalı regionları

Dünya ölkələri arasında ÜDM-in adam başına bölgüsü və digər iqtisadi göstəricilərin xarakteristikası

Makro regionlar	Ölkələr	Əhali mln. nəfər	Ərazi min km ²	Adam başına düşən ÜDM (\$)	Dünyanın mühüm 500 korporasiya		Adam başına düşən enerji istehlak kq neftə ekvival.	Mineral xammal					
								Neft		Təbii qaz, milyard m ³		Daş kömür	
								ehtiyat mlyd.t	hasılt	ehtiyat	hasılt	ehtiyat mlyd.t	hasılt mln.t
İllər		1995	2000	1994	1982	1995	1995	1998	1994	1998	1994	1998	1994
1	2	3	8	4	5	6	7	9	10	11	12	13	14
ŞAm	1.ABŞ	263250	9373	25510	215	153	7905	4,6	368	5,6	530		920
ŞrAs	2.Yapon	125200	372	36728	76	141	3825	0,05	0,7				7
ŞQA	3.AFR	81620	257	25104	36	40	4097	0,1	0,01	340		230	62
QA	4.Frans	58050	551,5	22947	25	42	3839	0,1	4		3		10
QA	5.İtaliya	57387	301,2	17945	10	12	2710	0,1	5		14		
QA	6.İngiltə	58458	242,5	17420	59	33*	3754	5,0	130		75	190	55
QA	7.İsveçr	7202	41,3	37193	9	3	3603						
QA	8.İsveç	8780	449,9	22323	6	16	5803						
QA	9.Norve	4337	324,0	25481	2	2	5326	8,0	122,6	1200			
QA	10.Finla	5107	338,0	19208	1	2	5954						
QA	11.Dani	5181	43,0	28092			3996	0,2	0,5				80,0
QA	12.Nider	15505	41,2	21414	5	10**	4558	0,1	1,6		1,1		
QA	13.Avstr	7968	83,8	24568	2	6	3276						4,3
QA	14.Belç	10113	30,5	22530	3		5091						
QA	15.Luks	406	2,6	30596									
QA	16.İslan	270	103,0	24630									
Şam	17.Kand	29463	10000	18534	21	6	7795	1,1	89		158		
AOK	18.Avstr	18088	7700	18651	3	4	5173	0,7	30		155		
AOK	19.Y.Zla	3575	268,7	14508			4352		1				1
ACS	20.CAR	41465	1221	3009	1		2253						197
AOŞ	21.İzrail	5630	14,1	14403	1		2815						
QA	22.İrlan	3553	70,0	14461	2	6	3136						
QA	23.İspan	39621	507,6	12349	1		2414	0,2	0,7				
QA	24.Portu	9823	92,1	8814			1828						
QA	25.Yuna	10451	132,0	7473			2235	0,1	0,05				
MŞA	26.Cexiy	10300	93,0	3497			3902		1,9				102
MŞA	27.Maca	10115		4017			2355				7,1		20
MŞA	28.Slove	1945	312,7	7019			1506						7
MŞA	29.Polşa	38385		2405			2563				4,0		216
MŞA	30.Slova	5353		2334									4
LAK	31.Brazi	161790	8512	3486	2	4	691		36				5
LAK	32.Meks	93764	1973	4261	1		1577	7,2	154		27		
ŞrAs	33.Çin	1221462	9561	439		2	647	3,0	147	200		1500	970
Ças	34.Hind.	93674	3288	321	2	1	243		37		17		255
LAK	35.Arge	34587	2800	8243	1		1399		37		25		
LAK	36.Uruq	3186	176,2	4856			623						
LAK	37.Vene	21844	912,0	2748	1	1	2331	9,3	150				
LAK	38.Çili	14262	756,9	3711			943	2,3				960	

AOŞ	30.Iran	67283	1648	1019			1565	12,1	176,9				
AOŞ	40.Iraq	20450	434,9										
AOŞ	41.Əlcəz	27940	2381,	1531				1,3	57		76		
ŞrAs	42.Tayv	21200	36,0	11604	2	1							
ŞrAs	43.C.Kr	45000	99,6	8220	7	12							
CŞAs	44.Mala	20140	333,0	3585			1711		32				
CŞAs	45.Taila	58791	514,0	2469			770						
CŞAs	46.Flipp	67581	299,7	958	1		364						
AOŞ	47.Türk	61945	780,0	2155	3	1	955	0,3	4				60
AOŞ	48.Suriy	14665	185,2						12				
AOŞ	49.Iorda	5440	96,2	1526			517						
AOŞ	50.Misir	62931	1001,0	756			608	5,6	46				
AOŞ	51.Tunis	8896	164,0	1792			590		5				
AOŞ	52.Moro	20728	446,5	1167			307						
LAK	53.Kolu	35101	1141,8	1853			613	*	30		16,5	6,1	
LAK	54.Ekva	11460	283,6	1478			517	*					
LAK	55.Peru	23780	1285,2	2158			351		8,4				
LAK	56.Boliv	7415	1098,6	765			307						
LAK	57.Para	4960	407,0	1630			613						
MŞA	58.Rumı	22835	237,5	1325			1750		9,5		33		38
MŞA	59.Bolq	8750	110,9	1214			2786						
LAK	60.Kuba	11041	110,9	1250									
LAK	61.Ks.Ri	3424	51,1	2509			558						
LAK	62.Salva	5768	51,1	1449			219						
LAK	63.Qvat	10621	109,0	1254			186						
LAK	64.Qond	5654	112,1	575			169						
LAK	65.Nika	4433	148,0	436			241						
LAK	66.Domi	7823	48,7	1371			340						
LAK	67.Haiti	7180	27,8	800			111						
CAs	68.SLnk	18354	65,6	654									
LAK	69.T.Tb	1306	5,1	3686			4549						
LAK	70.Surin	423	163,3	2800			1112						
LAK	71.Yam	2450	11,5	1669			520						
ACS	72.Qabo	1320	267,6	3035			380		18				
ACS	73.Bostv	1487	604,0	2865									
AOK	74.PY.Q	4302	462,8	1286			236						
ŞrAs	75.Honk	5865	0,1	21620			2280						
ŞrAs	76.Sinqa	2850	0,6	23776		1	6556						
AOK	77.Y.Ko	181	19,1	6000									
QA	78.Malt	366	0,32	6600									
AOŞ	79.Kıpr	742	9,3	10260									
LAK	80.Baqa	276	13,9	11800						243			
AOŞ	81.Bəxr	964	0,69	7460									
LAK	82.Barb	262	0,4	6560									
LAK	83.Pana	2631	77,1	2683			586						
ACS	84.Ryun	653	2,5	3900									
ACS	85.Mavr	1117	2,04	3077			387						
ŞAm	86.Berm	61	0,53	27100									
AOŞ	87.BƏƏ	1905	78,0	21420				4,3	50	3150			
AOŞ	88.Qata	551	11,4	12820					92,7	4000	6		
AOŞ	89.Kuve	1547	20,2	15181			7615	12,7	10				
CŞAs	90.Buri	285	5,8	14240					388,		12		
AOŞ	91.S.Ərə	17880	2150,0	6586			4744	35,0	9				
AOŞ	92.Oma	2163	300,0	5537			2374	4,0	26	260			
AOŞ	93.Liviy	5407	1760,0	6600					68				
CŞAs	94.Indo	197588	19000	917			393	8,2	66,0	2500	90		9
CAs	95.Pakis	140500	796,0	412			255						
CAs	96.Banq	120433	142,7	222			65						
Acs	97.Niger	111725	923,3	326			167	2,8	120	2,8	30		

CŞAs	98.Vyet	74545	332,0	216			105		10			
MŞA	99.Litva	3751	65,2									
MŞA	100.Lat	2681	64,6									
MŞA	101.Esto	1582	45,2									
RAR	102.Rusi	148010	17075	2539			4038	5,0	316	4000	607	271
RAR	103.Ukr	51380	603,7	1759			3292	0,7	4,2	0	18,0	94,4
RAR	104.Belo	10140	207,6	1951			2692	0,2	1,8		0,3	
RAR	105.Mol	4432	33,7	854			962					
RAR	106.Qaz	17151	2717,3	1081			3710	12,0	20,3		5,0	104,0
RAR	107.Gür	5460	69,7									
RAR	108.Erm	3410	29,8	705			667					
RAR	109.Azə	7560	86,6	472			1414	4,0	9,0	1000	6,0	
RAR	110.Tm	4100	488,1	1172			3198	8,0	6,0	1500	28,0	3,8
RAR	111.Özb	22843	447,4	960			1886	0,5	6,5	0	47,5	
RAR	112.Qır	4740	199,9	592			715		0,1	400	0,04	0,8
RAR	113.Tac	6100	143,1	360				0,1	0,03	0,1	0,03	0,1

* İngilis-Holland korporasiyalari daxil edilməklə

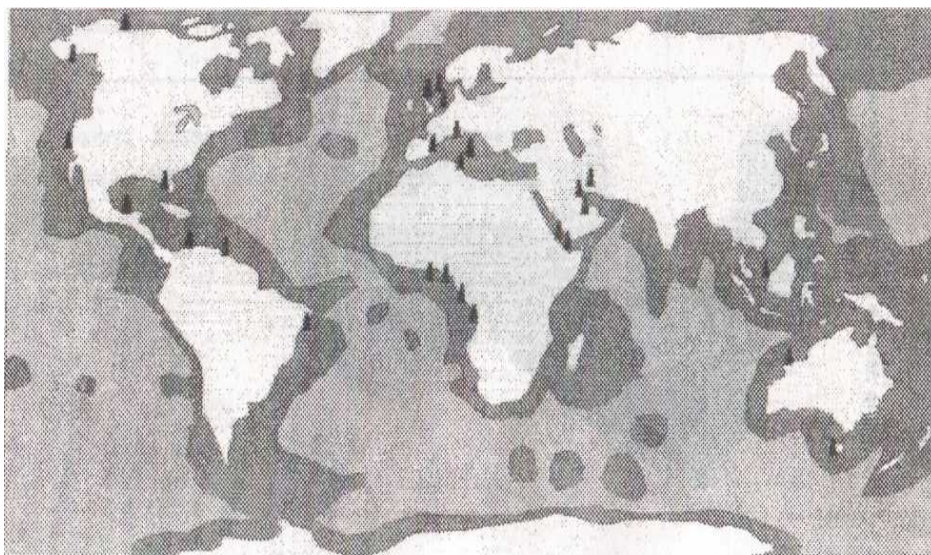
** Holland-İngilis korporasiyalari daxil edilməklə

Xəzər dənizi sektorial bölgədə

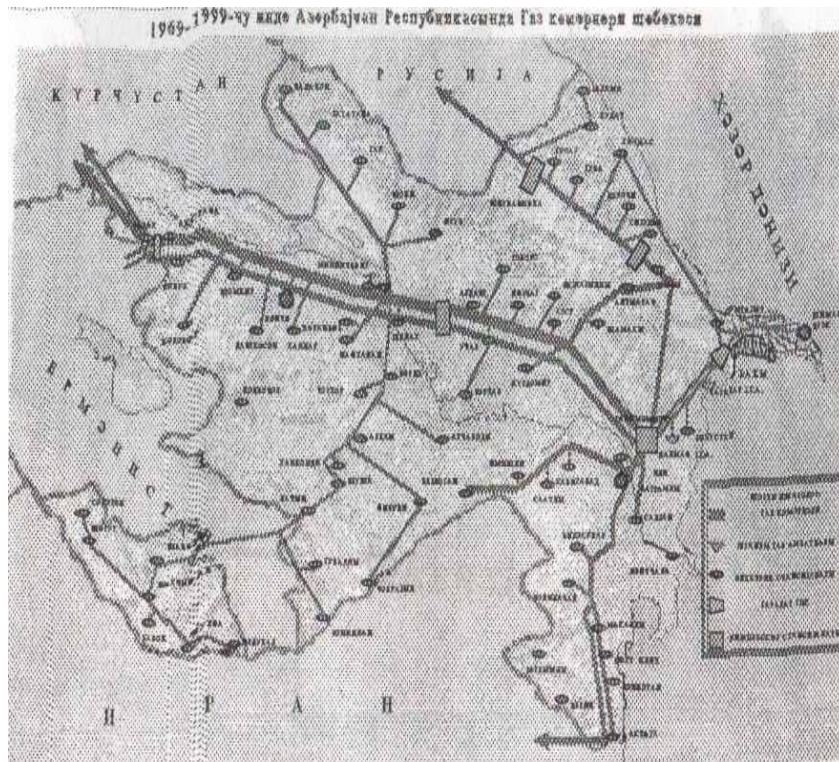
- 1.Rusiya
- 2.Azərbaycan
- 3.Qazaxıstan
- 4.Trükmenistan
- 5.İran

Dünya okeanında iqtisadi zonalar

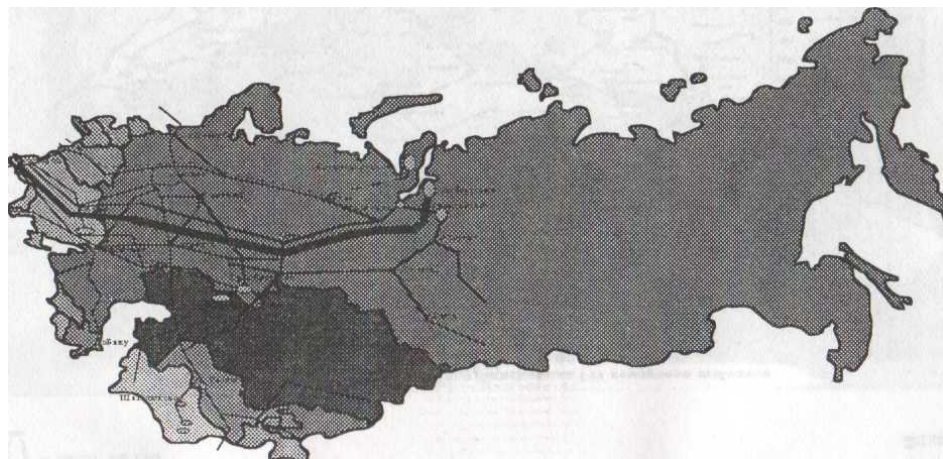

- neft və qaz

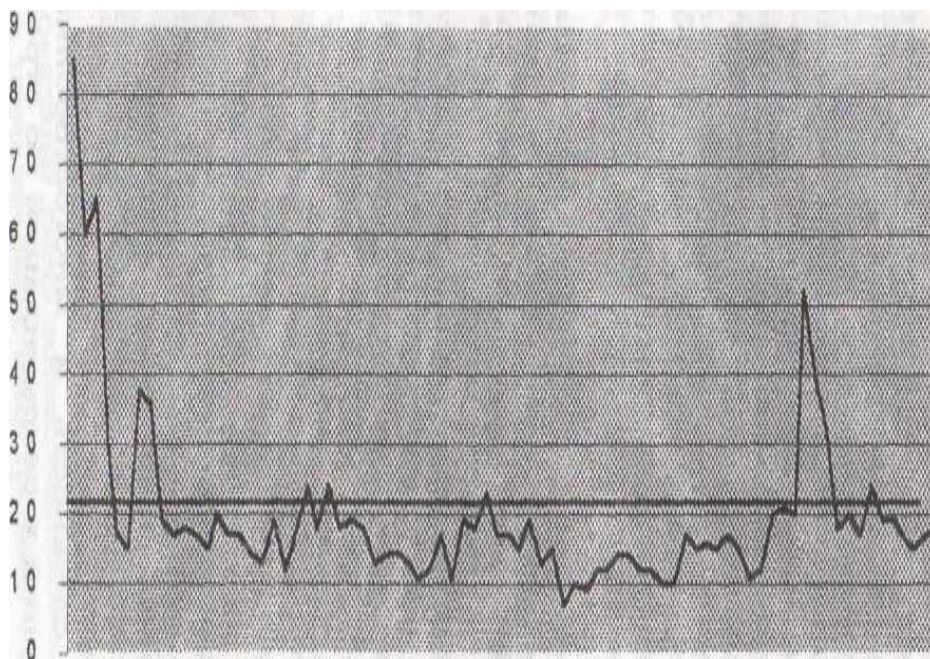
1969-1999-cu illərdə Azərbaycan Respublikasının qaz kəmərləri şəbəkəsi

MDB məkanında qaz şəbəkəsi

1869-1997-ci illərdə xam neftin qiymətinin qrafiki²⁴
(Müqayisəli qiymətlərlə, 1996-cı il, ABŞ dollar il)

²⁴ «VQTD» Ekonomiksinin materiallarına əsasən.

РЕЗЮМЕ

Топливо-энергетический комплекс (ТЭК) республики как важная и составная часть экономики оказывает существенное влияние на прогресс Азербайджана, на процессы, происходящие в её общественно социальной и социально-экономической жизни. Без этого комплекса нельзя представить научно-технический и промышленный потенциал нашей страны. Сегодня ТЭК является важным фактором развития в сельском хозяйстве, в промышленной, транспортной и социальной сфере республики. И именно поэтому укрепление государственной независимости Азербайджана, его экономическое возрождение превращают воссоздание развития энергетического комплекса в объективную необходимость.

После приобретения Азербайджаном независимости его углеводородные ресурсы снова стали в центре внимания зарубежных стран. Богатые нефтяные запасы Каспия настолько увеличили интерес к нашей республике, что теперь вопрос использования его нефтяных ресурсов перешагнул региональные границы и вошел в сферу международной политики, и именно учитывая этот факт ряд крупных государств для совместного использования природных богатств заключают многоцелевые договора. Сделаны также важные конкретные шаги в деле интеграции в мировое сообщество нашей республики. Такое стратегическое направление и возникшее новая геополитическая ситуация требует научного, комплексного и совместного исследования проблем топливной промышленности республики.

В условиях новой экономической системы решение экономических проблем, с которыми встречаются энергетическая промышленность состоит из комплексной увязки проведения экономических реформ.

Несмотря на сложность и многосторонность проблемы подготовка предложений и рекомендаций по стратегии и тактике ожидаемого проведения новых экономических реформ в топливной промышленности и определения рационального экономического механизма являются составные части этой большой работы.

В монографии основываясь на исследования ученых экономистов и нефтяников, а также проведенный анализ и собственные расчеты автора получены результаты по динамике топливной промышленности Азербайджана, анализу его этапов объективной оценки реальной ситуации, улучшению сети деятельности комплекса, изучению его экономической истории, а также другая информация так или иначе, представляющая определенный интерес для исследуемой области:

- впервые в комплексной форме исследованы вопросы проведения экономических реформ в топливной промышленности независимого Азербайджана в условиях рыночных отношений;
- проведен ретроспективный обзор топливной промышленности Азербайджана, истории добычи, переработки нефти, в том числе, роли Баку на мировом нефтяном рынке в начале XX века, а так же определены его различительные особенности в условиях новой геополитической ситуации;
- в контексте топливной промышленности Азербайджана проведен анализ интеграционных процессов в мировом хозяйстве, тенденции на мировом рынке, а так же факторов глобализации и регионализации;
- показаны историко-географические и экономические аспекты разделения и размещения в мире нефтяных запасов, неравномерность распределений и цивилизованных макро регионов;

- определены основные направления перспектив обеспечения экономического роста и улучшения финансово-экономических показателей в топливной промышленности;
- подготовлены соответствующие рекомендации по стратегии и тактике проводимых экономических реформ в топливной промышленности, даны возможные прогнозы и предложен механизм рациональной экономической деятельности;
- показаны роль инвестиционной политики в воссоздании ТЭК, пути привлечения иностранных инвесторов и мобилизации внутренних ресурсов;
- проведен анализ организации труда в комплексе и улучшения системы учета и налогов, определены позитивные тенденции, показаны пути обеспечения эффективности в ТЭК и улучшения его финансового положения;
- проанализированы методологические основы производственных затрат в условиях свободного рынка и развития конкуренции, проведен разбор соотношения между уровнями производственных затрат и ценой на сырую нефть;
- обоснована необходимость новых структурных изменений и широкой реструктуризации производства в топливно-энергетическом комплексе;
- проанализированы особенности национального предпринимательства развития нефтяного бизнеса, приватизации, процессы концессии, даны научно-практические рекомендации использования инновационной -технических достижений и «ноухау» в улучшении обеспечения энергией и газом, а также определены направления соответствующие национальным и государственным и интересам.

В работе также показаны пути выхода на устойчивое развитие, обеспечение экономического роста и эффективной деятельности на ближайшие 15-20 лет, а также получены некоторые результаты по обеспечению экономического возрождения.

На основе завершенных исследований получены результаты по реорганизации топливной отрасли, улучшению деятельности производства, входящих в его состав, определению топливно-энергетического баланса Азербайджана, повышению обеспечения нефти газодобычи на старых месторождениях за счет внутренних ресурсов, углублению экономических реформ.

Материалы исследовательской работы могут быть использованы в будущих более объемных в этом направлении работах, в подготовке экономической литературы, изучении экономических проблем, в написании истории нефтегазовой промышленности Азербайджана в XX веке.

SUMMARY

Fuel-Energetic Complex (FEC) of the republic as an important and the constituent part of the economy has an important influence on progress in Azerbaijan, processes taken place in its social-economic life/ Without this complex the scientific-technical and industrial potential of our country could not be imagined. Now, FEC is the main factor of development in such spheres as agriculture, transport and social one. This means the strengthening of state independence of Azerbaijan, its economical revival and it Turns the creation of development of energetic complex into necessity.

After re-gaining the independence Azerbaijan with its hydrocarbon resources became in the focus of foreign state. The rich oil reserves of the Caspian sea has attracted the foreign companies to our republic and its further oil resources utilization stepped over the regional boundaries and became in the focus point of international politics. Taking into account this fact a number of big states have concluded multi-purpose agreements for the utilization of nature resources of the republic.

The necessary and important steps have been taken for the integration with the world community of our republic. Such a strategic goal and newly existing geopolitical situation demand the scientific, complex and joint researches of problems of fuel industry of the republic.

In the condition of new economic system the solution of economic problems that the power industry encounters is mainly the joint complex execution of the economic reforms.

In spite of complicity and universality of the problem of submission of proposals and recommendation on strategy and tactics about the expected new economic reforms in the fuel industry and in its rational economical mechanism are the constituent part of this considerable work.

The history of economy as well as other information related to the researched field as the researches of economists and oil-men, the researches on analysis and own assessments obtained by author on dynamics of fuel industry of Azerbaijan and its stages have been stated

- for the first time the problems of realization of economical reforms in the fuel industry of the independent Azerbaijan in the condition of market relations have been researched;
- the retrospective review of fuel industry of Azerbaijan, the history of oil-refining including the role of Baku in the world market at the beginning of XX century was carried out. The distinguishing peculiarities in the new geopolitical situation has been determined;
- in the context of fuel industry of Azerbaijan the analysis of the integration processes in the world economy the tendency in the integration processes in the world economy the tendency in the world market as well as the factors of globalization and regionalization have been carried out;
- the historical-geographical and economical aspects of division and distribution in the civilized macro regions have been indicated;
- the tendency in the world power industry and in the integrated space has been analyzed on the basis of obtained experience. The present condition of fuel industry of Azerbaijan has been shown in the commutative indices;
- basing on the global processes taken place in the world, the historical traditions, production experience, the specific peculiarities of the republic . the national priority and fiscal demand for the directions of adaptation to the world standards of management and finance network are stated;

- the necessary recommendations on strategy and tactics of carried out economic reforms in the fuel industry are ready. The possible forecasting and the mechanism of rational economical activity are submitted;
- the role of investment policy in establishment of FEC, the ways of involving the foreign investors and mobilization of internal recourses have also been shown;
- the analysis of labor and improvement of the order and tax in the complex have been carried out. The positive tendency is determined;
- the methodological basis of product ional expenditures in the sphere of free market condition and increase of competition were analyzed. The analysis of correlation between the levels of product ional expenditures and the price of crude oil have been carried out;
- the scientific practical recommendations for use of innovation-technical achievements and «know-how» in the process of improvement of power and gas supply are given;
- the necessity of new changes in fuel-power complex is scientifically based. The economical mechanism of the wide restriction of production has been proposed;
- the ways of efficiency in FEC and improvement of its financial condition are revealed;
- the peculiarities of the national ownership, development of oil business, voucher zing of privatization, the process of concession have been analyzed. The directions corresponding to the national and state interests are determined.

The ways to the stable development, economic increase and effective activities for 15-20 years are shown. Some results on economical revival were obtained.

On the basis of completed researches on reorganization of fuel industry, promotion of production activity as a constituent part, determination of fuel power balance of Azerbaijan, the increase of oil-gas extraction in the old oilfields at the account of internal resources, deepening of economic reforms have been obtained.

The materials of research works can be used in more valuable works in this fields as well as in preparation of literature on economy, researches in economic problems, in writing the history of oil and gas of Azerbaijan in XX century.

ƏDƏBİYYAT

1. Qurani-Kərim.
2. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası-Bakı, 1997.
3. Azərbaycan respublikasının Milli Məclisinin qanun və qərarlar toplusu-Bakı, 1991-1999-cu illər.
4. Azərbaycan tarixi, Bakı-Elm, 1998.
5. Azərbaycan SSR Atlası-Bakı-Moskva-1963.
6. Azərbaycan XXI-əsrin astanasında, 3 cildə-Bakı, 1998.
7. Азербайджанская нефтяная промышленность за 10 лет 1920-1930 Баку, 1933.
8. Азербайджанская ССР в период Великой Отечественной Войны (1941-1945гг), Азербайджанской Государственное Издательство, Баку-1971.
9. Агаева А.А. Экономическая эффективность геолого-разведочных работ на нефть и газ в Азербайджане-Баку, Элм, 1972.
10. Алияров С.С. Нефтяные монополии в Азербайджане в период I мировой войны. Б-1974
11. Атакишиев М.А. Экономическая эффективность рационального использования производственных мощностей в бурении. -М. «Нефть и газ», 1997.
12. Атақишыев М.А. Qazımada istehsal potensialından səmərəli istifadə problemləri.-Bakı:1998.
13. Audit: qanunvericilik və normativ sənədlər, Bakı-1998.
14. Axundov B.J. «İnqilabdan əvvəlki Bakı neft sənayesində inhisarçı kapitalizm», Bakı,-Elm-1959.
15. Bağırov M.K., Dilbazi Z.H., Kazımov Ş.P., Səfərov Q.Ə., Abdullaoglu F., Neft elminin beşiyi, Bakı-1998-ci.
16. Балуг М. «Экономическая мысль в ретроспективе», М-1994.
17. Бисултанов Р.А., «Использование энергетических ресурсов», Баку-Издательство «САДА»,-1995 Г.
18. Бройде И.М. Финансы нефтяной и газовой промышленности-М. Недра, 1990.

- 19.Бухгалтерский учет и анализ в США. М. Ист-Сервис-1993.
- 20.Венедиктова В.И. Деловая репутация, М.-1996
- 21.Гулиев И.П. Нефть Азербайджана. Баку, 1980
- 22.Qurbanov Ə., Şahbazov E.Q., «Dənizdə neft və qazçıxarma problemlər və faktlar», Bakı,-Elm-1998.
- 23.Qurbanov P.A., Əliyev A.J., Şahbazov E.K., «ARDNŞ-də neftqazçıxarma sənayesində-idarəetmə strategiyası haqqında», Bakı-1996.
- 24.Daşadova S., Qasımzadə E., Məmmədov F., Bakı tarixinin səhifələri,-Qorqud nəşriyyatı, Bakı-1998-ci il.
- 25.Друкер Питер Ф. «Управление в период крупных перемен» (на английском языке), NY: Truman TALLEY Books-1995
- 26.Друкер Питер Ф. «Новая реальность» (на английском языке) NY: Harper&Row, Publishers-1989.
- 27.Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. Bakı, 1997-1999.
- 28.Əliyev Ə.M. Azərbaycan neft sənayesinin Bibliotqafiyası Bakı, ELM, 1977
- 29.Ибрагимов Н.А., «Немецкие страницы истории Азербайджана», Издательство «Азербайджан», Баку-1995г.
- 30.История Азербайджана в трех томах, Баку-Издательство АН Азерб. ССР, 1958г.
- 31.Кемпбелл Р.Маконнел, Стэнли Л.Брю. Экономист-М. «Менеджер», 1993.
- 32.Ковалев В.В. Финансовый анализ, управление капиталом, выбор инвестиций, анализ отчетности, -М: Финансы и статистика,-1996
- 33.Кондраков Н.П., Бухгалтерский учет-М. Инфра, 1998
- 34.Кортен, Дэйвуд К. «Когда миром правят корпорации» (на английском языке), СТ : Kumarian Press. 1995.
- 35.Кудинов Е.С. Экономическое проблемы развития топливно-энергетического комплекса Российской Федерации-М.-1996

36. Кузнецов Е.В.А. Финансовое управление компаний, М-1996.
37. Lenin V.İ. Əsərləri 29-cu cild, Bakı-1974.
38. Майкл Альберт, Франклин Хедойли Основы менеджмента-М, Дело, 1995.
39. «Мир в цифрах 1992», стат.сб., М- Финансовый Инжиниринг-1992.
40. Мирзаджанзаде А.Х., Султанов. Ч.А. Диакоптика процессов нефтеотдачи пластов- Баку, 1995.
41. Мирзаджанзаде А.Х., Шахвердиев.А. Динамические процессы нефтегазодобычи- М, Наука, 1997.
42. Мирзаджанзаде А.Х., Юсифзаде Х.Б., и др. Современное состояние, прогнозная оценка уровней добычи-1995-1997г-Баку, 1995.
43. Мирзаджанзаде А.Х., Этюды о гуманитаризации образования, Баку-1993.
44. Мирзаджанзаде А.Х., Алиев.Н.А., Юсифзаде.Х.Б., Салаватов.Т.Ш., Шейдаев.А.Ч., Фрагменты разработки морских нефтегазовых месторождений- Баку, Элм, 1997.
45. Мирзаджанзаде А.Х., Султанов Ч.А. Этюды нефтяной концепции Азербайджана Баку, 1994.
46. Mirzəcanzadə A.X. Neft və qaz yataqlarının işlənməsi və istismarının nəzəri əsasları-Bakı, 1960.
47. «Мировая экономика», под редакцией В.К. Ломакина, М-1995.
48. «Мировая экономика на рубеже XXI века» сборник обзоров, М- ИНИОН РАН-1994.
49. «Müasir mərhələdə Azərbaycanada yeni iqtisadi sistemə keçidin qanunauyğunluqları və problemləri» (*kollektiv monoqrafiya*), Bakı, Elm 1998.
50. Müasir mərhələdə Azərbaycanın sosial iqtisadi inkişafının əsas meylləri (*məqalələr toplusu*), Bakı-Elm, 1999.
51. Müzəffərli H., «İqtisadi etüdlər», Bakı-1999.
52. M. Müşfiq «Yenə o bağ olaydı», Bakı, «Gənclik»-1976.

- 53.«Нефтяная промышленность Азербайджана за 50 лет Советской власти». Баку, АЗНТО НГП,1970.
- 54.«Нефтяная промышленность СССР -1960-1970 г.»-М, ВНИИОЭНГ, 1971.
- 55.«Нефтяная промышленность СССР-1975г»-М. ВНИИОЭНГ, 1976.
- 56.Новиков А.М., Новикова Н.Е., Универсальный экономический словарь, М-Наука-1994.
- 57.Омаэ, Кенити «Конец национального государства» (*на английском языке*), Free Press, 1995.
- 58.Оруджев С.А., Газовая промышленность по пути прогресса-М, 1976.
- 59.Paşayev T.Ə. Neft hasilatı sahəsində tətbiq edilən vergi mexanizmləri. Müasir mərhələdə Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafının əsas meylləri (*məqalələr toplusu*). IV buraxılış. B., Elm, 1999.
- 60.Paşayev T.Ə. Müasir dövrdə neft resurslarına tətbiq edilən fiskalmexanizmlər. Müasir mərhələdə Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafının əsas meylləri (*məqalələr toplusu*). V buraxılış. B., Elm, 1999.
- 61.Пиндаук Р., Рубинферт Д. Микро-экономика-М. Экономика, 1992.
- 62.Реймерс И.Ф., «Природопользование», Москва, «Мысль»-1990.
- 63.Реймерс И.Ф. Экология. Теория, законы, правила, принципы и гипотезы, М.Россия молодая,-1994.
- 64.Рэнди Ч. Эппинг, «Азбука Мирового Рынка», Санкт-Петербург,-1997г.
- 65.Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti-Bakı, 1990.
- 66.Русак Н.А., Русак В.А. Основы финансового анализа, Минск-1995.
- 67.Sabir M.Ə. Nopnopnamə, Bakı-Yazıcı Nəşriyyatı-1980.
- 68.Самедзаде.З.А. Структура и эффективность общественного производства-Баку, Элм, 1980.

- 69.Səməd zadə.Z.Ə. Azərbaycan CCH-dəmək məhsuldarlığı və əhalinin məşquliyətinin sahə quruluşu-Bakı, 1973.
- 70.Səməd zadə Z.Ə. Azərbaycan iqtisadiyyatı XX əsrdə: inkişafmərhlələri, problemlər, XXI əsrin birinci on illiyinə iqtisadi inkişaf konsepsiyası haqqında düşüncələr. –Bakı: 1997.
- 71.Səməd zadə Z.Ə. «Dağlıq Qarabağ: Nəməlum həqiqətlər», Bakı, «Vətən Nəşriyyatı»-1995.
- 72.Савицкая Г.В., «Анализ хозяйственной деятельности предприятия»,-Минск, ИП «Экоперспектива», 1998г.
- 73.Сафаров Г. Экономические проблемы эффективности производства в нефтегазодобыче и методы их решения-Баку, ЭЛМ, 1997.
- 74.Сендт, Питер М. «Практические пособие по пятой дисциплине» (на английском языке), NY: Doubleday/Currency/-1994/
- 75.Скобара В.В. «Аудит-методология и организация», М-Издательство «Дело и Сервис»-1998.
- 76.Соколов В.А. Нефть-М, 1970.
- 77.«Социально-экономическая география зарубежного мира», под редакцией члена- корреспондента РАН В.В. Волжского, М- Крон- Пра-1998.
- 78.«Страны мира Справочник» -М, Политиздат, 1989.
- 79.Страны мира. Краткий политико-Экономический справочник, М-1994.
- 80.Тейл.Г. Экономические прогнозы и принятие решений-М, Статистика-1991.
81. Торçубаşов Ə.М. Azərbaycan təşəkkülü-Bakı, 1994.
- 82.Хоер В. Как делать бизнес в Европе, М. «Прогресс»-1990.
- 83.Насизадə Е.М. Azərbaycanca quruda neftqazçıxarma sənayesinin inkişaf mərhələləri, Bakı,-AzETETİİ, 1996.
- 84.Насизадə Е.М. Neftqazçıxarma sənayesində xarici investisiyaların cəlb edilməsi və milli sahibkarlığın inkişafı problemləri-Bakı-AzETETİİ, 1996.

85. Hacızadə E.M., «Azərbaycanın quruda neftqazçıxarma kompleksdə iqtisadi islahatlar və səmərəlilik problemləri», Bakı,-Elm,-1998-ci il.
86. Hacızadə E.M., Audit fəaliyyətinin tənzimlənməsi aspektləri, «Azərbaycanda maliyyə nəzarəti və audit» elmi-praktik konfransının materialları, B-1999.
87. Hacızadə E.M. «Yanacaq sənayesinin idarəetmə strukturu, müasir vəziyyət və perspektivlər»,-«Aspirantların və gənc tədqiqatların respublika elmi konfransının materialları», Bakı-1998-ci il.
88. Шеремет А.Д., Суцй В.П. Аудит: учебное пособие- М-Инфра. М-1995.
89. Шнейдман Л.З. Учет новых видов имуществ и операций,- М- Бухгалтерский учет,-1993.
90. Экономика переходного периода.
91. Энергетика мира, М. Энергоатомиздат-1989.
92. Юзбашева. Г.З. Структурная перестройка экономики Азербайджана на современном этапе-Баку, 1997.
93. «Azərbaycan» Qəzeti, 18 aprel 1998-ci il, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Ə.Əliyevin Milli Məclisə müraciəti.
94. «Azərbaycan» qəzeti, 1 sentyabr 1998-ci il. BVF-nun pres-relizi.
95. «Azərbaycan» qəzeti 19 dekabr 1998-ci il, Dövlət büdcəsinin müzakirəsinə həsr edilmiş müşavirə.
96. «Azərbaycan» qəzeti 13 iyul 1999-cu il «Şahdəniz» yatağında əldə edilmiş nəəliyyətin Azərbaycan prezidentinə təqdim etmə mərasimi.
97. «Azərbaycan» Qəzeti 26-27-28 noyabr 1999-cu il «AQƏT-in İstanbul samitinin yekunlarına həsr edilmiş respublika müşavirəsi»
98. «Azərbaycan Neft təsərrüfatı» jurnalı 1996, № 3-4, Jusifzadə X.B., Dənizdəki neft-qaz yataqlarının problemləri və işlənməsi perspektivləri.

- 99.«Azərbaycan neft təsərrüfatı» jurnalı, 1996, № 9, Rüstəmov R.İ., «Neft müqavilələri ilə əlaqədar Dövlət Neft Şirkətinin yenidən təşkili və inkişaf konsepsiyası».
- 100.Azərbaycanın sosial iqtisadi həyatı (1995-1999), Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, Bakı-1999.
- 101.«İqtisadi nəzəriyyə və praktika», Bakı-1997, № 3-4, Hacızadə E.M., «Quruda neftqazçıxarma sənayesində qiymət problemi».
- 102.«İqtisadiyyat» qəzeti 05.1999-cü il, Səmədzadə Z.Ə., İqtisadi sarsıntılardan təsirinə azaltmaq olar.
103. «Capital» aylıq analitik jurnalı №№ 5-6, 1999.
104. «Нефтяное хозяйство» 1977, № 10, Н.К.Байбаков, «Нефтяная и газовая промышленность за 60 лет Советской Власти».
- 105.«Нефть и капитал» Журнал « 9, 1998.
- 106.«Нефть России», журнал № 1, Москва,-1998г.
- 107.«Деньги», журнал, Москва, №№ 1-2, 1998г.
- 108.«Коммерсант», апрель-1999г.

Nəşrin redaktoru Larisa Mehdiyeva

E.M. Hacızadə

Energetik kompleks yeni islahatlar ərəfəsində

Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 2000

Yığılmağa verilmiş 07.01.2000. Çapa imzalanmış 02.02.2000.
ormatı 60x84_{1/32}. Ofset kağızı №1. Həcmi: 257 səh. Çap vərəqi
20,19. Hesab-nəşrvərəqi 22,0. Sifariş 17. Tirajı 300. «Elm»
Nəşriyyatı 370143, Bakı-143, Hüseyn Cavid prospekti, 31.
Qməti müqavilə ilə
